

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

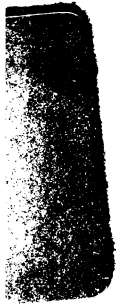
DK
508
.7
.H686
1904
t.8,
c.2

University of Virginia Library
DK:508.7;.H686;1904 T.8:C2
ALD Istorija Ukrainy-Rusy / Myk

UX 001 187 842

UNIVERSITY
OF VIRGINIA
CHARLOTTESVILLE
• LIBRARY

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

**ПОЧАТКИ
ХМЕЛЬНИЧЧИНИ
(1638—1648).**

ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ
тому VIII частина II.

ВИДАННЕ ДРУГЕ.

1922
Київ-Відень

DK

508

7

H686

1904

t. 8, c. 2

Перше видання сеї книги було випущене в 1916 р., в Києві, в невеликім числі (500 прим.), так що давно стало бібліографичною рідкістю. В сім виданню вона передруковується без значніших змін, тільки переносять ся до сеї частини ті примітки до сих глав, які в першій виданню були надруковані при III частині тому (що в дійсности в світ не вийшов).

1922, в червні.

Автор застерігає собі до сеї книги всі права.

Copyright 1922 by Michael Hrushevsky.

„Золотий спокій.“

Десятилітній спокій. Военні плани Володислава і шляхецька мирова тактика. Заходи против козацького своєвільства і його прояви по-за межами польського досягання.

В історичній перспективі велике народне повстання, підняте козаччиною в 1637-8 рр., було безпосередньою прелюдією чи прольогом ще завзятійшій боротьби українського народу за визволення, поведеної під проводом Хмельницького. Ряд повстань, що йшли по собі, з більшими і меншими перервами, від кінця XVI в. почавши, вправляли в рух все ширші народні маси і розвивали в українським елементі все більшу рухову, кінетичну енергію, котра мусіла кінцем кінцем покінчити з тими перепонами, що вязали його жите. Десятилітній антракт, що лежить між капітуляцією козаччини на Старці і весняним повстанням 1648 р. нам уявляєть ся тільки моментом переходового значіння, павзою, чи затримкою в розвою сього номинучого історичного процесу.

Але сучасники, які його переживали, также мало здатні були оцінити його історичну перспективу, як ми ті події, котрі приходять ся переживати нам. Коли не всім, то величезній більшості їх кидалась в очі не та невичерпана, невгавуча, непереможна енергія народнього руху, котра вражає нас, — а тяжкість удару, заданого йому в кампанії 1637-8 року. Не тільки польська магнатурія, шляхта й її підголоски, але й українська інтелігенція, котра готова була співати похвальні гімни магнатам-переможцям „крнобрних козацьких реbelieзантив“, і козацькі верхи, котрі так послушно вправляли ся в ходженню під ігом ординації 1638 р., і ті маси козацькі та селянські, які кидаючи свої кровю і потом облиті розробки, мандрували на схід, за московську границу, — вони очевидно не ворожили собі скорої зміни того режіму, що запанував на Україні по капітуляції під Кумейками та на Старці, того „золотого спокою“, котрий завели рицарі польської культури на костях сих реbelieзантив.

І нема чого бути й нам, по всім пережитім тепер, дуже скорими в осуді такого засліплення, такої короковортости, такої легкодупности тих, що не вміли зрозуміти значіння подій тодішніх. Видимість

могла їх помилити. Результати досягнені польською стороною в кампанії 1638 р. були не тільки показніші, але й певніші, тривкіші від попередніх. Уряд зумів перевести в діло постанови нової ординації в повнім обсягу. Козаччину, сю єдину ініціативну силу українського життя справді приборкано і задавлено так сильно, що минуло тих повних десять літ, поки вона наважилася знову підняти руку на шляхецьке пановання, що так безоглядно, поконавши її, сковало по руках і ногах, і чуючи себе безпечним перед нею, розгостилося на старих козацьких осідках.

Шляхецький режим triumфував, повний вдовolenня не тільки з своїх успіхів, але і з свого державного розуму. Не тільки пізніше, по контрасту всіх бід які впали на польську рiчпосполиту по 1648 році, попереднє десятилітє представляло ся золотим віком її — останнім промінем сонця на польським небозводі. — Сучасники також — та польсько-шляхецька суспільність, що переживала се десятилітє, загалом беручи відчувала повне вдовolenне „в тім солодкім відпочинку нашої вітчизни, який нам по трудах і клопотах воєнних справила ласка божа, щастє і заслуга в. кор. мил.“ — як чємно писала вона в 1646 р. на адресу короля¹⁾.

І справді досить було їй подивити ся на те, що діяло ся за західною границею Польщі, аби у щєртї наповнити ся повним вдовolenнем від обставин свого життя. Там ярили ся далі бурі трицятилітньої війни, котрій все ще не видко було кінця, — над Польщею ж усмікало ся погідне небо спокою. Німецькі, західнословянські, балтійські землі були страшеним видовищем знищення, що звiвєчило їх економічний розцвіт, культурне жите, переполовинило їх людність і кинуло їх на довгі часи в руїну. Польська шляхта спокійно господарила серед незакаламученої тиші, не знаючи військових реквизицій ані прикростей від незаплачених вояків. Розширяла свої шляхецькі фiльварки все в нових українських лятифундіях і тішила ся надією на поворот золотих часів шляхецького експорту з приєднанням Прусії і звільненням польського експорту від шведських поборів, яке соймові делегати виторгували при відновленню перемиря в 1635 р. коштом особистих чи династичних претенсій Володислава.

Польські патріоти з утіхою констатували, як під перевагою шляхецького польського режиму, патріотично і клерикально настроєного, никли і гинули всякі ворожі, опозиційні елементи — литовська фрonda і протестантські течії, козацька своеволя і православна іредента. І шляхецькі політики могли дійсно з повним правом сказати, що всі ці успіхи були не дарунком сліпої фортуни, а результатом їх

¹⁾ У Шайнохи I дод. с. 338.

упертої і витривалої політики, — тої запобігливості, з якою гальмували вони і убивали всякі пляни воен, що виникали у короля чи у інших прихильників агресивної політики; того завзятя, з яким вони давили всякі розбіжні течії в нутрі Річи-посполитої; тої безоглядності, з якою вони змагали до соціальної, національної й релігійної одности її.

Так, се вони, представники шляхецького загалу, жадного спокою і безпеки за всяку ціну, загрузили в піску соймової опозиції всі ті високолетні военні й політичні пляни Володислава, з якими він виступав на політичну арену по смерті батька і пишав ся—хоч би в своїм звіснім інавгураційнім посольстві до папи. Вони виціпали, перо за пером, всі крилаті надії свого лицарського короля, з якими ширяв він по сучасній Європі, й звели до нешкідливого ловецького спорту його военні потяги і забаганки. Се вони загнали в тісний кут ординації 1638 р. козацьку силу, оголотили полудневу границю держави й пильнували підтримання соромних данних відносин Річи-посполитої до Криму — аби тільки на дозвілі розширяти свої слободи і фільварки по обох сторонах Дніпра, не боячи ся опозиції покочаних непослушних. Се вони налягали на короля не церемонити ся з обіцянками даними при виборі його православним і дісидентам і при кожній нагоді отинати дані ім поступки та нагинати під зверхність святого римського престолу. Се вони — під час того ж десятилітнього свого золотого віку руйнували останні захисти свободної думки — раківську академію соцініан (1638), їх школи в Киселині й Березці (1644), — не вважаючи на опозицію православних і дісидентів...¹⁾

Правда, все се були успіхи в своїх дальших наслідках досить непевні. Через свою пасивність супроти подій тридцятьлітньої війни Польща втратила останню нагоду піднести своє становище на заході. Можна було серіозно думати про привернення давно страченого Шлезка, про те щоб скріпити свою позицію на балтійським побережжі — в інтересах не тільки чисто політичних, але й економічних.

Але шляхта була глуха і німа для таких резонів. Війна потягнула б за собою зброєнне всяких непевних елементів, мобілізацію козаччини, скасованне мудрої ординації 1638 р. Сього шляхта не хотіла за ціну ніяких політичних успіхів. Не бажала свому королеви ніяких здобутків ні в Швеції, ні в Туреччині, рахуючи так, що всякий успіх королівської династії зробить її менше залежною від шляхецької ласки, захитає принцип виборности. За краще вважала

¹⁾ Див. про се в розвідці Левницького в ч. I т. VI Архива Юго-Зап. Россіи с. 152 і д.

тримати козаччину на короткім шнурі, ніж за її помічю робити які небудь здобутки. Хотіла розширити краще межі своїх шляхецьких займанщин, ніж границі Річипосполитої.

Закривала очі на те, що сі займанщини власне служили складами запального матеріалу, і кожда нова слобода давала новий контингент повстанню, як констатував Потоцький ще в своїх карательних експедиціях 1637—8 р., а кожде нове обмеження козаччини, її прав чи усвячених практикою претенсій збільшало вибухову силу для будучого повстання. Закривала очі на всю попередню історію козаччини, на ті реальні обставини, в яких жила Україна, и вірила в тривалість тої погодної тиші і її безконечне продовження, а всю увагу звертала на те тільки, щоб на дати її нічим закаламутити.

Мирова політика шляхти і капітуляція перед нею воєнних замислів короля були головною причиною такого довгого козацького поневолення і тому в ближнім розгляді сього десятиліття ми повинні приглянути ся сим обставинам, о які розбивали ся пляни Володислава, даючи змогу правительству Річа-посполитої обходити ся без козаччини і її воєнних услуг протягом такого довгого часу „золотого спокою“, як називали його шляхецькі красножовці. З другого боку, як відомо — проби короля вирвати ся з тяжких обіймів мирової політики шляхти послужили потім агітаційним мотивом для великого повстання, що послужило її епілогом. Тим також диктуєть ся та більша увага, яку присвячуємо тут польській політиці сього десятиліття.

Коли сів на батьківським престолі Володислав, здавало ся, що річ-посполита вступає з ним в довгий період воєн, агресивної екстензивної політики. Новий король, незвичайно амбітний і жадний слави, повний гордих замислів і плянів, воевничий до того степня, що „тільки й дихав війною“, як його характеризував пізнійший французький посол, аж горів жагою політичної й воєнної діяльності, виступаючи на нову арену. Відсуваний від усякої активної ролі, від усякої самостійности, за життя свого батька, нелюдяного, холодного і замкненого в собі, він тепер „обертав цілу величезну махіну гадок у своїй голові“, як висловлюєть ся сам у однім листі¹⁾. Мріяв про те, щоб захопити провід в сучасній європейській політиці, стати її керманічем і рішителем. В програмовій промові перед папою 1633 р. його речник Осолінський обіцяв за Володислава привести під папську руку „вдичілих львів скандинавських“ і схизматиків московських, підняти християнських володарів на „своєволю безчестного грабителя“ — Турка²⁾. Новий король мріяв взяти на себе роль посередника в великій релігійній боротьбі, що роздирала Європу,

і вінчати сю свою ролю миротворця найвищою честю — короною цісаря Німецької імперії.

Війна на московським війни вже розгорала ся, коли він засідав на королівським престолі. „Тридцять тисяч запорозьких козаків, перейшовши Дніпро, ішло по московських трупах“³⁾, щоб вернути Володиславу царську корону. Але сойм пожалував засобів на сю війну і поручив своїм комісарам приложити старання, щоб закінчити її як найскорше. Володислав, позбавлений всяких засобів на дальше веденне сеї кампанії, по смоленських триумфах застрягнувши в довгу і безвиглядну війну, під натиском комісарів мусів пожертвувати своїми претенсіями до московської корони за ціну укріплення за Польщею земель здобутих в попередніх війнах. Мусів згодити ся на такий ужиток з його особистих інтересів. Та на потішенне мав перспективу турецької війни, що несподівано вибухнула зимою 1633 р.⁴⁾ Але знов таки сойм замість ухвалити кредити на сю війну дав найгострійші інструкції Конацпольському, щоб не зачіпав ся, а кінчив діло згодою, і війну загашено в самих початках і запечатано новим трактатом з Туреччиною. „Користний він для Поляків, але нерадо підписували його — тільки тому що за рік кінчить ся перемире з Шведами і не було вигідним не залагодити з Турками“, писав королівський повірник П. Пясецкий⁵⁾.

Супроти того центрального значіння, яке для Володислава мало поалагодженне його шведських претенсій, він міг справді потішати себе, що тимчасове залагодженне турецької справи користне для нього, бо дає можливість усю енергію скупити на заходах коло Швеції, — і дійсно пустив в рух усю „махіну своїх гадок“. Він разом робив заходи до війни, маніфестував їх перед Шведами — і заводив мову про династичне поалагодженне справи. Давнійше заявляв охоту женити ся з удовою Густава Адольфа, тепер проектував шлюб Густавової доньки Христини з своїм братом. Пропонував, щоб Шведи взяли собі на короля його будучого сина, а тим часом його на опікуна до повнолітності Христини. Підбивав до спільної воєнної акції против Швеції Австрію й Іспанію і для сього показував охоту оженити ся з цісарівною. Заразом підчеркував свій замір оженення з сестринницею англійського короля, донькою нещасливого „зимового короля“ чеського і в звязку з сим проектував союз Англії, Швеції й Польщі — за ціну шведської корони для себе.

¹⁾ Лист до кард. Барберіні з осени 1634 р. — у Чермака Planу с. 28.

²⁾ Промова Осолінського у Кубалі ор. с. I с. 87.

³⁾ Див. попередню частину, с. 201 і вид.

⁴⁾ Тамже с. 207—8. ⁵⁾ Relacye nuncyuszów II. с. 187.

Все се одначе не тільки неособливо рекомендовало характерність і серйозність претендента, але й не забезпечувало ніяких корисних результатів. Невичерпане багатство сих суперечних помислів не заступало недостачі реальної підстави, котрої бракувало Володиславовим змаганням, і без неї самі себе побивали його хитроумні замисли.

Сойм про око, щоб пострашити Шведів, ухвалив податок на війну, але знов дав комісарам найгострійші поручення не доводити до війни, а ціною претенсій Володислава купити приверненне захоплених Шведом польських провінцій. Такий настрій польських кругів не був тайною, і тому всі зброєння Володислава робили дуже слабе вражінне на противну сторону. Зречення Володислава з претенсій було на язиках під час сойму — доносив нунцій, і був певний, що тим скінчить ся справа. „Річ певна, що Поляки вимогли від нього під час елекції, що він зречеть ся дідичних прав до Швеції, і хоч се не включене в пункти рата, але кажуть, що мають се на письмі так само як і зречення з претенсій до московської корони. Те все не може бути тайною для Шведів, і для того так уперто обстають вони при своїх і будуть обставати, поки дійдуть свого“¹⁾). Австрія й Іспанія заохочували Володислава до війни, але з свого боку не давали надій на дуже енергічну поміч, з донесень своїх агентів знаючи про „брак охоти до війни і брак гроша“ в самій Польщі²⁾), і таки не підтримали Володислава нічим реальним. Соймові комісари цілою силою напірали до згоди, і супроти того всі намагання Володислава дали тільки той результат, що за ціну його виречення з претенсій на шведську корону на час 26-літнього перемиря Шведи згодили ся звернути Польщі Прусію, і на тім стало те нове перемиря в Штумдорфі.

Було воно великим ударом Володиславови при тім значінню, яке мали для нього сі мрії про шведську корону, в яких він виріс. Була невдоволена й Литва тим, що Поляки виторгували собі назад Прусію, а упустили Шведам Інфлянти, що для литовських провінцій мали таке ж важне торговельне значінне, як пруські порти для провінцій польських. Але польська шляхта була вдоволена і такий фінал шведської справи тільки зміцнив загаль польської шляхти в її мировій політиці. Підозріваючи, що Володислав буде шукати нових доріг для досягнення своїх плянів і взагалі маючи те переконання, як каже нунцій Вісконті — „що трапив ся їй король мудрійший ніж їй треба“³⁾), — вона окружала його пильним і підозріливим доглядом, і з сього часу починаєть ся та внутрішня нехоть між королем і шляхетським загальом, яка ще більше паралізувала всяку королівську політику.

¹⁾ Relacye nuncyuszów II с. 230.

²⁾ Реляції цесарського посла у Шельонтовского с. 88—9. ³⁾ Relacye II с. 192.

Характеристичним прикладом була справа морського мита, яке хотів завести Володислав на балтійським побережжю — так як його побирали Швеція за час своєї окупації. Він сподівався забезпечити собі таким чином самостійне і незалежне від соймових ухвал джерело доходів і стати фінансово незалежним від шляхти. Але підозріливо настроєна шляхта, подражнена ще до того нетактовною поведінкою короля, помішала всі його замисли. взявши ці сподівані доходи під свою контролю. Кінець кінцем Володислав зовсім відступив від свого проекту, а його проби перевести на практиці, без соймової ухвали, побирання того мита привели до повної компромітації його королівської поваги і маєстату Річи-посполитої. Місто Гданськ, на спілку з данським королем, безпардонно зломило його митну сторожу, половило й позабирало польські кораблі, покликало до вмішання посторонні держави і нарешті змусило Володислава зовсім зріктися його плянів за ціну розмірно неважного викупу. А сойм 1638 р., до котрого він звернувся за ратованнем своєї поваги в сім конфлікті, своїм неприхильним і ворожим становищем супроти самовільних королівських вчинків, своєю пвною неохотою ратувати перед світом престіж короля хоч би во ім'я престіжу держави, виразно показав цілому політичному світові, що Володислав не може рахувати на ніяку підпору в своїй державі і що за його політичними ходами нема ніякої реальної сили. В таких обставинах на ніщо сходило все його дипломатованне.

Після шведських конференцій 1635 р., переконавши ся, що впливи Англії, з котрою пробував він вийти в тісніше порозумінне, не можуть йому дати нічого важного в його головній справі — шведської корони, Володислав якийсь час вагав ся між союзною з Швецією Францією, і непримиреним ворогом її, традиційним союзником свого дому — Австрією. Франція манила його обіцянками — Шлезка для Польщі, цісарської корони для самого Володислава, грошевої субсидії за ціну війни з Австрією. Але в Швеції вона нічого не могла обіцяти йому, а перспективи війни з Австрією — сею єдиною безпечною сусідкою, очевидно, лякали Володислава, і по недовгих ваганнях він вертається до традиційної політики свого дому і королівського польського двору взагалі — союзу з Габсбургами. Справа вибору нового цісаря на місце Фердинанда II, що доживав свої останні дні, давала нагоду вмішати ся у внутрішні відносини цісарства і за ціну своїх впливів пробувати виторгувати щось користне для себе. При виборі нового цісаря Володислав виступив рішучим сторонником Фердинандового сина (1636) і заразом уложив умову про свою женячку з донькою цісаря і тайний фамілійний

трактат (1637), котрим Габсбурґи обов'язували ся підтримувати родину Володислава, помагати їй доходити своїх претенсій на шведську корону, а на випадок щасливої війни з Турцією помогти з здобутих від неї провінцій утворити ділчне володінне для родини Володислава¹⁾.

Трудно сказати, скільки реального значіння на найближшу будучність мав сей останній трактат в очах Володислава. Підписанне умови припадало на момент незвичайно відповідний для війни з Туреччиною. Конфлікт Інает-герая з Туреччиною, погром Кантеміра, заходи хана коло козацької і польської помочи давали незвичайно добру нагоду для того, щоб змішавши ся в сі справи, роздмухати велику війну з Туреччиною. По словам французького посла король і Конєцпольський дуже рвали ся до війни, і в листах Конєцпольського справді знаходимо потім гіркі жалі, що сей момент був так мізерно уцущений. Але що до короля, то сим разом він був, здасть ся, більш зайнятий своєю женячкою, а до того таки й не мав змоги відповідно сей момент використати.

Австрія, занята на північнім театрі, не могла дати ніякої реальної помочи. З огляду на непевну поставу Семигороду (Юрія Ракочія) вона рада була б, якби Польща заатакувала Туреччину, але сама сього не могла зробити. У себе-ж дома Володислав також не міг рахувати на ніякі ресурси. Шляхта, як звичайно, стерегла ся всякої тіни жертв на війну і пускала задюбки поголоски, що сі розмови про бісурменську небезпеку — тільки штучка обчислена на те, аби витягнути гроші від шляхти²⁾. Спеціальних кредитів на можливий конфлікт з Туреччиною сойм не признав, а дозволивши на збільшенне війська, распорядив, як ми знаємо, відправити частину його зараз же з кінцем року (1 грудня).

Союз короля з Габсбурґами — не звисний в своїм дійснім змісті, але явно задокументований женячкою Володислава, взагалі тільки побільшив підозріливість шляхти супроти короля. Як традиційний був сей союз для королівського двору, ще з часів Ягайлонських, так традиційна була і нехить всіх прихильників шляхецької свободи до сього союзу. В Габсбурґах, з їх культом своєї поваги і престіжу, бачили злих духів польського двору, які підюджують королівську власть до самовластя і обмеження шляхецьких вільностей. Тому що дійсний зміст порозуміння віставав ся незвістний, всякі здогади і підозріння виростали на сім ґрунті. Напр. королівський конфлікт з

¹⁾ Сей трактат (16. III, 1637) відшукано в тайнім архіві іспанськім і видано у Шельонтовского Rozkład rzeszy s. 26.

²⁾ Депеші французького посла в виписках Люкаса II с. 188, 191, 192.

Гданськом за морське мито, подиктований чисто фіскальними мотивами, вважав ся наслідком габсбурської інтриги—іспанською видумкою видуманою на те, щоб силоміць втягнути Польщу в війну з Шведами. Викликав отже тим гіршу опозицію, яка так міцно скомпромітувала короля в сім інциденті. Так союз з Габсбургами для політичних плянів Володислава показав ся безвартісним, і пересварений з шляхтою за її ворожі виступи, огірчений сильно на сенаторів, що вони з свого боку не підтримують його скільки небудь рішучо против шляхецької ворожнечі, позбавлений всяких засобів до тої міри, що на самім дворі доходило до скандальних недостатків навіть на королівській кухні, — Володислав на якийсь час потонув в дрібних двірських інтригах і торгах з упертими Гданьщанами, тим часом як воєнні круги святкували свої тріумфи над розбитою козачиною.

Справа війни з Туреччиною й Кримом все таки не сходила з овиду польської, чи королівської політики. Уже з початком 1639 р. в кореспонденції гетьманів починає звучати як провідний мотив—небезпека конфлікту з Кримом і Туреччиною і потреба спеціальних ухвал з огляду на можливу війну. Вже в січні читаємо в листах обох гетьманів, великого і польного, про невдоволення хана з приводу несплачених упоминків і затримання послів—котрим не було чого дати, — і про небезпеку татарського походу, котру піддавали татарські ватаги, що крутили ся коло границь. Туркам Конєцпольский грозить, що як Татари нападуть на польські землі, — він випустить козаків на море. Татари не напали, але якісь своєвільні козаки — з тих очевидно, що повтікали на Запороже після кампанії 1638 р., — дійсно пустили ся на море. Після сього перспективи конфлікту з Туреччиною підскачили ще вище, тим більше, що про війну на перським театрі, де пробував і сам султан, приходили утішні для Турків відомости, і в польських правлящих кругах думали, що упоравши ся з Персами, султан зараз обернеть ся проти Польщі. В такім же тоні трівожили польське правительство його кореспонденти з Молдавії й турецьких земель¹⁾.

Конєцпольский наглив скликати новий сойм як найскорше супроти сеї небезпеки — тим більше, що зіставали ся далі величезні незаплачені суми війську й козакам, потрібні були гроші на відбудованне Кодака, що все ще лежав в руїнах, і т. д.²⁾. Сойм дійсно був визначений на осінь. Але рік тим часом пройшов досить спокійно, татарську орду підстерігли вчас і змусили вернути ся: Конєцпольский, будши на будові Кодака, кинув ся за нею над Ворсклу

¹⁾ Див. ряс. Публичної бібл. Пол. No. 94 с. 662, 664, 674.

²⁾ Разнояз. 61 с. 262 і 272.

і там сполошив¹⁾). Турецький посол, прибувши до Польщі під осінь, ніяких страхів не приніс, отже шляхта знов таки досить скептично прийняла собі всі пострахи короля і гетьманів, з котрими вони виступали перед соймом²⁾). Навіть перспективи розривів незаплатеного жовнірства її не зрушили, і сойм зійшов на нічім: був зірваний через сварки шляхти з підканцлером Осолінським.

Тим часом різний тривожний матеріал напливав далі. Польський посол, висланий до Криму, — Дзержек, відти остерігав ще з'осени, щоб сподівалися татарського нападу, навіть „не чекаючи ледів“, і дійсно в січні 1640 р. Орда рушила ся, під проводом калги. 1 лютого н. ст. перейшла Дніпро під Таванею і пустила ся „Чорним шляхом“ на Волинь і Полісе. Конецпольський, на підставі відомостей, які потім зібрав, оповідав, що кошом орда мала стати під Старим Константиновим і розпустити загони по Волини, Полісю, Поділю й Галичині. Але що польське й козацьке військо стерігло весь час, то й сим разом з нападу не вийшло нічого: стрінувши ся в кількох місцях з козацькими й польськими сторожами, Татари кілька разів змінiali напрям, але в-кінець пересвідчивши ся, що їх стережуть пильно, завернули ся й пустили ся назад за Дніпро³⁾.

Але за те далі йшли тривожні вісти про Турків. Доносили, що вони дуже ображені відновленням Кодака, вважаючи, що його поставлено на ґрунті турецьким; що Татари тримають Дзержка за виразним наказом султанським, і що з поворотом турецьких військ з Персії по закінченій згоді (17. V. 1639) треба чекати напевно походу на Польщу. Ракочій ще з осени давав „три певні знаки“ тих замислів Туреччини, і Конецпольський вважав, що всі його остороги оправдують ся дійсно⁴⁾). Король, поділяючи вповні його побоювання, в марті розписав листи на соймки, поручаючи шляхті вислати на сойм своїх делегатів з повновастю ухвалення загального походу і кредитів на заплаченне війська і козаків і неминучу війну з Турками. По словам короля про замисли турецькі остерігали Польщу

¹⁾ Пол. 94 с. 692 і 696.

²⁾ Na ciężkim włosie za powrotem cesarza tureckiego z Aziei y dawnym poganstwa tego przeciw panstwom naszym zawziętości salus publica zawisła, характеризизував король політичну ситуацію — ib. с. 743.

³⁾ Разнояз. 61 с. 309—401, 410 (реляції Потоцького) і с. 413 (лист Конецпольського на прошовський соймик). Інакше оповідає про сей напад Радивил, з нагоди турецького посольства 1641 р. і його запевнень, що султан наказав ханови не допускати нападів на Польщу: quod ex parte verum fuit — coacti enim Tartari recedere a confinibus nostris, quibus imminabant, post discessum nostrorum militum repente 18 milia in Ukrainam irruerunt et praedam insignem nacti aliquot etiam nobilibus captis incolumes ad suos redierunt: licet castellanus cracoviensis illos persequi animo se constituisset, celeritate conductore evaserant ultionem (в друкованім зього нема, мова очевидно про напад 1640 р.).

⁴⁾ Польськ. No. 94 с. 738 (лист Конецпольського до короля, 30/XI. 1639).

не тільки посла перські і московські, але і „і з самих поган деякі передвішні особи“, а Конєцпольский в своїх листах до шляхти давав знати, що вже в Туреччині „війна проголошена морем і землею“. Румелійський беглербег веде свої війська над Дунай і „короткий час покаже, коли та війна загремить і вибухне“¹⁾.

Але, як свідчить сучасник, і сим разом сі пострахи не робили особливого вражіння. В тім усім підозрівали тільки королівську інтригу. А коли прийшла під ті часи відомість про смерть воевничого і суворого султана Мурада, а його наступник Ібрагім мав репутацію пещеного бабія, — се також заспокоїло ще більше шляхту, що війни мабуть нема чого бояти ся. Даремно Конєцпольский страшив, що новий султан мабуть схоче пошукати собі слави походом на Польщу²⁾. Не вважаючи на всі пригадки короля, нові шляхецькі носли виявили не більше уважливости для королівських острого і що ледви в тяжкою бідою вдало ся витягнути від сього сойму — се був податок на заплаченне довгів війську. Та й то в таких розмірах, як він був ухвалений, далеко не міг покрити всього довгу. По рахунку Конєцпольского 1 мая 1640 р. було не заплачених 6 чвертьроків, і се разом з незаплаченою платнею козакам і „трактаментами“ старшини виносило по над мільон золотих. Тому справа незаплачення війську і військових розрухів, разом з турецькою небезпекою зістаєть ся і далі головною темою соймової політики короля.³⁾ Заповідаючи новий сойм скорше від прийнятого часу, король так мотивував потреби сього приспішення:

„Найперша до того побудка — турецька експедиція на Азак. Чи не криєть ся під тим зрадливий підступ і потайний замісл на шкоду Річи-посполитої, легко зміркувати. А хоч би той замісл поганський на Азак був і реальний; то самий вже похід конних турецьких військ через степи, поїд границю Річи-посполитої, який страшний для Річи-посполитої і якої великої уважности і готовности вимагає! А хоч би поганський апарат обернув ся на Угрів, при теперішній безоборонности Угорських земель і близькости їх від нашої держави, перспектива такої небезпеки повинна бути ще більш страшною для всіх станів. Великої розваги вимагає також і посольство хана татарського, що не вдоволяєть ся звичайними упоминками, згідно з давнішими умовами, домагаєть ся подвійних, і в грошах, і в сукнах,

¹⁾ Разнояз. 61 с. 410 і 413 (інструкція на соймники і лист Конєцпольского на прошовський соймик).

²⁾ Радивил—No. 116 с. 231—2, і цитований лист на прошовський соймик.

³⁾ Я спинив ся над нею трохи ширше, бо в монографії Кубалі про Осолійського антитурецька політика Володислава датуєть ся тільки від р. 1640 (II с. 4), а і Чермак в своїй новійшій праці не багато докидає до історії тих заміслів Володислава на Туреччину в тих роках.

і грозить війною, а чинить то певно „турецьким духом“, шукаючи приключки, аби розірвати перемирє“¹⁾).

Здобуте Азова, довершене в червні 1637 р. донськими козаками з значною участю українських, і дальша війна за Азов, що вела ся теж спільними силами Донців і Запорожців, дійсно грозила стати новим огнищем в польсько-турецькім напруженню. Донських козаків раз у раз мішали з запорозькими, польське правительство звичайно все валило на донських, московське на запорозьких, і при тісних взаєминах, яких тримали ся обидві козацькі громади в своїх воянних заходах²⁾, дійсно між ними тяжко було визнати ся. Радивил в своїх записках згадує про лист молдавського господаря, що поясняв різні прикрости, чинені польському посольству, висланому до Туреччини, тими відомостями, які Турки мали від захоплених козацьких вязнів, що оповідали, ніби то їх під Азов на Турків вислав король польський³⁾).

Посольство се кінєць кінцем закінчило ся добре (весною 1640 р.). Турецьке правительство вдоволило ся даними йому виясненнями що до Кодака й козацьких нападів, не стало жадати зруйнування Кодака, очищення Запорожа від козаків і. т. и. Був відновлений старий трактат, постановлений з попереднім султаном; Туреччина обіщувала згоду — під умовою, щоб козаків не було на Чорнім морі. Сю згідливість турецького правительства одначе толковано тільки новими неприємностями, які виникали в Персії, й азовськими клопотами. Під час свого побуту в Туреччині Мясковському — принаймні як він доносив в своїй офіціальній реляції, прийшло ся переконати ся, що війна властиво була вже рішена. На жадання його, щоб покарано татарського хана за його останній похід на землі Польщі, великий візир відповів без церемоній: „Хан що зробив, зробити мусів, бо йому покійний султан Амурат післав кафтан і шаблю і під загрозою смерти звелів воювати Польщу. То був перший харач проголошеної на вас війни. До сього часу, на саму весну перейшов би був Дунай, не слухаючи нікого...“⁴⁾

Гроза війни ніби пройшла, але матеріалу для дальших напружень вістало ся досить. Під час посольства Мясковского, десь літом 1640 р. козацькі чайки напали на околиці Варни, і сим разом се були Запорозці⁵⁾. Не пошкодило се сим разом, але одного такого

¹⁾ Публ. бібл., автографи No. 64 с. 90, пор. с. 131.   ²⁾ Про се низше.

³⁾ Радивил — ркп. Оссолинських 116 с. 245; в справозданню своїм посол Мясковский одначе про се не згадує.

⁴⁾ Реляція Мясковского у Немцевича Zbiór pamiętników o dawnej Polsce, V с. 60.

⁵⁾ Ibid. с. 72—3.

випадку було досить, щоб викликати новий конфлікт, коли б у турецького правительства була на те охота. З другої сторони турецьке посольство, що їхало слідом за польським з його поворотом до короля, принесло від султана бажання, щоб Польща, як заприятелена держава, дозволила турецькому війську перейти через пограничні землі під Азов і викликала відти своїх козаків. Сенат рішив, що війська турецького перепустити не можна, а козаків треба постарати ся в Азова вивабити якимись універсалами, обіцяючи амністію¹). Сь одначе не удало ся, і як побачимо низше, запорозькі козаки далі брали участь в боротьбі донського козацтва з Турками.

Кінець кінцем король зняв справу мобілізації против Татар і Турків з програми осіннього сойму. В листах на соймики він ще заохочував шляхту, аби раз „завзяла ся на ту резолюцію“ і замість уганяти за Татарами по степах, мов за вітром, „намацала їх в гнізді, при дітях, жінках і домітствах їх“. Яким небудь одним місяцем вона забезпечила б вічний pokój вітчизні, не порушаючи тим навіть згоди з Турками, бо ті ще похвалили б, що Поляки покорили своєвольну орду, яка не слухає й самого султана²). В соймовій пропозиції про се вже не було мови — король мав до шляхецької кешені блишчу справу — т. званої „вдячности“, або простішніми словами — заплати з державних фондів приватних довгів короля, з котрими він не міг далі вже витримати — не міг прийняти чужоземних послів, не маючи чим заплатити їм утримання.

Але тим не менше турецько-татарська справа не зійшла з політичного овиду. Велике вражінне з реляції Мясковского мусіли робити його оповідання, що Туреччина останніми часами тратить свій престиж перед Кримом. З вимертем султанської династії сподівають ся на турецьким троні кримських Гераїв. Кримці не слухають султана і роблять все по своїому. З другого боку — Мясковский кінчив свою реляцію образом внутрішнього упадку Туреччини, можливости її розпаду і агресивного походу Польщі за Дунай, на Балкан. Того, мовляв, виглядають не тільки нечисленні невольники з земель Польщі — що їх самі Турки на яких 150 тис. рахують в самім Константинополі, на галерах і в Тракії, — але і всякі поневолені Турками народи³).

Сойм зійшов на торгах про плату війську і покрити королівських довгів. Не дійшов до нічого, і новий був розписаний на початок 1642 р. Сей полатав яко тако заплату війську, справу „вдячности“ королеви лишив недокінченою, аж покінчив її сойм

¹) Радивил — реп. Осолінських с. 254—5. ²) У Шайнохи, Dwa lata I с. 135—6.

³) Dwa lata с. 78—9.

1643 р. (на початку року), покривши королівські довги, котрих король рахував щось до 4 мільонів зол.!

Австрійський двір робив заходи, щоб втягнути Польщу в війну з Швецією, заохочуючи Володислава посередничити між обома ворожими сторонами. Вабив його різними привабними обіцянками і перспективами, і Володислав пробував робити деякі заходи в сім напрямі — з котрих одначе так само мало виходило, або ще й меньше ніж з попередніх. З другого боку справи турецькі і особливо татарські дальше дражили военні апетити короля і иньших прихильників боротьби з Татарами. По невдалим нападі на землі Польщі 1640 р. хан на початку 1641 р. прислав посольство з „гордими“ річами, жадаючи незаплачених упоминків і грозячи инакше знищити мечем польські провінції. Посольство се післано на висідку під Торунь — тому що польського посла все ще тримали в Криму і не пускали¹⁾. Та се, розумієть ся, не могло поправити відносин.

Новий хан Мухамед-герай, що настав з кінцем 1641 р., збрав ся дебютувати маленькою оружною демонстрацією на польську адресу. Принаймні з січня 1642 р. були в Криму звістки про „многих кримських людей“ висланих під „литовські городи“²⁾, і такі походи „куп татарських“ під пограничні місця повторяли ся мабуть не раз³⁾. В польських джерелах маємо докладнішу звістку тільки про більший татарський напад на лівобічну Україну літом 1643 р. Орди було чотири тисячі, як писали, під проводом одного аґи, і козаки скоро відгромили сих Татар⁴⁾.

Польське правительство поскаржило ся на се султанови, висилаючи свого посла. Конецпольський притримав його умисно з огляду на останній татарський напад, поручив поскаржити ся перед султаном, що Татари наїзжають великими купами на землі польські, і в останне Умерді-аґа напав за дозволенням ханським, як казали всі татарські невільники. Прийшов з кількома тисячами Татар і наробив шкоди. Нехай-би султан укарав за се хана і велів йому звести татарські кочовища і осади з польського погранича, щоб не було притоки до нападів⁵⁾. Але султан відповів, що Польща дала сама привід до татарського нападу: кримських людей погромили і казну московську відібрали і упоминки довгий час затримують і посла татарського з порожніми руками відіслали назад⁶⁾. А післанець, висланий Конецпольським з такими ж жалями до хана, замість

¹⁾ Радивил—рек. Осолінських 116 с. 255.

²⁾ Донскія дѣла II с. 286 (Рудск. ист. библ. т. 24).

³⁾ Див. више. ⁴⁾ Dyağuz Oświeścina с. 8.

⁵⁾ Додаткова інструкція послови Батазовському — Разноз. No. 63 с. 27.

⁶⁾ Dyağ. Oświeścina с. 25.

усякої сатисфакції привіз звідти відомість, що хан сам вибираєть ся великим походом на Україну, зараз по байрамі¹⁾).

Потім одначе хан предумав — мовляв, щоб не входитьи в конфлікт з султанською політикою. Вислав замість себе перекопеського мурау, так прославленого потім Туґай-бея з двома иньшими аґами, але післав з ними всю силу кримську, а вид сьому походуви надано такий, що орда йде не для войовання Польщі, а тільки аби розшукати і відібрати стада, забрані перед тим козаками. Та Конецпольський, діставши завчасу відомости, мав час стягнути війська польські і козацькі, змобілізував українне панство й розложивши все се по цілому пограничу, мав змогу вислідити рух татарської орди. Захопив кіш під Охматовим, над Гірським Тикичем, і погромив його дуже сильно. Сили Конецпольського і татарської орди були майже рівні. Орду „язики“ рахували на 20 тис. вибраного війська (всю слабшу братію Туґай-бей завернув з дороги), але Татари були стомлені довгим і трудним походом і були розбиті 30 січня р. 1644²⁾).

Подія ся зробила сильне вражінне в Польщі. На Татар підняло ся велике роздражненне. Король уже перед тим виступав з гадкою про затриманне упоминків Татарам; тепер по сім епізоді, коли на засіданню сенату він поставив се питанне — чи платити по сім упоминки Татарам, сенатори заявили ся за стриманнем³⁾. Хан прислав своїх послів за сими упоминками — послів затримано до сойму, що мав рішити сю справу. В своїй пропозиції соймови, скликанім на лютий 1645 р., король порушуючи се питанне, недвозначно накликав знову до рішучої боротьби з Кримом, до зірвання соромних відносин, які Татарами вважають ся по просту відносинами данними, — і визволення з поганських ґалер християнського невільника⁴⁾. Але шляхта й сим разом також мало була прихильна таким лицарським плянам як і попередю. Королівський поклик пролунав без відгомону, і зачепившись за різні справи, сойм скінчив ся нічим, зірваний при мовчазній обструкції палати.

Шляхта, правдоподібно, сподівала ся тим чином убити справу. Але вийшло навпаки: по словам сучасника, король зовсім не журив ся розірваннем сойму, бо на міжсоймовий час в його руках зістались різні богаті джерела доходів⁵⁾. Сподіваючи ся, що стриманне упоминків приведе само собою до неминучої війни з Кримом, він

¹⁾ Зрештою ще ранійше були поголоски, і супроти них Конецпольський ще з осені вважав потрібним розложити своє військо головню в Київським воеводстві — ркп. Осолінського 2280 с. 201.

²⁾ Докладна реляція в дневнику Освенціма с. 36 і д., також у Радивиля; до деяких подробиць я ще верну ся далі. ³⁾ Радивил — ркп. Осолінських 117 с. 5

⁴⁾ Podgórski Pomniki wieku XVII с. 84—5.

⁵⁾ Радивил — ркп. Осолінських 117 с. 31.

рішив прийняти її з повною готовістю, а за браком домашніх засобів пошукати її в сторонніх державах. Так виникає його остання, розпучлива проба воєнної акції, що набрала потім такого розголосу, незаслужено проголошена за безпосередню причину Хмельниччини, і стягнула стільки бід і прикростей на королівську голову, до решти понизивши і пригнобивши її.

По словам венецького посла Тьєпольо, жотрому незаслужено прийшло ся відограти ролю демона-спокусителя Володиславового, плян короля був такий: Конституція не дозволяла йому без згоди сойму вчинати війну заціпну, але війну оборонну він не тільки міг, але й мусів вести сам. На тій основі король під покривкою війни оборонної сподівав ся прийти до війни агресивної. Потрібно було тільки грошей на початок.

Ще під час сойму і потім зараз по соймі Володислав звертаєть ся до папи, розвиваючи перед ним плян атакowania Татарів і ослаблення через те Турків: для сього йому потрібно тільки 500 тис. талярів на два походи¹⁾. Папа одначе прийняв сей плян досить холодно. Натомість відозвало ся до Володислава венецьке правительство, саме заатаковане тоді Туреччиною, що вирядила весною того року експедицію на о. Крит і дійсно почала завойовувати його. В серпні с. р. прибув на двір Володислава венецький посол, його давній знайомий Джовані Тьєпольо, нетерпляче ним очікуваний. Йому було поручено дістати у короля дозвіл на звербованне з польських провінцій 2000 німецьких вояків і умовити ся що до козацької діверсії на Чорнім морі, котра між иньшим мала б підпалити турецькі галери, що будували ся в чорноморських доках. Але ні король ні його канцлер, через котрого повели ся сі переговори, не вважали відповідним заціпати Турків безпосередно. Се можна було зробити тільки посередно, заціпивши ся з Татарами, і в сій війні потім перейти до війни з Туреччиною²⁾.

Така заціпка в даний момент здавала ся дуже легкою і близькою до здійснення: під осінь 1645 р. прийшла відомість з Туреччини³⁾, що новий хан, прославлений пізнійше Іслам-герая, настановлений того року на місце Мухамед-герая, дістав від султана *фемір* — наказ, чи властиво — позволенне воювати Польшу, з огляду на біду і невдоволенне серед татарської людности⁴⁾. Треба було тільки

¹⁾ Theiner III с. 429 і зміст другого листу, висланого до папи 7. IV н. с., з депеш Тьєпольо — у Чермака Planу с. 45.

²⁾ Дуже детальний перегляд сих переговорів з Тьєпольо, майже з дня на день, на підставі його депеш (невиданих) у Чермака с. 47 і д. Реляція Тьєпольо у Непцевица Zbióg pamiętników т. V — як виказав Чермак порівняннем з депешами — грішить недокладностями в своїй перспективі.

³⁾ Дневник Освенціма с. 81.

⁴⁾ Про відносини в тодішній Кримській орді у Смірнова с. 525 і д.

грошей на похід до Криму і король рахував, що якби Венеція, папа й інші християнські володарі дали йому на два роки по 500 тис. таларів і зобов'язалися до солідарної акції проти Турції, — він потрапив би завести діло так далеко, що сойм мусів би потім піти далі сею воєнною дорогою. Тим більше, що крім своїх католицьких союзників Володислав рахував на поміч Москви, що далі стояла в напружених, або й зовсім ворожих відносинах з Туреччиною і Кримом, і ворожій Туреччині Персії, з котрою зав'язано було зносини.

Тьєполю якийсь час стояв на своїй початковій програмі — що йому треба тільки козацької диверсії (по старій, звісній нам рецепті французького резидента в Царгороді де Сезі)¹⁾. На се мав він і гроші від венецького правительства — 30 тис. таларів. Але далі побачив, що король хоч ніби то й подавав ся часами (навіть заявив був, що вже такий наказ козакам дано, і 25 чайок вже стоїть на поготові)²⁾, але в дійсності зва такої марниці не схоче входити в конфлікти з Туреччиною і своєю власною суспільністю. Тим більше що Конєцьпольський, до котрого і король і Тьєполю також удавалися, і він в початках 1646 р. умисно приїздив на секретну нараду в сій справі, — теж не дуже був охочий за для Венеції розривати трактат з Туреччиною, та й ще без згоди сойму. А мав у сій справі рішуче слово.

Тому Тьєполю де далі почав уступати з венецького становища і переймаючи ся плянами Володислава, набирал ся віри в їх здійсненність. Він представляє своему правительству в можливо сильних фарбах образ грандіозної кампанії проти Туреччини, яку може організувати Володислав, коли його підтримати відповідно, і в початках марта н. с. 1646 р. дістає справді від свого правительства поручення заповнити Володиславови грошеву підмогу Венеції. Правда, в розмірах значно менших, ніж яких собі бажав Володислав: на два роки по 250 тис. таларів (або 750 тис. золотих), — в трьохмісячних ратах, відколи війна дійсно розпочнеться, та й ще під умовою, щоб на сю війну була згода Річи-посполитої польської³⁾. При тім яких небудь інших обов'язків — напр. не вступати в порозуміння з Туреччиною без участі короля, правительство венецьке не згоджувалося на себе приймати — полишало собі вільну руку,

Се було таким чином зовсім не те, чого собі король бажав від Венеції. Але перейнятий своїми мріями, він брав з сього тільки те,

¹⁾ Див. т. VII. с. 303.

²⁾ Так доносив Тьєполю в серпні і вересні 1645 р. — див. про депеші його у Чермака с. 50, пор. його реляцію у Немцевіча с. 9. Однак ніщо не свідчить про те, що ці заяви короля були згідні з правдою.

³⁾ Див. витяги з депеш Тьєполю у Чермака с. 79—80.

що мало підтримати його пляни — обіцянку субсидій. Під той же час він дістав обіцянку помочи ще від французького правительства — що воно, як тільки скінчить ся війна в Німеччині, хотіло б підтримати боротьбу з Туреччиною і на чолі її бачити польського короля¹⁾. Хоч се обіщувало ся виразно аж після замирення Німеччини, але Володислав і тут хапав за те слово, котре йому було потрібне, не звертаючи уваги на всі інші застереження. Отже весною 1646 р. його плян війни з мусульманським світом здавав ся йому більш ніж коли небудь реальним.

В Варшаві гостило тоді московське посольство, вислане для уложення формального союзу з Польщею против Туреччини, і хоч до формального трактату не прийшло (відложено його), але скріплено і поновлено неофіціальне порозумінне що до спільних заходів против Криму. Сусідні з Польщею турецькі васалі — молдавський, мунтянський, семигородський подавали надії, що стануть по стороні Польщі против Туреччини. Від афонських монахів Володислав, як каже, дістав якісь листи (сильно підозрілі що до своєї автентичности, що правда), — де східні патріархи обіцяли підняти повстанне в турецьких землях, аби їх тільки підтримали християнські держави²⁾. Вкінці саме походження нової дружини — наслідниці Палеологів, і різні вішування що до її будучности, про котрі немало балакали в польській суспільности, не зістали ся теж без впливів на короля³⁾.

До того всього саме під той час умер старий гетьман Конецпольський (11 березня 1646), що був гальмом сій справі. Хоч на свій лад він був гарячим прихильником боротьби з Татарами — не задовго перед смертю навіть виладив був і предложив королеві спеціальний „діскур“⁴⁾, проєктуючи спільну боротьбу з Москвою, котрій радив відступити і самий Крим, шукаючи нагороди в землях поду-

¹⁾ Виписки Люкаса з інструкції Мазаріні 1645 р. — т. III с. 115, 206 і д.

²⁾ Про сі листи знаємо з листу короля до кард. Матеї і з дешеш нуція і Тьєпольо — що переказують тільки, як їм оповідав се король (див. у Чермака с. 92). Коли приймати, що король не вдумав сих листів, то в усяким разі зовсім не ймовірно, щоб такі листи дійсно вийшли від патріархів — аж трьох: царгородського, єрусалимського і александрійського, і ще з обіцячкою унії, коли їм поможуть визволити ся від Туреччини.

³⁾ Виринув у тім часі в наших сторонах — у Львові і давній наш знайомий Олександр Яхія, з своїми старими планами на Турка — див. його лист до пани З. III. 1645 у Тейнера III с. 435. Досі одначе не знаємо нічого, чи був він причетний планам Володислава що до турецької війни.

⁴⁾ „Діскур“ друкований був давніше в „Pamiętnikach o Koniecpolskich“ Пшліленцкого, і новіше — в дневнику Освенціма (с. 130—2) (завважу що непрочитане видавцем, проф. Чермаком було зовсім вірно прочитане Пшліленцем: *kruczywie* (біді) — воно хоч і поправлене в оригіналі, але читаєть ся зовсім ясно, як я переконав ся). Проф. Чермак здогадуєть ся, що сей „діскур“ Конецпольський предложив на раді сенату в січні 1645 р. Але Освенцім дуже категорично заявляє, що пок. гетьман тримав його в секреті, показував тільки деяким приятелям, з огляду на неохоту шляхти до всякої війни, і подав його королеві тільки з кількома сенаторами.

найських — але заціпної війни з Туреччиною не допускав в даних обставинах, та ще й на власну руку, без згоди сойму. Таке становище головного шефа армії становило не малу перешкоду в воєнних плянах короля, і тим свободнійше мусів він почувати себе тепер, ставши сам безпосередно, за браком гетьмана, головним шефом армії.

За помічю заграничних субсидій Володислав сподіваєть ся розпочати війну на власну руку і довести її до такого моменту, де шляхта мусіла б погодити ся з довершеним фактом і дати свою згоду на нього. Рахуючи на щасливі поступи війни, Володислав був певний, що вони помирять шляхту з його самовільним кроком. В сій надії він з весною 1646 р. приступає до рішучих приготовань до агресивної війни з Туреччиною.

Він викликає до себе особисто до Варшави козацьких старшин і поручає їм приготувати ся до морського походу на Туреччину, дає на те і невеличку суму грошей, з одержаних від Тьепольо¹⁾). Видає приповідні листи на вербованне війська, велить ладити для походу артилерію, і т. и. В листі до кардинала Матеї з 23. IV він начеркує такий плян кампанії:

„З одної сторони ударить наше військо на Татар, з другої московське. Заразом господарі молдавський і мунтянський рушать над береги Дунаю і ми власною особою на чолі 12 тис. пішого війська і 18 тис. коней, окрім охотницьких відділів, пітримаємо їх, з тим щоб перейшовши за ту ріку, пустити ся в глибину, в середину турецьких країв. В тім самім часі рушать також за наказом нашим козаки на Чорне море. Додамо ще, що декотрі патріархи і християнські племена, підвластні Туркам, бажаючи хопити ся за зброю і скинути ярмо неволі, яке несуть під тим тираном, повідомили нас про сі свої бажання через ченців з Святої Гори, присланих з вірительними листами і з присягами їх, що вони сповнять все що до них належить, зараз як тільки прочують про наш похід, що більше — обіцяють зеднати ся з св. престолом (папським), коли все скінчать ся щасливо“²⁾).

В липні король задумував стати у Львові і звідти в серпні рушити на Камінець і Яси, і там стати обозом. Задалегідь вислав до своїх подунайських союзників Ян. Радивиля, щоб з ними близьше умовити ся про будучу кампанію, і вже пустив поголоску, що козаки пішли на море і розпочали війну³⁾). Тим часом всі сі пляни короля дуже скоро заціпили ся. Насамперед за недостачу грошей, по тім

¹⁾ Про се ширше в останній главі VII.

²⁾ З депеш вуяція — у Чермака с. 117.

³⁾ Про се нижше.

як Володислав видав ті невеликі суми, які встиг витягнути від Тьєпольо¹⁾), а більше ні звідки — ні від папи, ні від французького правительства нічого не можна було добути. З другого боку — Володислав стрів у сенаторів, у котрих хотів добути апробату своїх розпоряджень, таку сильну опозицію, якої не сподівав ся. Його міністри і сенатори рішучо не хотіли своїм авторитетом покривати королівські вчинки, противні конституції — збиранне військ, наєм чужоземців, зачпну війну з Татарами і Турками.

На біду Володислава Татари, по всіх попередніх зачпках, тепер, коли королеви так треба було якої небудь притоки, щоб зачати війну з ними — ані руш не зачпали польських земель. Торішній їх план, як знаємо, сполошив Конацпольський своєю погрозою Туреччині, і після сього Татари звернули ся на московські землі, немилосердно спустошивши їх зимою 1645 р. На підставі порозумінь, які зайшли перед тим між польським і московським правительством, гетьман Потоцький мав помагати московським воеводам против Татар, і може бути — король сподівав ся, що з того вийде якийсь конфлікт з ордою, і дасть привід до дальшої війни. Але великі морози, що тоді трапили ся, не дали Потоцькому змоги погромити Татар, і він мусів вертати ні з чим²⁾). І потім, не вважаючи на рівні поголоски, був спокій від них, а турецьке правительство, затрівжене відомостями, які доходили до нього про военні приготування Володислава, теж більш ніж коли небудь держало ся миролюбивих і згідливих тонів в своїй кореспонденції.

Приводу для оборонної війни таким чином не було, а против війни агресивної сенатори виступили з рішучим протестом і візвали гетьманів — новоіменованого на місце Конацпольского Потоцького і обох литовських, аби ні в яким разі не переходили за межі оборони держави — самі не виходили за її границі, ані війська не посилали³⁾).

Володислав мусів приобіцяти віддати справи війни на рішення сойму, — тим більш що повний брак фондів не лишав йому змоги повести навіть приготувань до війни, не тільки саму війну на власну руку. Не полишив одначе своїх воєнних плянів, і коли з початком осени удало ся йому витягнути від жінки ті гроші, які вона наміряла ся позичити Тьєпольови, — повів далі приготування. А турецькому правительству, в відповідь на запевнення його миролюбивих замірів,

¹⁾ Чермак на підставі дешеш Тьєпольо вважає його видумкою, ніби то він передав Володиславу цілу суму 230 тис. таларів, позичену від його жінки (див. його реляцію — Zbiąg s. 27): по выводам Чермака король дістав від Тьєпольо тільки 20 тис. таларів і потім 40. позичених від королеви.

²⁾ Його реляція в дневнику Освенціма с. 109.

³⁾ Копія в теках Нарушевича — ркп. Чорторийських 140 с. 127.

Володислав вислав ноту, де жадав виводу буджацької орди від границь Польщі і повного забезпечення її від дальших нападів. Се звучало, правдоподібно, як ультиматум¹⁾.

Така упертість страшенно роздразнила польське громадянство, і соймки, а потім сойм, скликаний на жовтень, замість обговорення запропонованої йому справи війни, зайняв ся судженням самовільних і протизаконних учинків короля²⁾. Даремно король устами Осолінського старав ся, для злагодження настрою, представити діло так, наче б то все говорення про агресивну війну було одним непорозумінням, бо мова йде тільки про оборону Польщі від Татар³⁾. Даремно Потоцький алярмував під той час про небезпеку від Татар і Турків, про їх підозріливі рухи на Дунаю, про накази Татарам до походу на Польщу⁴⁾. Шляхта завзяла ся. Про війну не хотіла ані чути, ані радитись. Горіла бажанням розсправити ся з королем і його небезпечними дорадниками за самовільні вчинки, що противили ся конституції, виборчим пактам, загрожували шляхецькій свободі, могли принести скріпленню королівської влади, визволити її з-під влади сойму і т. д. Найбільш ширі оратори без церемонії поясняли, що турецька війна небезпечна⁵⁾ і на випадок нещасливого кінця — бо навела б турецьку біду на Польщу, і при щасливих результатах — бо скріпила б владу династії. Не бракувало і таких здогадів, що всі розмови про турецьку війну — одна байка, а війська збирають ся для внутрішнього перевороту, що має завести в Польщі деспотичне правління — як пізніше толковано про змову Володислава з козаками против шляхти і конституції.

Замість кредитів на збільшення війська і зміцнення оборони, як бажав король, поставлено йому жадання, щоб звербовані війська були розпущені під контролею соймових комісарів і на будуче не видавано „приповідних листів“ на вербовання під приватною королівською печатю. Королівську гвардію аби зменшено до давніших розмірів. Козакам аби заборонено походів на море. Инакше шляхта грозила non praestanda obedientia — бунтом по просту сказавши. Се не була проста погроза, і король капітулював перед нею, прийнявши жадання сойму⁵⁾.

¹⁾ Зміст цього листу знаємо тільки з пізнішого — див. Księga pam. Michałowskiego с. 828.

²⁾ Збірка інструкцій і актів соймових і соймикових 1646 р. в ркп. Чорторійських 140 с. 173 і т. д.

³⁾ Промова ся, популярна в Польщі як один з найвищих взірців політичної вимови, у Кубалі II с. 74—85 (з кількох рукописей).

⁴⁾ Подтурського Pomniki с. 111, мор. лист Потоцького в Księga Pamiętnicza Michałowskiego с. 1—4 (датований хибно 1647 р. замість 1646).

⁵⁾ Vol. legum VI с. 43—4.

Се був незмірно тяжкий удар його амбіції — але він не вбив з його мислей воєнних плянів. Король навіть думав з початку ігнорувати соймові постанови, скріплені його згодою. Не хотів роспускати свого війська — і викликав тим нову бурю гніву серед мальконтентів. А й роспустивши по сім, далі носив ся з плянами війни, сподіваючи ся, що якась зачіпка з татарської сторони дасть йому легальний привід до війни. Його посол обіздив європейські двори, шукаючи їх підмоги воєнним плянам Володислава, і багато володарів, особливо італійських, що правда — в більш або менш загальній формі, обіцяли різні підмоги Володиславу. По словам Тьєпольо, на прощальній авдієнції 27 IV н. с. 1647 р. король звирив ся йому, що не сподіваючи ся прихильних ухвал від нового сойму, скликаного на май 1647 р., він думає його розірвати. Сам же зараз по соймі, ніби то для ловів, виїде на Литву, проїде звідти на Україну і тут змобілізувавши свої сили і zarazом побудивши московського царя, щоб вислав свої війська, мовляв для оборони своїх границь, — буде тримати їх на поготові, „аби використати ті обставини, які можуть трапити ся з часом“¹, себто — першу нагоду, щоб, мовляв, в интересах оборони, перейти до агресивної війни. против Татар¹). Про них під весну розійшли ся тривожні поголоски — що вони перейшли Дніпро, взяли кілька людей — але на тім і затихло²).

Сойму 1647 р. Володислав не розірвав і був з нього навіть вдоволеній, бо він не ухвалив нічого, що могло б стримати Татар від зачіпки: не перевів соймикових жадань, щоб відновлено було плату упоминків і до султана вислане нове посольство, а в справі оборони в загальних виразах відновив досить значні уповажнення, які були дані правительству в 1643 р. З великою приемністю король одмовив упоминків анському послови, притриманому до сойму, і відправив його досить зневажливо, в надії, що се прискорить якусь зачіпку з кримської сторони.

Літом він вислав Осолінського на Україну в таємничу подорож, про котру зістали ся різні оповідання і підозріння³), а нема в кождім разі сумніву, що вона стояла в певнім звязку з воєнними плянами короля, з його власним заміром їхати з Литви на Україну, як він оповідав Тьєпольови. Сам король дійсно слідом їхав на Литву, але на виїздім став ся факт, що захитав всіми його плянами і настроями — смерть його синка одинака, що був властивою метою всіх його династичних плянів.

¹) Дашеа з 27. IV у Чермака с. 270—1.

²) Лист з двору 9. III — Теки Нарушевича 141 с. 41 (з корол. архиву).

³) Про них нижче.

Се був останній удар, який властиво поставив хрест над королем. В його діяльності заходить виразна перерва: він доживає свої останні дні. На Україну не поїхав, і в осени французький посол, дуже близький до короля, констатує, що король не думає вже про війну з Туреччиною¹⁾.

Скорше вже по інерції тільки, під впливом зверхніх подій, потім ще раз бачимо у нього заінтересованне давніми плянами. В осени Конецпольський-молодший (Олександр, хорунжий кор.) з стражником кор. Лащом і скількома полковниками козацькими зробив самовільну екскурсію на Татар; вона варта уваги, бо вяжеться досить тісно з початками Хмельниччини, як побачимо низше. По словам анонімого мемуариста, дуже близького сій події, а може й учасника екскурсії, Конецпольський пройшов на Низ до Бургунської переправи і вислав свій під'їзд („калаурів“) на лівий бік Дніпра. Довідавши ся від них, що чимала татарська орда стоїть „на кучугурах“ недалеко, перейшов за Дніпро сам. Але орди не застав уже, бо перейшла далі на схід над Гниле море. Вернули ся ні з чим до Бургуни, але потім звідси вислали Азамет-мурзу, Татарина-дівертіра, що служив Конецпольським, з кількома полковниками і ротмістрами, і ти захопили стада та кількадесять бранців і привели до головного табору²⁾. Вдоволивши ся сим тріумфом і „попаювавши добичу“ пішли на Базавлук і тут перепочивши, рушили „комонником“ по-над Дніпром до Кодака, аби оглянути всі пороги, а обоз вислали навпростець до Крилова. Діяло ся се в жовтні н. с.

Коло того ж часу, трохи пізніше, вибрав ся в степову екскурсію також шваґер Конецпольського і суперник Ярема Вишневецький. По словам його дворянина Машкевича, вони пройшли до Кодака, звідти Вишневецький з 3000 комонника пройшов пороги, щоб їх оглянути, як то зробив Конецпольський, і потім, „нічого в полях не справивши і жадного Татарина не бачивши“, вернули ся до Лохвиці³⁾. Але в Польщі, може мішаючи разом з екскурсією Конецпольського, говорили, що Вишневецький вислав своїх людей під Перекоп і теж зачепив Татар⁴⁾.

¹⁾ Виписки Люкаса III с. 217 (з депеші Брежі 1 жовтня).

²⁾ Памятники кiev. вoк. 1* с. 173—4. Оповідання без всяких дат, але досить докладну дату дає Потоцький в листі до Осолінського 21/XI. 1647: *dnia wazogayzzego przyszła mi wiadomość, że się pan pułkownik białocerkiewski z Azamatem i. p. chorążego kor. paradszy na utus ieden, obłowili się i do trzydziestu iasyru wzieni.* Текст Нарушевича 141 с. 269.

³⁾ Zbiór pamiętników V с. 85 і д.; по словам Машкевича екскурсія зачала ся на св. Михайла (29/IX н. с.), а скінчала ся на св. Мартина (14/XI н. с.).

⁴⁾ Зап. Радивиля в рукоп. Осолінських 117 с. 96: *in Russia vexillifer regni collecta manu militum sub ipsam Oszakoviam excurrerat, similiter palatinus Russiae versus Prekopiam suos dimiserat equites, quare offensi Tartari scripserant ad generalem*

Можна було сподівати ся, що Татари не залишать відв'язити ся за сю заціпку. Потоцький 3 грудня доносив королеви, що Татари тому тиждень вислали гонців до Порти і баші сілестрійського сповіщаючи про напад Конєцпольского: що він забрав їм 10 тис. овець, 3 тис. коней, 2 тис. волів і кількадесять Татар¹⁾. Але в Криму було тоді велике замішанне і хан не спромагаючи ся на відплату зараз, насамперед вислав до короля і до гетьмана Потоцкого свої жалі і жадання кари на провинників. Володислав дуже холодно відповів, що сам не може карати: розгляне сю справу сойм. Заразом і він і Потоцький з усім зав'язатем взяли ся готовити ся, щоб відповідно прийняти Татар²⁾. Зажадали також помочи і від московських воевод, відповідно до порозуміння — недавно скріщеного ще й посольством Кисля в Москві. Дійсно хан вислав до султана, просячи дозволу на похід і з кінцем року почав ся рух в Орді на війну. Потоцький в останніх днях року оголосив мобілізацію всього війська³⁾. В січні Татари дійсно показали ся на лівім боці Дніпра, а далі на правім. Але по перших дрібних бійках завернули ся й пішли назад. Толкували се тим, що султан дозволу на похід не дав, велів Польщі не чіпати, а ті военні сили, які стріли Татари на Україні, відібрали їм охоту до походу до решти⁴⁾.

Так пропала і ся нагода. Під час сих останніх воєнних приготувань против Татар зачуваємо знов про різних таємничих агентів з Турецьких країв у Володислава: від царгородського патрїарха, від мунтянського господаря М. Басараби і болгарських конспірантів, що мали змову з ним. Оден з їх висланників, Петро Парчевич в своїй реляції оповідає, що Володислав з великим інтересом приймав їх, обіцяв прибути з військом їм в помоч особисто, і т. д.⁵⁾

Але король уже був зломаний хворобою, дні його були почисле-

nostrum, ne permitteret talia fieri, quae pacem violare faciunt; scripserat ad utrumque generalis, admonendo, ne ultra pacta animositas audeat progredi — nam vexillifer in magno constitutus periculo vix evasit, alter cautius procedendo incolumis absque suorum rediit iactura. Голінський, ще дальший від подій, описує їх з поголосок так: *Wpadły w ziemie Tatarską xsiąże Jeremi Wisniowieczky i Alexander Konieczpolski chorazy swagrowie az pod miasto Krym stolicą tatarską, gdzie wiele Tatarow nabiali, nabrali do więzienia, koni siela zagarnęli i usli zdrowo, alai Tatarowie do krolia i. m. skarżąc sie na nich i o sprawiedliwosc z nich — krol i. m. odpowiedział poslowi tatarskiemu przez kanclerza, ze sam ych karacz nie moze, ale do seymu odiozel te sprawie — ркп. 118. с. 514.*

¹⁾ Теки Нарушевича, ркп. Чортгорийських 141 с. 326.

²⁾ Ркп. Осолінських 188 с. 514, ркп. бібл. Чортгорийських 141 с. 325, листи Кисля — як вище.

³⁾ Архивъ Ю. З. Р. III. IV ч. 1.

⁴⁾ Лист Кисля і иньша погранична кореспонденція в актах Ю. Зап. Россія III ч. 107, 111, 114, 117, 124, 128, 133, 135, 136, 143. Також Акты Москов. госуд. II ч. 310, 316.

⁵⁾ Реляція Парчевича — Pejacsevich: Peter Frh. von Parchewich, Archiv für österr. Geschichte т. 59 с. 496.

ні¹⁾. А з другого боку — вже підіймалося козацьке повстання, котре розвіяло всякі воєнні плани Польщі.

Таким чином визволення козащини не прийшло ні звідки. Так часто було воно близьке — але минало. Шляхта вміла стерігти свого зачарованого спокою — і ординації 1638 р., котра завдяки цьому „золотому спокоєви“ могла бути нарешті переведена вповні до йоти, принаймні „на волости“.

Ми полишили козащину при кінці 1638 р., коли вона на радї на Масловім ставі капітулювала до решти перед соймовою волею, прийняла ординацію 1638 р. і нову, накинену їй польську старшину²⁾. Тим поки що справа була закінчена. Деякі неясні, або непорішені питання були відложені на пізнійший перегляд, на рішенне будучого сойму. Від репресій Потоцький стримував ся. На підставі признаної амнії всі хто вістав ся поза реестром могли розпорядити собою як хотіли. Без сумніву, багато пішло слідами Остриянина за московську границю, в Слобідщину; иньші на Запороже, на Дін. Ко-дак ще лежав в руїнах, і дорога на Запориже стелила ся безборонно.

Загородити її — було першим стараннем гетьманів польських по приборканню козацького війська. З новим роком мала йти туди частина реестрового війська, щоб вигнати з Запорожа своєвільників, попалити човни, зайняти залогою і сторожами ті дороги³⁾. Подробиць про сю екскурсію на Запороже не маємо; можемо тільки ствердити, що перше ніж новий режім встиг опанувати Запориже, своєвільні козаки таки пустили ся на море. Маємо про се відомість з весни в однім листі господаря молдавського⁴⁾, і пізніше довідуємо ся про розпорядження, дані Конєцпольским полковнику канівському Секежінському, що стояв з залогою на Запорожу:

„Казав з ними поступати ласкаво, тільки мати око на старшину. Удавали і вони послушних — вислали до мене послів своїх просячи милосердя, але що иньшого було у них на серцю, бо не хотіли з Запорожа виходити, не хотіли прийти до курія пана Секежінського, а ховаючи ся по дугах та очеретах, запасали борошно

¹⁾ При перегляді автографів його в Петерб. публ. бібл. кидаєть ся в очі нагле погіршення королівського письма з жовтня на падолист: падолистові підписи зроблені рукою третячою, певнею. ²⁾ Див. I с. 314. ³⁾ Оповідуючи про своє пілювання коло задержання козащини в порядку — погромленне своєвільних і установленне нової козацької адміністрації, Конєцпольский писав сілістрійському баші 10. I. 1639: *Tenże starszy ich z rozkazania najasn. k. m. wyprawuie zarazem czesc woyska na Zaporozze, zebuy tamte mieysca wszystkie z sweywoli, iezeli się iaka tam naydzie, oczyszcila i wszystkie zboynu popalila, tak zebuy na wiosne zaden z nich na morze nie postał.* Ркп. публ. бібл. 94 с. 655. ⁴⁾ Ркп. 94 с. 674: *хан пислав до султана, ukazując iustam belli movendi causam, ze kozacy na morzė wpadli.*

та порох, аби знов якусь екскурсію вчинити на море. Помітивши се п. Сакежінський вхопив кількох проводирів їх, котрих важнійших, а иньші пішли в свої двіпровські уходи. Послів їх відправив я з запевненнем королівської ласки, коли вернуть ся до домів своїх, а як не послухають — велів їх силою приводити до послуху і виправив на те полковника чигиринського Закшевского з його полком. Ясир турецький велів відбирати, аби його з королівським послом відіслати Туркам¹⁾.

Отсі подробиці дають зрозуміти, що сей самовільний похід 1639 р. був досить значний, і взагалі самовільна козаччина на Низу далеко не була придавлена. Се непомалу трівожило Конєцпольского, і першим способом на придавленне сеї самовільної козаччини вважав він відновленне Кодака. „Коли упустити сей рік“, писав він королеви, „то козацька своеволя знову б. змогла ся, і знову на неї сила і кошту, сила і крови було б. потрібно“. Тому не можучи діждати ся від підскарбія грошей на відновленне Кодака, Конєцпольський нарешті позичив собі грошей на свій власний кредит і в кінцем весни рішив особисто рушити на Низ, щоб відбудувати Кодацьку кріпость²⁾. Тяжше військо свое лишив з Потоцким на Кучманськім шляху, комісара казацького з двома казацькими полками поставив на Чорнім — против сподіваних нападів турецьких. При собі окрім частини козацького війська і легшого польського мав ще кілька панських полків, і з тим усім справді рушив під Кодак. Допильнував, що тут при нім до початків серпня н. ст. кодацьку фортецю наново вимуровано на кілька ліктів і навколо укріплено, а для дальшого викінчення зіставив воеводича браславського з польським войском і двома полками козацькими³⁾. Комендантови, чи „губернаторови“ нової кріпости Жолтовскому дав цікаву інструкцію⁴⁾. Крім загальних жадань порядку, дисципліни і порядного житя — „не допускаючи ніяких переступств і гріхів, що ображають маєстат божий, пильнуючи не тільки артикулів і права військового, але і то памятаючи що де Бог пробуває, там щастє і благословенство гніздо свое має, а як звідкись задля гріхів уступить ся, там неблагословенство і нещастє зістанеть ся“⁵⁾ — старий гетьман дав деякі інтересні розпорядження що до кріпости і нагляду над Запорожем.

¹⁾ Лист Конєцпольского до короля 19. IX. 1639 — ркп. 94 с. 705; він згадує тут про попередні листи свої (нам незвістні), в котрих словіщав про сих козаків, що прийшли з моря — се відсуває прихід козаків на якийсь час назад.

²⁾ Лист до короля 23. V з Микулинець — ркп. Публ. 616. 94 с. 677.

³⁾ Лист з Полтави, 13. VIII ib. 94 с. 692.

⁴⁾ Instructia od m. p. krakowskiego p. Zoltowskiemu gubernatorowi na Kodak d. 3 augusti 1639 — ibid. с. 688.

⁵⁾ В звязку з такими настрями стояли пляни засновання домініканської місії в Кодаку — див. кореспонденцію 1642 р. в ркп. Осолінських 2280 с. 173.

Поручало ся по можности довести будову кріпости до закінчення зараз, „відповідно до даного абрісу“, а коли б се було неможливо, то добре укріпити його наоколо, а закінченне будови відкласти до весни. В компаніях, призначених до залоги, не держати „воєків з иншого народу, тільки з польського і німецького, з огляду на певні недогоди, про котрі говорило ся устно“. Сторожу держати пильно як „польну“ — до чого має служити польна хоругов козацька, — так і на валах. Брама кріпости має бути замкнена завжди, а фіртка має відмикати ся в годину по сході сонця, а замикати ся в годину перед заходом сонця, по тім як всі балки і долини поблизькі обідуть і дневну сторожу зведуть. З приїзжих людей нікого до форту не пускати, а відправляти їх перед фортом. „Коли б трапила ся якась особа „кваліфікована“ шляхецького стану, то входу їй не боронити, але асистенцію, як би була яка — до того не допускати.“

„А що головним мотивом заложення того форту було запобігання екскурсіям на море і своєволі козацькій, пильнувати того аби за Пороги живого чоловіка не пускати, окрім тих тільки що відповідно до ординації ходитимуть за своїми полками з борошном. Але і ті мають виказувати ся листами від свого полковника, аби під видом їх не закрала ся своєволя. І тих що ріжні панове обивателі звикли вниз річки посилати — і їх завертати не вважаючи на ніякі листи, бо з них звичайно множить ся своєволя.“

„Пильно стерігти і боронити, щоб ні звідки не пускали на Низ „лип“ (чайок). А що своєвільні люде звикли переградати ся за Пороги не тільки водою, а й сухопуть, то на той шлях висилати часті підводи, ловити і сурово їх карати. А коли б їх самих не догнано, тільки стежки помічено, — зараз давати знати про се полковникови, котрий на той час буде на Запорожу, аби допитував ся про них і ловив — він для того повинен сторожу тримати і на Інгулі та Інгульці — за для тих своєвільних“.

Всі отсі заходи — відновлення Кодака, залоги на Запорожу, сторожі й пильний нагляд за шляхами, певно, в дуже значній мірі приборкали своєвільне козацтво. Але вповні опанувати Низу і вибити відти козацьких своєвільників до решти — Польща таки не була спроможна. Своєвільна козаччина далі знаходила там свій захист — у тих дніпрових уходах, про котрі згадує Конецпольський в своїй реляції про учасників морської експедиції. Там спосбила ся і вибирала ся в самовільні походи.

Так літом 1640 р. став ся отой морський похід запорозьких козаків в околиці Варни, з котрим здивав ся польський посол Мясков-

ский, повертаючи від султана, і при всій охоті валити на заграничників, таки не міг заперечити, що се були козаки домашні, запорозькі. Було їх тут коло Варни шість човнів — чи була то вся експедиція, чи тільки частина сюди заблукала, не знаємо. Вхоплений Турками вязень оповів, що вони „викрали ся з Запорожа без відомости старших“¹⁾.

Зимою 1640-1 р. вислані на розвідки з Азова московські Татари в степах здибали ся з запорозькими козаками і ходили з ними на Перекоп. Коло Перекопа стояла кримська застава дуже сильна — 12 мурз з немалими людьми, але Запорожці з тими Татарами били ся і відбивши ся пішли назад: Татари до Азову, Запорожці в свої сторони²⁾. Очевидно, ініціатива сього походу на Перекоп належала Запорозцям, а московські Татари тут були більш другорядними учасниками. Тому я се принотую тут, осібно від тих екскурсій, де Запорозці являють ся учасниками донських замислів і походів.

Видані останніми роками донські акти 1630—1640-х рр. кинули дещо світла на сю сторону козацького життя — на воєнне братство, яке вело ся між козаками запорозькими і донськими. Ще в 1632 р. донські козаки казали московським людям: „У нас у донських козаків з запорозькими Черкасами така умова вчинена; коли сподівати ся звідкись приходу великого на Дін або на Запороже³⁾, то запорозьким козакам нам на Дону помагати, а нам донським козакам — помагати запорозьким Черкасам“. Тоді донські козаки сподівали ся різних репресій від московського правительства і грозили ся, що в таким разі напишуть на Запороже і до них прийде запорозьких Черкасів багато — тисяч десять або й більше⁴⁾. Потім коли Донці заходили ся здобувати Азов (1637), і далі як їм прийшло ся боронити його від Турків, — Запорозці брали в тих їх війнах живу участь, і взагалі від того часу, як польське правительство утруднило своєвільному козацтву пробуток на Низу, воно залюбки удасть ся на Дін, щоб відти йти в різні походи, великі і малі.

¹⁾ Zbiór pamiętników o dawnej Polsce. V s. 72—3; пор. ч. I с. 14. В дневнику своїм Масковскій оповідає грози інакше: wypadło szescz czynow do jednei wioski na brzegu morskim blisko obozu, poczeli wysiadac, ale postrzegszy Turkow u jezuku o woisku bliskim wziawszy, skoczyli i uszli morzem, trzech jednak zaskoczyli Turcy — dwoch zabili, trzeciego do paszy przywiedli y dla tego jednego popudy y tych zaietek szesci wielką trwożę uczynili. Невільник той ніс не powiedział więcej, tylko że z pozwolenia podstarosciego pereasławskiego poszli byli na Krym dla eliberacyei pana Dzierzka posła krola i. m., ale ich tu wiatry pod Warnę zaniesły — ркп. библ. Осолінських 224 с. 320—1. ²⁾ Донскія дѣла т. II (Рус. ист. библ. XXIV) с. 120.

³⁾ „какъ приходу откуды чають какихъ донскихъ людей многихъ на Донъ іти въ Запорога“ — тут „донскихъ“ наче б то неспотрібно.

⁴⁾ Донскія дѣла (Рус. ист. библ. XVIII) с. 340.

Се не було секретом для польських правительствених кругів, і вони без сумніву оцінювали значінне сього факту, що своєвільна козаччина знаходить собі пробуток за московською границею і тут далі промишляє воєнним ремеслом. Доносячи королеви про вїїад за границю Гуні, в осени 1639 р., Конєцпольський звертав увагу свого правительства на всю небезпеку сих фактів і просив — не в перший уже раз — добивати ся від московского правительства вїїаді таких емігрантів¹⁾. Се не було зіставлене без уваги, і через своїх послів, висланих до Москви зимою 1639/40 р. польське правительство жадало у московського видачі инших всіх емігрантів. При тім послі згадували, що „до королівського величества дійшла чутка, що найбільші зрадники і проводир того множества (емігрантів) Яцко Острияниця та Андрій (sic) Гуня з богатыма старшинами засїли в Азові й там живуть“, и просили їх також видати²⁾.

Що до Остриянина, то не маємо ніяких вказівок про його участь у донських ділах, але що до Гуні то поголоска, очевидно, не була фальшивою. Весною 1640 р. оповідав оден донський козак про похід Донців на море: ходило їх 23 „струги“ (чайки), отаманом був „Гунка“³⁾ „Черкашенін“. Прийшовши „к гирлу Чорного моря“ (очевидно — Керченської протоки), вони стрїли там турецьку флоту, „40 каторг турецьких“, і вернули ся⁴⁾. На сім одначе не скінчило ся мабуть, і те що оповідає в своїх записках Радивил, виглядає як продовженне сих операцій. Козаки ударили на турецьку флоту, що йшла під Азов, і потопили дві галери, а взяті Турками невільники оповідали, що їх післав король польський і Річпосполита⁵⁾.

Новий похід на море, спільними силами Донців і Запорозців, мав місце на весну 1641 р. Козаки сподївали ся тоді турецького походу під Азов і в цвітї т. р. („за дві недїлі перед великоднем“) вислали „для явиків“ експедицію на 12 „стругах“, всього коло

¹⁾ *Juzz tesz tu w drodze dał mi znac pan commissarz, ze po odjezdzie moim Hunia, ktory hetmanil swawolstwu przeciwko woysku w. k. m. y z kilka inszych principalow we trzechset koni do Ostrzanina do Moskwy przez wszelkiey przyczyny uciekl. Pisalem ia tak rok, pisalem y przesła pocztą do i. m. x. canclerza, proszac aby sie w. k. m. tego zdrayce serio upomniec raczył, który tak wiele tysięcy ludzi gwałtownie z panstw w. k. m. do Moskwy wypędził y oni ich na pacta przyieli y poniewolnie trzymaia; czemu iezeli się nie zabieży, nie spodziwac się na tamtey Ukrainie pokoiu, y nie dobrego, gdy w takey bliskosci swawola bedzie miała takowe assillum — рп. Пуб. бібл. 94 с. 706.*

²⁾ З актів посольства у Соловїова II (X) с. 1231.

³⁾ Нагадаю, що надавати іменам здрибнїлу, зневажливу форму — се звичайний московський стиль.

⁴⁾ Дожскія діла II с. 44 і 45.

⁵⁾ Радивил під 7.VII. 1640, рп. Осолїньських 116 с. 245: *Kozaci Moschorum Dunci vocati et nostri proditores, qui praeterito anno hinc aefugerunt, adorti Turcos duas naves merserunt; capti ex illis aliqui kozaci tormentis subiecti, ut Turcas in nos impellerent et vindicta se exonerarent, confessi regem et rempublicam nostram id eos iussisse.*

600 люда під проводом отамана „Тимофія Яковлева“¹⁾. Ся ескадра наловила десь татарських „язиків“, і по сім Яковлев вернув ся з частиною човнів назад, а пять човнів під проводом „Черкашенина“ Миська Тарана післав зловити ще язиків турецьких. Вони ходили під турецький город „Подразу“, наловили язиків і пішли з ними назад. Але на „гирлі“ знову стріли турецьку флоту, і та їх до Азова не допустила. Турецькі галери пустили ся, здасть ся, за ними на здогін і погромили під Очаковим. Ті що вирятували ся, кинули ся тікати горі Дніпром і послали дарунки полковнику, що стояв з залогою на Запорозжі (називають його Душинським), аби він позволив там переховати ся від Турків, поки ті відкриють їм знову дорогу. Але той дарунки прийняв, та зажадав, щоб козаки видали йому човни. Коли козаки не згодили ся на се, він дав знати очаківському баші, щоб той ударив на них знизу, а він ударить згорн. Баша з початку не поняв віри такій льояльній пропозиції, аж як той полковник прислав закладнів, між ними якогось „доброго чоловіка Грушевського“, — баша післав своїх людей, і вони на спілку з полковниковими козаками погромили тих морських козаків²⁾.

В славній обороні Азова від турецьких військ, що мала місце того року, брали показну участь також і Запорозці. Правда, не маємо ніяких ближших подробиць про сю їх участь, але в високій мірі характеристично напр. що московське правительство, наказуючи Донцям покинути Азов, вразом умовляло їх, аби вони не слухали Черкасів, або якихось иньших ворів“, котрі б їх намовляли Азова не кидати і дальше воювати. Очевидно, сих „Черкасів“ в Москві вважали до повної міра за привидців тої азовської війни, „для своєво воровства и кровопролитья“³⁾. Турецьке посольство до Польщі, що випередило турецький похід під Азов, як ми вже знаємо, теж привезло прошенне до польського правительства, щоб воно видало Туркам своїх козаків, які пробувають в Азові, або якимсь чином вивабиле їх відти. Рада сенаторів постановила видати універсали, обіцяючи тим козакам амністію, коли вони покинуть Азов, і пізнійше Конєцпольский поручав Беґановському піднести то як велику прислугу Польщі перед турками, що польське правительство „при добубанню Азова не тільки не давало ніякої помочи Москві, але навіть сұворим універсалом королівським відтягнуло відти кілька тисяч

¹⁾ Супроти московських канцелярських звичаїв дуже рїсковно приймати се за точну форму імени.

²⁾ Донскія дѣла II с. 251—4, кор. 397—9. Згадка про сю історію є в пізнійшій інструкції Конєцпольского Беґановському 1643 р. (див. вище) — він згадує, що аналогічна з пізнішою такою пригодною була тому два роки (tak dwie lecie).

• ³⁾ Донскія дѣла II с. 351.

козаків, котрі шаблею пробрили собі дорогу¹⁾. Але се мало виглядає на правду і в інших джерелах ми не маємо сліду чогось подібного.

Більш певна прислуга польська, розказана Конєцпольским в тій же інструкції Бегановському. По його словам 1643 р. мала місце пригода зовсім аналогічна з погромом Миська Тарана, тільки що то, мовляв, були Донці, а не Запорозці — що хіба теж мусимо прийняти з певною обережністю:

„Тікаючи від турецьких галер, вони вгребли ся в Дніпро. Сторожа наша помітивши їх в Дніпрі дала знати полковникови і той хотів, повідомивши Очаківців, погромити їх, як два роки тому зробив той другий. Але козаки бояли ся Турків, навчені торішнім прикладом, як вони стерегли чайок, а на них Турки напали і кількадесять взяли в неволю. Тому полковник післав до Донців, щоб вони піддали ся, здобич і ясир зіставили, аби то відіслати до Очакова, а самі вільно пройшли до Москви — як маємо згоду з Москвою. Але ті, почувши, сказали що вони за здобич і ясир, за котрі житем накладали²⁾, здорове своє готові положити, і коли не знаходимо собі місця в християнських руках, то вернемо ся знову на море, звідки прийшли³⁾. Стали міцно поривати ся на море, човни направляти і обшивати⁴⁾. Тоді полковник, побачивши, що до них сила гультайства почало горнути ся з Дніпра, побояв ся, щоб не вийшло причини до нарушення пактів⁵⁾, як би вони з Дніпра вийшли ще з більшою силою. Вважав за краще погодити ся з ними на тім, щоб віддали йому човни, — котрі він узяв в секвестр, — а самі з усім пішли до Москви⁶⁾ через степ. По їх відході за кілька день прийшли мої листи до полковника, що післав я одібравши відомість про прихід у Дніпро донських козаків від Ахмета-баші і Муртази бея очаківського. Велів йому я під карою смерти, аби відбрав добичу і ясир, скільки його мають, і відіслав Ахмет-баші до Очакова. Полковник, злякавши ся того листу, взяв частину війська і підмогу з Колака, погонив за ними і декотрих дігнав коло Вовчих вод. Хотів їм відібрати добичу і ясир, але вже того не мали багать, бо одно поздыхало, друге розтратили. Не хотіли віддати і того, прийшло з того до битви. Боронили ся добре, і хоч багато їх побито, все таки останок темна ніч уратувала: не докінчивши їх мусів полковник вернути назад“⁶⁾.

В осени 1644 р. став ся морський похід Запорозців під Азов, в досить великих розмірах, і як оповідав про се донський отаман мо-

¹⁾ Ркп. Публ. бібл. Разнояз. 63 с. 27.

²⁾ gardlowali.

³⁾ очеретом.

⁴⁾ з Туреччиною.

⁵⁾ через московську границю.

⁶⁾ Ркп. публ. бібл. Разнояз. 63 с. 27.

сковському гонцеві — ініціатива всієї кампанії була запорозька. „В октябрі (1644) прийшло з моря стругів тридцять Черкас, і стали приступати під Азов. Побили багато людей азовських і наробили великої шкоди. І дали знати донському війську, щоб до них прийшли під Азов у поміч. І донські отамани й козаки ходили з тими Черкасами під Азов. Приступали з ними під Азов, починили багато шкоди коло города; вибили з гармат городового муру сажнів з дванадцять, а декотрі Черкаси були і в городі“¹⁾.

Донські козаки перед тим, в 1642 р. на жаданне московського правительства, щоб не заходити в війну з Турками, облишили Азов Туркам, і на тім з Турками стала згода. Дуже правдоподібно, що нове „Азовське розмире“, що вийшло 1643 р., Донці умисно склали на Запорозців і їм надавали ініціативу походу, бодай перед московськими послами. Можливо, що вони дійсно підмовили Запорозців взяти сю ініціативу „розмиря“ на себе, а в кождім разі участь Запорозців в сій війні 1643—4 р. мусіла справді бути визначна. Так само в мореськім поході 1645 р., про котрий згаданий московський агент на підставі зібраних на місці відомостей оповідав так :

„Апріля в 20 день пішли з Дону отамани і козаки на Чорне море — тридцять чотири струги. Отаманом у них Олексій Старов, і з ними запорозький полковник Сулима з запорозькими Черкасами. Та ще на морі пригрєбло до них тридцять стругів Черкасів, та ще з Запорог їх, мовляв, іде двадцять стругів на море — всіх запорозьких стругів пятьдесят, зійшли ся до купи з донським війском. Мають вони бути під Керчю (там зійти ся) і з моря (звідти) приступивши, промишляти над Азовим — і драбини на морі роблять, а час призначений — на Петра“. Дальшого гонець не міг оповісти, за виїздом з Дону²⁾.

Весною 1646 р., коли московське правительство, по великих спустошеннях татарських, вчинених в московських землях зимою 1645-6 р., змобілізувало ся против Татар — посунула до московських полків маса добровольців і з України польської. Дрібні ватаги їх прибували з ріжних сторін і приймали ся до московського війська³⁾, але охочих було далеко більше, ніж московське правительство могло їх прийняти. Степан з Бобрика і Климко з Гадача, що привели до Білгороду ватаги добровольцв, оповідали, що в „Литовській

¹⁾ Донскія дѣла II с. 742.

²⁾ Донскія дѣла II с. 742—3. Посли московські, що їхали через Азов, потвердили в загальнійшій се донесеннє: пішло на море на стругах отаманів і козаків із Черкасами тисячі дві, окрім тих стругів запорозьких Черкасів, що зійшли ся на морі і мають промишляти над Азовом. Ibid. с. 744.

³⁾ Поручні записи і поіменні реєстри їх див. Донскія дѣла т. II с. 1013 і д., III с. 646 і 652.

стороні“ з різних городів Черкас зібрало ся тисяч пять, і стоять в зборі; як тільки буде їм грошева плата від государя — хочуть іти на службу йому¹⁾). В польських кругах було теж щось звісно про такі маси охотника: Тьепольови в Кракові оповідали в листі, що пість тисяч козаків з польських земель пішли через степи, аби зеднати зя з козаками московськими²⁾).

Але московське правительство ухлило ся від такої маси добровольців — може навіть побояло ся її і поручило своїм воеводам не пускати їх через московську границу — бо більше добровольців уже не потрібно³⁾). Куди обернули свою енергію після сього сі запорозькі охотники, не ясно. Кримський вістник оповідав донським отаманам 12 мая с. ст., як тисяч із сім запорозьких козаків пішли були походом на кримські Урмаметеві улуси, що кочували в степах; але від Запорозців утік до Татар якийсь переметчик і перестеріг їх і сі улуси пішли в Крим, за Перекоп, і так з сеї експедиції нічого не вийшло⁴⁾).

З донськими козаками, що незалежно від московських воевод „промишляли“ того року над Татарами й Турками коло Азова, були теж українські козаки. Про них доносили Потоцкому його кореспонденти⁵⁾). В донських актах заховали ся тільки другорядні деталі з сеї кампанії. Оден вістник оповідав чутку, що партія Черкасів ішла з Запорожа на Дін, чоловіка з 400. Татари зайняли у них на становищі коней, але вони постановили таки пішо йти на Дін, а назад на Запороже не вертати ся⁶⁾). Московські ж воеводи мали звістку про морську експедицію Запорозців під Азовом, де вони половили якихось азовських рибодовів⁷⁾ — екскурсію дрібну, яка може мати тільки той інтерес, що потверджує відомість про Запорозців на морі під Азовом, котру дістав Потоцкий.

Разом із сими більшими, більш організованими, більш коректними военними екскурсіями, де елемент війни переважав над добичництвом своєвільного козацького елемента, веда ся його силами і засобами, як звичайно, дрібніша і щирійше закрашена добичництвом партизанська війна, про котру для сих дїт знаходимо досить богатї відомости особливо в московських актах, з польсько-московського погранича.

Так напр. весною 1641 р. ватага „Черкасів“, коло сорок душ, промишдала розбоем на устю Богучара до Дону — стояла курінями

¹⁾ Донскія дѣла II с. 795.

²⁾ Деша у Чермака с. 402.

³⁾ Донскія дѣла II с. 813—4, царський указ 4-V.

⁴⁾ Донскія дѣла III с. 3.

⁵⁾ Księga Michałowskiego с. 1.

⁶⁾ Донскія дѣла III с. 9.

⁷⁾ Ibid. с. 174.

коло „Тарлавної Ізбушки“ на устю Богучара (недалеко теперішнього м. Богучара)¹⁾. Літом того ж року напала подібна ватага козацька на солеварні торські (по р. Тору). Взятий з тої кампанії в неволю „Черкашенин Фомка“ оповідав, що прийшли вони з Полтави, в числі 80 душ, з отаманом Василем Копанем, аби промишляти на Сіверськім Донці, на Дону й иньших сусідніх річках ціле літо до осені — розбивати подорожніх людей, які їдуть до Азова і з Азова²⁾.

Та особливо цікаві відомости про таких промишленників маємо з 1642 р. Весною того року „валуйські Черкаси“, будши на промислах на Донці над р. Жеребцем (недалеко теп. Славянська)³⁾ наскочили на „Черкас Литовських“ — з польської сторони, і ті їх завели у своє становище на усте р. Жеребця. Там стояв отаман їх Васька Рябуха і полковник Гришко Горський, і було з ними тих „литовських воровських Черкас“ сімсот чоловіка, або й більше⁴⁾.

Коло тогож самого часу, може кілька днів пізнійше, але далі на схід, на теперішній границі Донської області стала ся пригода більш голосна — з московським гонцем Засекіним. Коли він переїздив „для поспішання“ з Валуйки на Дін через степи, на долішній Донець, коло „Митякиного колодязя (очевидно над р. Митякиною, на границі теп. Донської області)⁵⁾ напали на нього „воры Запорожське Черкасы“, чоловіка зо сто, погромили і побили багато людей, і після того він їхав уже „глухим степом“, обминаючи „черни (ліси) Донецькі“ і річки тутешні, бо по тих „чернях“ і річках скрізь „Черкаси“ — такі ж очевидно „промисленики“ як і отсі, що погромили його⁶⁾. З пізніших вістей виявило ся, що се були козакі з тоїж компанії Васьки Рябухи. Иньші Валуйчани, що були в степах, довідали ся від „Черкас“, що погром вчинила ватага „воровських Черкас“ під проводом отамана Мокія („Мокїйки“) — „тридцять чоловіка піших“, і до них пристало ще вісім піших „Черкас“, „Тишко з товаришами“. По погромі Засецкого між ними вийшла свара: Мокій не дав паю з здобичи Тишківій компанії і хотів їх побити. Тоді сі піші Черкаси, прийшовши „в військо“, до Васька Рябухи, поскаржили ся там на Мокія за погром царського гонця. Рябуха з своїми козаками рішили покарати Мокієву ватагу і кивули ся їх ловити, але ті втікли. Валуйчане-вістники самі були тоді „в Черкаськім війську у Васька Рябухи з товаришами в становищах їх

1) Донскія дѣла II с. 96.

2) Ibid. с. 241-2.

3) Р. Жеребець тече у Донець з лівого боку проти р. Тору.

4) Донскія дѣла II с. 431.

5) По иньшій реляції (сторонніх людей) — на р. Явсугу.

6) Донскія дѣла с. 364.

на річці Чорнім Жеребці“ і були свідками тої утечі Мокієвої ватаги, як вони „ізъ войска побежали вонъ“¹⁾.

При них же переходила зміна влади в сім „війську“. „Приїхали до того війська до Васька Рябухи два отамани з Литви: Семен Забузький та Трошевський (мабуть згаданий вище Грицько Торський)²⁾ і з ними прийшло з Литви 230 чоловіка, і почали вони володіти тими Черкасами, що були з Васьком Рябухою“.

Таким чином, побіч тих дрібних ватаг, що „промишляли“ над ріжним переїзжним народом, вирисовуєть ся перед нами властивий кіш тої степової братії, „черкаське військо“, на чолі котрого стояв „старший отаман“ Забузький, котрий вважає себе немов легальним представником козачого війська польської України, що має своєю метою охорону України від бісурман³⁾. З приводу поголоски про ворожі заміри сього війська супроти московської України і з приводу отого погрому царського гонця маємо два листи його до валуїського воеводи, котрі вважаю потрібним навести в цілости. Перший можемо досить докладно реставрувати в оригінал⁴⁾:

„Отъ мене Семена Забузкого, атамана старшого надъ товариствомъ, козаками войска е. кор. милости Запорозкого и отъ насъ всихъ черни пану Павлу Федоровичу, воеводе волуїському—челомъ биемъ до лица земли. Прислалисте до мене сторони вѣдомости о томъ неприятелю креста святого—где кочуютъ; теды вѣдомо тебѣ чинимъ, ижъ около Донца на Магмутовѣ у Мелевого тежъ колодязя, якъ соль варять, тамъ есмо ихъ били; а иние розно стоятъ. Всюды ихъ много коло Донца, толко не могу знать о замыслахъ того неприятеля, где умышливаетъ вторгнути ся—чего ему Пане Боже не помощи. А што бихъ могль знати певного, то заравомъ старати ся буду, чтобъ вамъ вѣдомость дати о тихъ Татарлахъ.“

„Запла тежъ къ намъ вѣдомость, ижъ насъ удалъ передъ вами Степанъ Бушинской и Демко Черкашаница, переїзчики волуїские⁵⁾, жебы есмо хотѣли злой замысль взяти и Волуїку звозвати—чего (рач) Боже заховати, жебы есмо ся того могли важити, ми(рное)

¹⁾ Донскія дѣла II с. 433—4.

²⁾ В реляції валуїських Черкас виступають поруч себе „полковникъ Гришко Торський і отаман Васько Рябуха“, але сі вістники пробули в таборі Рябухи чотири тижні, і можливо, що Торський прибув уже пізнійше. при них.

³⁾ Згадані валуїські Черкаси інтерпретували се більш виразно: „слышали у литовскихъ Черкасъ, что хотятъ дожидатца на Донцѣ турскихъ и крымскихъ пословъ и гонцовъ и хотятъ громить“.

⁴⁾ Маємо його в копії, з великими пропусками, і в перекладі повнійшим (Донскія дѣла II с. 437—8). Комбінуючи їх можна досить близько реставрувати оригінал (не претендуючи, розумієть ся, на докладність правопису).

⁵⁾ Се власне згадані вище „валуїські Черкаси“, що були у Рябухи і донесли про замисли на Валуїку. Забузький зве їх переїзчиками-діасертрами, очевидно з становища Польщі.

поставлене королевское и царское розривати! Не йміте тому слову ихъ вѣры—а мы хочемъ и будемъ з вами по крестному целованю мирно жити. Писанъ у Торскомъ ¹⁾ июня 7 дня року 1642“ ²⁾.

Другий наводжу в перекладі, бо однаково в тім „списку з білоруського письма“, в яким його маємо, він уже стратив свою автентичну форму:

„Від мене Семена Забузького, старшого (большого) отамана війська його кор. милости Запорозького гусударю Павлу Федоровичу Леонтеву, валуйському воеводі його царського величества, много чолом бемо! Писав ти до нас про тих ворів, що погромили дворянина Михайла Засецкого і козаків, що йшли по гусударевому указу. Отже того дворянина і козаків громили Мокій та Тимошко: я їх не застав, а то-б затримав. А відомо тобі чиню, що той Мокій і Івашко Сліпий живуть в Жигимонтові ³⁾—вони знають всіх своїх товаришів; а старшим був у них Кирій—той живе в Голтві, а иньших я не знаю: вони самі знають про себе і своїх товаришів. По сім тобі багато чолом бю. Писано з Тору, 1642 р. червня 12 дня“ ⁴⁾.

З 1643 р. не маємо ніяких інтересніших відомостей. 1644 р. літом, виправляючи назад московських послів і забезпечуючи їх від усяких можливих подорожніх пригод, донська старшина в своїм листі цареві поясняла своє піклованне великою небезпекою „от литовскихъ воровскихъ людей съ украинныхъ городов“: „По Дону і Донцю від них завело ся велике воровство, прийшло з Литви чимало народу, більш сімсот чоловіка“, донських козаків на розїздах і всяких людей громлять і бють, засіли Дон ріку, і на Донці їх багато перебуває“ ⁵⁾. Але оден епізод з промислів сих „литовських людей“, переказаний воронізьким воеводою в його донесеннях до Москви, малює їх в менш зловіщій світлі. Двох Валуйчан бувши на покосі під Валуйкою попало в руки Татар, що невеликим загonom, 150 душ, набігли туди літом, ловити язиків. Коли Татари вели їх в орду, на верхівях річки „Бахмутової“ (на південь від теп. Бахмута) погромили тих Татар „литовські люде“: отаман Матюшка Миргородець з товаришами, і відбивши від них тих Валуйчан, відвели їх в Святогорський монастир що на р. Донці ⁶⁾.

Зимом 1644/5 р. донська старшина знову скаржить ся московському правительству, що через „воровських литовських людей“ перестали до них на Дон приїждати торговельні люде з московських українних городів, і не привозять до них ніяких хлібних запасів ⁷⁾.

¹⁾ Торський—теп. Славянськ, на р. Торці. ²⁾ Донскія дѣла II с. 437.

³⁾ В Миргородщині. ⁴⁾ Донскія дѣла II с. 444. ⁵⁾ Ibid. с. 550.

⁶⁾ Акты Москов. госуд. II с. 138. ⁷⁾ Донскія дѣла II с. 619 і 621.

І дійсно як ілюстрацію до сих скарг оповідає воронізький воевода таку пригоду: Вибрала ся була з Богучара на Дін „для свого промислу“ ватага, 11 душ. Як ішли вони повз „Обросимів караул“ (теп. Обросимівка на Дону, низше Богучара), напали на них в ночі воровські Черкаси, кінні і піші, і на човнах Доном прийшовши. Було їх чоловіка з триста або й більше—де котрих побили, де котрих половили; взятих в неволю роспитували, чи будуть їти знизу бударі, та казали провести їх на багаті козачі городки, де мало козаків, та на багаті українні села та городи¹⁾. Одначе инші оповідали, що чули, як між тими воровськими людьми декотрі розмовляли між собою „руским язиком, а не по черкаски“, так що між ними могли бути й місцеві люде—коли не удавали тільки місцевих.

З другого боку люде з Вільного, будши „на литовській стороні“, в Зинькові, чули там, що „Черкашенин отаман Грипка Тарской“ (Торський очевидно, котрого ми стрічали в 1642) виходив і того року в степи, громити московських, турецьких і кримських послів, і сподівав ся до себе людей з ріжних „литовських українних городів“: з Зинькова, Лютенки, Бобрика, Гадяча й инших, тисячі з півтори чоловіка, або й більше. Але ті люде на час не поспіли, і він тому посланників тих не громив, бо був „малолюден“. Оповідали також про отамана Петрошенка, що з одним Татарином, „чоловіком місцевого урядника Лукомського“, зібравши чоловіка 200 „литовських людей“, пішли воювати „в Мордву“—в московські східні країни²⁾.

На другий рік (1646) уже з ранньої весни „Черкаси“ з'являють ся тамже на Дону, в околицях Богучара³⁾. Тим часом як одні зголошували свою службу в московське військо⁴⁾, инші, а може й ті самі добровольці, оскільки не були прийняті в московське військо, промишляли в тих же сторонах добичництвом. Московські воеводи, вислані на Дін для промислу над Татарами, нарікаючи на всякі трудности, скажуть ся гірко також і на черкаське добичництво: „Черкаси на ріці [Дону] громлять судна безперестанку, и два городки верхні [донських козаків] знищили“⁵⁾. Воронізький воевода доносить, що Черкаси громлять на Дону Воронізців торгових людей. Ватага кінна, чоловіка триста або й більше—напада на козачий городок Решетів і знищила до решти⁶⁾.

З огляду на сю небезпеку від Черкас воронізький воевода підняв в осени того року питання про те, щоб поставити город на Дону—на Богучарі або „на козацькім перевозі“, аби загородити

¹⁾ Дон. д. с. 643—5. ²⁾ Акты Москов. госул. II с. 151 г. ³⁾ Дон. д. II с. 800.

⁴⁾ Див. I с. 347. ⁵⁾ Допскія дѣла II с. 923. ⁶⁾ Ibid. с. 1109.

дорогу Черкасам в поволзькі сторони, „в мордовські і черемиські місця“ і забезпечити від них Дін. Бо воровські Черкаси зайняли його своїми дрібними ватагами і вже нема дороги від них торговим людям¹⁾. Московське правительство поручило йому близше розробити плян такого города, бо дійсно, Запорозці в тім часі проторили стежку за Дін і в осени того року якась ватага „воровських Черкас“, „чоловіка п'ятьсот або й більше“ ходила в поріччях Хопра і Бузулука (уже на вододілі Волги) і громила тутешні юрти²⁾.

Інші промишляли над Донцем. Козаки, що переїздили сею дорогою, через Донець, з Дону на Валуїку літом 1646 р., бачили на дорозі багато слілів і станів „воровських Черкас“²⁾. Московський післанець, післаний від воеводи Кондирьова, наскочив на них над р. Айдаром (тече в Донець з правої сторони недалеко теп. Славяно-сербська): Черкаси цілу добу тримали їх в облозі, але донські козаки, що були з післанцями, відогнали їх³⁾.

З осени маємо відомість про „литовських Черкас“ що йшли „повз Тор“ і вели „язиків татарських“⁴⁾. Зимом 1646/7 р. черкаська ватага („чоловіка з двадцять“) погромила донських гонців над р. Глибокою (тече в Донець низше Митякиної)⁵⁾.

В осени 1647 р. знову маємо відомости про Гришка Торського. Оповідали в Миргороді московським вістникам, що другого тижня Пилипівки прийшов до Миргорода з Сіверського Донця — де очевидно він „промишляв“ і сього сезону — Гришко Торський, „за-для тих людей, котрі з ним бували в степу за-для здобичи“. Назбиравши в тутешніх „литовських городах Черкас тисячі дві“, він пішов з ними в степи „послів громити“; „і з тими Черкасами пішло для торгівлі [очевидно для скуплі здобичи головно] багато купців з Полтави“⁶⁾.

Чи удало ся тоді Гришкови дійсно погромити послів, про се не відомо. Але весною 1648 р. він знов промишляв в донецьких сторонах: білгородські вістники доносили воеводі, що Гришко прийшов з Миргорода на Донець „для воровства“ з двомастома людей. А з Черкас повз Валки пройшов на Донець же „отаман“ Забузький, маючи при собі Ляхів і Черкас 70 душ, Татар 30 душ — всі вони їхали о двуконь і стали на Донцю в ріжних місцях. „І од тих ворів Черкасів з ріки Донця чинить ся велике воровство, і далі від тих ворів Черкасів станичникам [розізжій сторожі] на

¹⁾ Воровскія Черкасы рѣку Донъ отняли небольшими людьми и впрѣдъ торговымъ людямъ ходу на Черкасы не будетъ. — Донскія дѣла, III с. 210.

²⁾ Корочанскі акти (Чтенія московскі 1859, II с. 49). ³⁾ Дон. д. III с. 166 і 233.

⁴⁾ Донскія дѣла II с. 897, III с. 56 і 84.

⁵⁾ Корочанскі акти с. 42. ⁶⁾ Донскія дѣла III с. 573 і 576.

урочища [призначені для сторожі] проїхати неможна“, кінчить білгородський воевода свою реляцію з 3 мая 1648 р.¹⁾ — в переддень великого перелому в життю східньої України.

Український колонізаційний похід на схід.

Заселення східнього пограниччя в другій чвертині XVII в. Україні за московською границею. Початки слобідської колонізації й її значіння в розвитку подій.

Як бачимо, випадкові, розрізнені й уривкові відомості, які знаходимо в московських урядових реляціях цих років, в сумі складають досить виразистий образ козацької своєволі по за границями волости, який дає нам зрозуміти перед усім, наскільки релятивне було те заспокоєння, яке удалося польському правительству і шляхетському режимови досягнути в 1638 р. і підтримувати протягом цього десятиліття.

Придавлена була козаччина „на волости“. Обломані були її вістря, які входили в дорогу інтересам шляхетського господарства. певними путами зв'язаний був своєвольний козацький елемент на Дніпровім Низу. Але задушений зовсім, не був. По всіх заходах, прийнятих польською адміністрацією, він далі вмів знаходити собі стежки і пристановища, вмів збирати ся в партії, організувати експедиції сухопутні і морські, хоч не в великих розмірах. А стиснений польськими залозами і заставами на Дніпрі, з тим більшою силою шукав собі виходу й поля своєї діяльності на сході, за границями Польської держави, поза доглядом польської адміністрації.

Він був придавлений, але він жив, шукав собі воєнного заняття далі — і готов був при першій відповідній хвилі розбити ті окови, які тяжіли на нім доси на волости, та вернути собі давнішу „свободу“. Ті сотні й тисячі своєвольного козацтва, котрі можна було без усякого труду, навіть під рукою польської адміністрації, зібрати у своєвольний похід на море, під Азов, або на розбивання чужоземних послів, становив готовий, як бачимо — зовсім не знищений, тільки де-що роспрошений контингент для кожного повстання. І се висіло як погроза над „золотим спокоєм“ шляхетського пановання.

Та не тільки се, а й ще инше кажуть нам отсі зібрані разом, випадком переказані погослови і факти з 1630—1640-х рр. Вони відкривають перед нами образ незрівняного своїм розмахом, своєю сміливістю й стихійною силою, нового походу українського народу на схід.

¹⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 190—1.

Сей саме момент, що на перший побіжний погляд здавав ся хвилею розвитку, безрадности, пониження і упокорення української стихії, був в дійсности хвилею могутнього дерзновення її — в сфері кольонізації. Програвши свою справу з шляхетським режимом на Україні наддніпрянській, в котрій український робочий нарід XVI і початків XVII в. сподівав ся утворити царство свободи і безпанського жита, — він береть ся творити нову Україну за границями польської держави, за межами шляхетського досягання.

„Непослушна“ людність, котру приборкували над Дніпром, Сулою або Вореклою, шукала захисту над Донцем або Тихою Сосною; своєвільники, котрим Польща загрожувала „козацьку дорогу“ Дніпрову, шукали і знаходили собі дороги через степи, через Донець і Дін „в мордовські і черемиські місця“, в басейн середньої й нижньої Волги, вказуючи дороги пізнішій хліборобській українській кольонізації.

Повторяєть ся більше менше той самий процес, який ми свого часу (в т. VII) оглядали на протягу століття кольонізованя Подніпровя, Обставини відмінні, і супроти того й форми сього нового руху инакші — але основні моменти властиво ті ж самі.

На услугах правительства, в його організації охорони йдуть і осідають все значніші кадри української воєннослужбової людности. Самовільне добичництво іде авангардом, освоюючи степи, зганяючи з них Татарву, але серед галасу його погромів і розбоїв, лицарської боротьби з неприятелями ворога хреста святого і велицарського промислу над всяким переїзжним людом тихо і непомітно розвивають ся господарські степові промисли, хазайновита господарська людність. Те що діяло ся в середині й другій половині XVI в. на середнім і нижнім Дніпрі, в задніпрянських уходах, на порогах і на запорозькім Низу, повторюєть ся в отсім широкім степовім поясі, що тягнеть ся басейном Дону між границями оселої великоруської кольонізації — рязанської України, і донським козачим Низом — также глибоко пересякненим українським козацьким елементом. Місце литовсько-польських старост займають пограничні московські воеводи, служба в московських станицях. Воєнно-адміністративна схема, система замків-городів, острогів і сторожевих станиць, начеркнена московським правительством — що правда, далеко основніше і переводжена далеко зручнійше і витривалійше, ніж організація оборони України литовсько-польської, — заповняєть ся українським змістом, народньою українською стихією. Вона, з одного боку, витісняє і покриває завязки великоруської кольонізації, насаджувані правительством, з другого зганяє степове „воровство“

українських і всяких інших добичників і протягом другої половини XVII і початків XVIII вв. на тих старих, забутих поміщиках Антів VI і VII вв. творить нову Україну, обшаром майже рівну подніпрянській Україні XVI/XVII вв.

Польща XVII в., так як і пізніша, вміла „будити приспані сили українського народу“, і шляхецький режим XVII в. мав у с'їм майже таку ж щасливу руку як і „народовий“ режим XIX в. „Інтенсифікація“ шляхецького господарства на правобічних українських землях густо залюднила в першій половині XVII в. східне і південно-східне пограниччє польської України. Успіхи польського господарства в сих сторонах і тріумфи над „непослушною“ людністю в другій четвертині XVII в. погнали українську людність далі на схід за межі Польської держави і дали почин до колонізації України московської, Слобідської. І з огляду, що як раз десятилітє „золотої спокою“ перед Хмельниччиною було епохою в с'їм колонізаційним поході української людности на схід, і сей похід був незвичайно симптоматичним явищем сеї доби та своїми наслідками немало заважив потім на розвою Хмельниччини, — мусимо саме тут спинити ся трохи ближше на с'їм заселенню польсько-московського пограниччя і московської території в другій четвертині XVII в.

Десятилітє се було апогеєм колонізаційних здобутків польської шляхти, і вона дивила ся на них, як на свою велику заслугу — як на властиву і реальну прислугу свою державі, в противність егоїстичним, династичним военним плянам свого короля. „Як багато прибуло границь нашій отчині через слободи і нові осади, кождий то знає добре, або може переконати ся — не менше і в тім, яка з того користь і сила могла б вирости для Польщі, як би сей — так легкий спосіб розширення держави без крови і меча міг бути захований в порядку“, починає свій трактатець „o powuch osadach i słobodach ukraïnnych“ оден з горячих опозиціоністів Володиславових, Кришт. Опалінський¹⁾.

Особисто незаінтересований в сих слободах, він, признаючи сеї догмат шляхецької політики, проводить ту гадку, що закладанне слобід повинно бути ділом держави, котра боронить сих територій і тому повинна мати і користь з їх колонізації. В дійсности ж, як се він розумів, виключно приватні матеріальні інтереси дідичів-лятифундистів і доживотних, а навіть часто дідичних державців-старостів кермували сею колонізацією і їй підпорядковували інтереси державної політики — приборканне татарських нападів з од-

¹⁾ Juvenalis redivivus to iest satyry albo przestrogi do naprawy rządu i obyczajów w Poczszce należących s. 267 (книжечка носить дату: в Венеції 1698).

ного бок, козацького „непослушенства“ з другого. Станиславу Конєцпольський, що в сином своїм у двох держали староства барське; плоскировське, чигиринське, корсунське, переяславське, гадяцьке і миргородське, Николай Потоцький — староста між ин. черкаський і ніжинський, Ярема Вишневецький звісний властитель Лубенщини, Прилуччини, Роменщини, з природи річи, з свого становища були головними героями на сім полі кольонізаціі, оборони і — приборкання своєвільства. І вони могли дійсно перед Хмельниччиною похвалити ся не аби якими результатами.

Особливо Конєцпольський і Вишневецький славні своєю кольонізаційною діяльністю. Звісний Боплян, що прослужив при Конєцпольським кільканадцять літ, як його придворний інженер, хвалить ся, що він бувши в його службі, сам положив фундаменти більш як п'ятдесяти визначних слобід — „справжніх кольоній, в котрих за недовгий час, з помноженнем сеї нової людности, вишло більше тисячи осад“ (villages), і ся людність, „покладаючи свої старання для добра держави“, розширила далеко її границі, перетворила безплідні пустині в дивно родючі загопи і зробила їх непереходним заборолом для турецьких і татарських нападів¹⁾. Під зверхньою поволокою самохвальства і побільшення, в сих словах остаєть ся все таки багато правди, і на своїх звісних картах України Боплян закріпив результати сього кольонізаційного зросту східньої України: тих розмірів, які вона осягнула, розумієть ся — не завдяки опіці польських магнатів і їх інженерів, а зовсім иншим, економічним і соціальним обставинам польського режіму, що наганяли тучі осадників у сіслободи.

Образ заселення Задніпрова в переддень Хмельниччини, в порівнянню не тільки з тим, чим було вопо п'ятдесять-шістдесять літ тому, коли казаки Лободи і Наливайки ішли в сі задніпрянські пустині від польського війська, а навіть і з тим як виглядали вони чверть віка перед Хмельниччиною, — справді іміозантний.

Переглядаючи генеральну карту Бопляна ми бачимо в порічях Сули, Хорола, Псла, в сусідстві східньої границі — цілі десятки осад²⁾.

На сіверській границі — Конотоп, Слобідка, Камінь, Мутин, Заболотів, Ричів (sic), Любатів, Оворичі, Мелань (Мільна), Скакинки, Віревка, Поповка, Сосновка, Красне, Митченки, Батурин, Обмачів, Усте, Пальчики, Шаповалівка, Борзна, Кунашівка, Єдути, Берестовець, Бахмач, Плосьька (Плиски), Красилівка, Загоровка, Демидівка.

¹⁾ Description de l'Ukraine, присвята.

²⁾ На жаль, деякі назви, перейшовши через руки Бопляна і його гравера, очевидно попсовані так, що трудно поправити або відгадати їх давню форму.

В верхівях Остра: Кольчинівка, Іван-городище, Мартинівка, Умбич (Омбиш), Черняхівка і ин.

На горішнім Удаю і в його порічю: Максимівка, Усівка (Гужівка), Ічня, Хаєнка, Кропиполе, Цидовичі (теп. Шидловці), Припомовка (sic), Дорогинка, Кропивна, Шидловці, Монастирище, Галиця, Обичів, Дивиця, Заїзд.

Низше Улаєм і його порічем: Прилуки, Жидовці, Литва, Борчина, Валки, Масівка (Мацієвка), Густин монастир, Виська, Городня, Іваниця. Amtan, Рашки, Золочинці, Мульки, Переволочна, Оконьки, Сокирин, Сребне, Олексинці, Березовці, Юрківці, Слобода Золотник, Новий Промисел, Гришковці, Карпилівка, Харитонівка (Karupinowka), Baboznow, Горбинці, Ігнатівка, Рубинці, Іванковці, Коробії, Озорів (?). Красени, Варва, Гнідинці, Кулажин, Журавка, Гаврилів, Злодівка, Антонівка, Усівка, Каплинці, Харківці, Пирятин, Дейманівка, Пустинь (Повстин), Карпилівка, Куреньки, Сухосівка, Піски, Постамова (теп. Поставники).

В порічю р. Многи: Дашинки, Білоцерковці, Ясинки (теп. Яцини), Бубни, Чернівка (теп. Чернухи?), Коваличі, Повняки (Pusenki), Воронькове, Мельків (теп. Мелехи), Многой городище.

На верхівях Сули: Дригайлів, Комани (Курмани), Коровинці, Волче, Оксютинці, Русиловка.

В порічю Сухого Ромна: городище Торговиця, городище Самбір, Нолопка (теп. Толєнки), Гайворон, Дмитрівка, Красне (Красний Колядин), Липове, Кропивна, Медвеже, Бубни, Дивне гор., Миколів, Ромен.

В порічях Олави і Рашевки: Репешинці, Ненадовка, Солокобовка, Довгополовка, Лешенки (теп. Левченки?), Коржовка, Адриловка (теп. Гавриловка), Босмановка (Бацмани), Бубни, Letukai, Ярмолинці.

На самій Сулі й її побережу: Лозова, Бобрик, Біловода, Москалівка, Глинськ, Гудим, Білагорілка, Лука, Ясковці (Юсковці), Лохвиця, Млин, Брисі, Токари, Піски, Бодавка (Bodokoї), Сенча (Siesa), Снятин, Шалавила, Берестовці (Березоточ), Пісок, Мгар, Лубні (далі не вичисляю).

В порічю Сулиці: Річні (теп. Риги?), Венславка, Гапоновка (Караповка), Юсківці, Ждани¹⁾, Окоп, Ісачки.

По Хоролу: Бересточка (Берестівка), Опанасівка, Липове, Рожанівка (Русанівка) або Куров брод, Розбий-коло (sic), Сергіївка, Петрова, Березова Лука, Комишня, Зуївці, Черевки, Хомутець, Бакумівка, Долголівка, Сорочинці, Зубова, Біликовці, Миргород, Горку-

¹⁾ Так поправлено на тепер. мапі: Izdany.

шинці, Ірховці, Ярмаки, Петрове, Мальці, Безпалеч (чи Безпальче), Княжлука, Вергуни (Werwoni), Стайкл, Аврамівка (Hawginiowka), Чичаки, Хорол, Вишня (Вишняки), Томієвка (може Хвощівка?), Турубайловка (Трубайці?), Єньки (Zaneki), Болбасівка, Купановка (sic), Зайчинці, Голяки (sic), Родоловка, Зубані (Zabaniowka), Горбасовка (Garbasowka), Федорівка, Остранівка¹).

На Пслі і в його порічу далеко менше: Городище на Ворожбі (погранична осада), Камінь городище, Плешинець, Книшівка, Галяч. В поріччю р. Груни: Шипушки (sic), Podolii (Подільські?), Tiliposzaka, Сватки (Szutki) Максимівка, Римарівка (Rzymanowka), Красна Лука. Низше Хоролом: Сары (Care), Рашівка (Rzekuwka), Лютенька, Зіньків, Борок (Борки), Краснопіл (теп. Вел. Сорочинці), Шимонівка, Жигмунтів (Устивиця), Богачка, Балаклія, Остапе, Рішитилівка, Голтва, Манжалія (Manzielicha), Омельник, Новий Потік (Потоки).

І ще менше, розуміть ся, на Вореклі — тільки Вольне, Олешня, Ахтир (Ахтирка), Опішня (Opoczinsky), Більське городище. Скальське гор., Глинськ, Полтава, Toduszka, Новий Санжарів і Кобеляки.

Але сама статистика осад, хоч би й як деталічна, не дає ще, розуміть ся, поняття про стан заселення. Щоб відповідно оцінити його, треба пригадати наведені вище слова Бопляна про тутешні слободи; „що значить так як кольонії“. Пригадати оповідання Потоцького про задніпрянські осад, як головні розсадники бунту — „що містять в собі по кілька тисяч своєвільних людей, як обидві Кобиляки й інші осад“²). Пригадати реляцію Хшонетовського з кампанії 1638 р., які засоби повстанські дало Остриянинови московське пограниччя — „найбільше Роменщина, з котрої пристало до нього до десятка тисяч хлопів“³).

В світлі сих припадкових згадок сучасників, які власними очима бачили тутешнє заселеннє, не здають ся гіперболічними цифри заселення Вишневецьчини перед Хмельниччиною, подані свого часу з незвісного ближше „манускрипту кп. Михайла Сервація Вишневецького“⁴): Лубни 2646 господарів і 40 колес млинських.

¹) Очевидно пам'ять від Остриянинової війни.

²) Див. ч. I с. 276. ³) Тамже с. 295.

⁴) Сей реєстр, з заголовком: *Gospodarzów samych osiadłych poddanych xięcia Hieremiego, ex originali inventario. Z Mss. x. Michała Wiśniowieckiego k. w. w. x. L. w. w. z biblioteki czarnoostrowskiej*, видав в 1841 р. Пшездецький (Podole, Wołyń, Ukraina, I с. 41—4); відси, очевидно, повторив його потім Куліш (Исторія воссоединенія I. с. 26), не вказавши одначе джерела. Яблоновський і В.-Вуданов користували ся ним без застережень. Над вірогідністю цього реєстру застановляв ся тільки пок. Лазаревський в своїй статі „Лубенищина и кн. Вишневецькіє“ (с. 343 і л.); він вказав на різкі недокладности його: що сюди включені деякі осад, які Вишневецькому не на-

Хорол 1297 госп. і 8 колес¹⁾. Горошин 107 госп. і 11 колес. Лукомль 524 госп. Оржиця 91 госп. Буромль 158 госп. і 6 кол. Вереміївка 327 госп. Жовнин 312 госп. і 9 кол. Пирятин 1749 госп. і 38 кол. Білошапки 374 госп. і 3 кол. Держикрай 318 госп. Золотоноша 273 госп. і 13 кол. Пішана 230 госп. і 8 кол. Домонтів 243 госп. і 5 кол. Прилука 366 госп. і 36 кол. Полтава 812 госп. і 11 кол. Монастирище 939 госп. і 42 кол. Галка 824 госп. і 6 кол. Жоравка 474 госп. і 16 кол. Городня 312 госп. і 12 кол. Гмировка 135 госп. і 2 кол. Ічня 1494 госп. і 3 кол. Іваниня 336 госп. і 3 кол. Голенка 304 госп. і 2 кол. Красне (Кр. Колядин) 995 госп. і 4 кол. Липове 381 госп. і 9 кол. Кропивна 184 госп. Самбір 198 госп. Глинськ 1264 госп. і 16 кол. Варва 2037 госп. і 21 кол. Переволочна 426 госп. і 10 кол. Сокиринці 128 госп. і 12 кол. Сребне 1830 госп. і 11 кол. Чернухи 944 госп. і 9 кол. Снятинка 436 госп. і 14 кол. Вороньки 145 госп. і 1 кол. Многа 285 госп. і 3 кол. Куренька 348 госп. і 24 кол. Лохвиця 3325 госп. і 35 кол. Піски 349 госп. і 6 кол. Сенча 1403 госп. і 31 кол. Комишня і Ручинці 1164 госп. і 9 кол. Хомутець 446 госп. і 9 кол. Сергіївка і Робишівка (?) 214 госп. Царів брод 104 госп. і 2 кол. Липова Долина 150 госп. і 2 кол. Райгород 137 госп. Опанасівка 17 госп. Талалаївка 60 госп. Ромен 6000 госп. Корибутів 600 госп. Кулигородище (?) 80 госп.²⁾

Та нарешті, маємо іще иньший, вновні певний, хоч і посередній тільки показчик залюднення Задніпровя перед Хмельниччиною — се реєстр, споряджений в осени 1649 р., себто в момент, коли пізнійший рух з правого берега на лівий не встиг ще себе проявити. На території задніпрянської Київщини (задніпрянської частини Київського воеводства) маємо тут шість полків: ціжинський, прилуцький, переяславський, кропивенський, миргородський і полтав-

лежали, а декотрих знов бракує, і що цифри людности деяких місць занадто високі. Сю другу справу сам Л. розв'язує одначе здогадом, що тут при деяких містах порохвана людність цілої волости (сим може пояснити ся і недостача в реєстрі ріжних осад, які тоді існували); що до зачислення в реєстр сторонніх маєтків, то се можна пояснити, що виберав їх чоловік, який уже не мав ясного поняття про склад Вишневецьчини — може якийсь сучасник Михайла-Сервація, останнього з Вишневецьких (ум. 1743 р.), але нема причини думати, щоб він фальшував чи видумував сі цифри: ніякого в тим інтересу не могло бути. Тому хоч пок. Молчановський по замітках Лазаревського признав дані сього реєстру безвартісними (К. Старина 1896, VI), одначе сам Лазаревський в своїх пізнійших працях користував ся сими даними без особливих застережень (Опис Ст. Малороссии, Прилуцький полк с. 4 і далі, *passim*), і думаю, що так і треба було.

¹⁾ Хорол фактично не належав Вишневецьким, хіба дуже коротко, але і його і иньші маєтності, котрі Вишневецьким не належали, не виключаю звідси, бо нам інтересна не статистика маєтностей Вишневецького, а загальний образ заселення.

²⁾ До сього загальна примітка — мабуть якась пізнійша ремінісценція: кождий господар за панщину платив 5 таларів (неімовірно), млинярі від колеса по 2 червоні, „кабак“ був на пана, і були фільварки виділені.

ський і в них вписано в реєстр 13 тисяч козаків. Коло трьох тисяч припадає на територію Вишневеччини. Се дає досить високе свідощтво її залюдненню в момент повстання. Звертають на себе увагу декотрі міста, до котрих приписано особливо багато козацької людности. Так до Прилук тягне аж чотири козацькі сотні, в них 400 козаків; до Варви дві сотні, 200 козаків; до Ічні дві, 200 козаків; до Лубень дві, 400 козаків; до Пирятина дві, 300 козаків; до Чернух дві, 230 козаків; в Іркліїві три, звиш 600 козаків. Визначні центри козаччини стрічаємо і на східній границі старої Річи-посполитої. Роменська сотня має 300 козаків; лехвицька 300; гадяцька 235; до сеї ж волости належать ще дві, 164 козаків, і тут же в сусідстві ще сотня в Лютенці, 157 козаків, в Рашівці також, 144 козаків, в Борках дві сотні, 158 козаків. В пограничній Зінькові велика сотня, 281 козаків, в Ошніні друга, 159 козаків, в Полтаві три сотні, 556 козаків¹⁾.

Деякі інтересні ілюстрації тодішнього заселення східньої границі дає переведене тут 1647 р. розмежування Польщі і Московщини²⁾; при тім примежовано до московських земель пограничну смугу від сіверської границі до степів і докладно описано в межевім протоколі сі прилучені осаді, а що вони, розуміється, попали в сю позицію зовсім припадково, то ся опись має певну типову вартість.

На горішній Сулі город Недригайлів, з деревляним рубленим замком, шістьма вежами; навколо місто, обведене валом, звиш верстви навколо; в сїм місті було 145 домів і церква³⁾, та поза валом, на передмістях було 306 домів. Під містом став і на нїм „млин німецький“. Дві верстви від Недригайлєва, на Сулі „деревня“ Кормишівка, в ній було 73 двори, а в пяти верствах друга — Цибуліно, 41 двір. На р. Малій Уси, що тече до Сули, на границі млин з жорнами і пятьма ступами. На устю р. Ольшанки над Сулою городець Ольшаний, 91 двір. На р. Пслі „городище Камінне“, під ним пасіка, трохи вище слобода Камінна, в ній 68 дворів, винокурня, великий млин з 4 жорнами і 10 ступами; в сусіднім лісі багато пасік; на ріці риби лови. По другім боці Псла, над р. Бобріком город Бобрік, в нїм два укріплення („остроги“), більший на 4 верстви навколо, з церквою, навколо місто і передмістя, в них 349 дворів, девять лавок, кузня, дві винокурні, два бровари і соло-

¹⁾ Реєстра всего войска запорожскаго, вид. Болянським, підрахунок сотень тамже в передмові. Див. ще в частині III сього тому, с. 278 дд.

²⁾ Акты относящиеся къ Малороссіи, подав Холмогоров — Чтенія московські 1885, II.

³⁾ Кажу в часі минулім, бо підчас списання протокола частина дворів була вже забрана їх господарями, що переходили за границю.

довня, під містом млин, валило і 4 ступи. На устю р. Будилівки, над Пслом „деревня“ Будилівка, 18 дворів і млин.

„Городище Ольшанське“ над р. Ольшаною, що тече з лівого боку до Ворскли (теп. Олешня) — по обох боках річки два „остроги“ дубові, получені мостом, обведені ровом і палісадом („надолобы“). В більшім острогу, що має навколо 860 сажнів, було 530 дворів, 36 крамниць, 4 кузні, 30 винокурень і броварів. Менший острог не мав в собі приватних дворів. Під містом були три млини з ступами, але вони всі спустошені при передачі в нове володінне, „зелівні снасти всі зняті і обломані“.

Над самою Ворсклою „городище Ахтирське“ (теп. Ахтирка), на ній, на горі „острог“ з 10 вежами „глухими“, одинадцята над брамою з проїздом; під городищем 48 дворів, в лісу багато пасік, на ріці рибні лови.

Різна кореспонденція, яка вивязала ся в звязку з сим розмежуванням між пограничною адміністрацією з обох боків, доповняє різними подробицями сей образ пограничної колонізації. Ярема Вишневецький просить продовжити час на виселенне його підданих з Недригайлова, бо вони не встигли на визначений час перевезти збіжжя і сіно, пчоли і всякий припас з пасік і буд. Так само йшла кореспонденція про буди і пасіки, не зведені на час з-під Олешні й Ахтирки, про пасіки, заведені Українцями з польської території над Мерлом, Можом, Коломаком за граничною лінією, котрі згоняла по розмежуванню московська адміністрація, і т. под.¹⁾

В сумі, як бачимо, ці звістки дають нам образ (розмірно) досить значного залюднення і загосподаровання сього крайнього погранича, яке півстоліття тому представляло ся землею незнаємою, і ще більше, розумієть ся, обіцювали собі властителя й державці в будуччині, з дальшим утриманням „золотої спокою“, коли почнуть виходити терміни ріжних свобод, признаних мешканцям.

Се поясняє там той азарт, той запал, який вносили в усякі заходи і забіги коло тутешніх лятіфундій місцеві королевята. В їх очах ся нова Україна малювала ся золотою копальнею в будучности, країною нових, велетенських фортун, яких іще не знала Польща.

Сучасні записки заховали нам память завзятої боротьби за тутешні землі, зведеної Яремою Вишневецьким в сам переддень катастрофи. В малолітство Яреми відірвана була від його лубенських маєтностей Роменська волость. З початку володів нею Каліновський, а потім король дав її свому улюбленцеві маршалку Казановському. Ярема довго терпів се, щоб не зачіпати ся з королем і його мар-

¹⁾ Акты Ю. З. Р. III ч. 102, 108, 116, 174, 189 й ин.

шажком, і тільки з тої нагоди, що пішла чутка про смерть Казановського, наслав своїх людей і захопив Роменщину збройною силою. Вражений тим Казановський підняв справу за таке насильство і добув на Ярему засуд на баніцію. Тоді Вишневецький звернув ся до своїх земляків, волинської шляхти: на соймику в Луцьку він виложив свою справу, подав документи, що потверджували його права на Роменщину, і шляхта луцька поручила своїм послам на сойм, аби всіми силами доходили привернення Вишневецькому його маєтности, не допускаючи до ніяких ухвал — то значить грозячи розірванням сойму, коли його претенсії не будуть задоволені. Вишневецький теж був вибраний послом і міг допильнувати своєї справи. Король мусів присудити йому підчас сойму Роменщину, а Казановський зірвав серце, солоно порахувавши собі всякі шкоди і кошти — на 100 тис. золотих: їх Вишневецький заплатив, як відступного.

Вигравши сю справу (1645), Вишневецький заїхав слідом у свого швагра Олекс. Конецпольського його Гадяцьку королівщину, випросивши собі у короля якийсь привилей на неї. Конецпольський позвав Вишневецького до суду соймового, а як Вишневецький попросив відложення справи з причини хороби — Конецпольський на другім соймі зажадав, аби Вишневецький присяг, що справді був хорий. Ярема страшенно образив ся таким прикрим недовірем, і як оповідає оден з слуг його — приготував був криваву баню цілому сенатови і самому королеви, як би ті підтримали жаланне Конецпольського. „З вечера перед справою кн. Вишневецький зібрав людей, котрі були з ним — окрім тільки піхоти і дрібнішого люду (а всього люду було близько 4000) і держав до них промову, просячи, аби всі за нього постояли, а дивили ся на нього, що він почне, і що він пічне, аби то кінчили; а казав так, що як тільки присягне, зараз уставши буде рубати шаблею п. хорунжого (Конецпольського) і всіх тих, хто буде тримати його сторону, хоч би й самого короля, а ви — каже — двірські слуги і молодіж, усі до одного втіснить ся до сенаторської палати і помагайте мені. І так було б, як би присягав; та сам король Володислав з сенаторами добив ся того, що п. хорунжий відступив від жадання присяги.“ Миргородську і Гадяцьку волость присуджено Конецпольському, але за Хорольську волость, до котрої Вишневецький мав спеціальні претенсії, мусів Конецпольський заплатити йому 100 тис. золотих¹⁾.

¹⁾ Записки Радивида — ркп. Осолінських No. 117 с. 23, 29, 73, 82, 88 (переклад II с. 156, 164, 247, 264, 273), записки Б. Машкевича — Zbiór pam. V с. 83—4, акти процесів — Чтенія київські XIV ч. 30 і далі, інструкція луцького соймику — Архивъ Ю. З. Р. II. I. с. 289 і д. В теках Нарушевича (141 с. 331) лист з Варшави 12. XII (з архиву Вишневецького) про загальне спочуте до Конецпольського — straty

Так чубили ся королевята за лівобічні землі, не передчуваючи близького кінця свого пановання в них.

Заселенне східної України, розумієть ся, не могло спинитись на польсько-московській границі. Ся зовсім випадково проведена, змінна, довгий час вповні теоретична, не закріплена якимись дійсними знаками володіння тої чи сеї держави межа не могла служити реальним розділом на території об'єднаній спільними географічними, економічними і колонізаційними умовами. Ще далеко скорше ніж українське розселенне заселило пограниччя з польського боку трівко і густо, воно стало переливати ся за його межі, як буйна піна з далеко не наповненої ще чарки. Границя довгий час не існувала для людности; вона розрізувала українську етнографічну територію й ігнорувала ся живою суцільністю народнього життя.

Ми вже мали нагоду бачити, ще в першій половині XVI в. як спільний нерв тутешнього життя — боротьба з татарською гідрою об'єднував в спільних заходах против Орди обі половини української землі, розрізані московською границею. Козаки черкаські і канівські з козаками путивльськими¹⁾, і так само потім з козаками донськими, виступали разом, чи то під проводом представників місцевої офіційної адміністрації, чи то заходом власних вождів і ватажків козацьких. Бачили, як пляни боротьби в Кримом спільними силами обох Україн, литовсько-польської і московської, піднесені особливо виразно Дм. Вишневецьким, проходили потім червоною ниткою в діяльності пізнійших козацьких ватажків, що стояли на становищі оборони обох держав, обох Україн від спільного ворога, і на тій підставі настоювали на своїм праві вимагати підмоги, „жалування“, „жолду“ від обох правительств²⁾. Скільки б не було тут простого „желанія кь жалованью“, але в усякім разі козацькі ватажки стояли на реальнім ґрунті спільного інтересу обох Україн, спільної боротьби їх силами, і московське правительство, приймаючи военні послуги козаків „короля його милости“, або й даючи їм різні военні поручення — як кн. Рожинським, або Кр. Косинському, — підчеркувало з цілою силою сю службу „на дві сторони“.

Особливо царська грамота 1593 р. донським козакам, де поясняєть ся плян кампанії, організованої против орди, являєть ся цікавою ілюстрацією такої спільности в обороні полудневої границі всіх тутешніх сил. Донські козаки мають іти разом з московським

оуса у Hadyacza — wygrał Chorol rzekę na dwadziescia mil i Orzyce na piętnascie mil idące.

¹⁾ Див. т. VII с. 117.   ²⁾ Т. VII с. 169 і 191.

військом, „з путивльськими і з запорозькими Черкасами, котрі прийдуть по нашому указу на Донець — велено Черкасам запорозьким, гетьману Хриштофу Косицькому (sic) і всім отаманам і Черкасам бути на Донці на шляхах і за царем (ханом) іти на наші України“, пише Донцям цар московський¹⁾.

Воєнне братство Запорозців з Донцями, про яке говорив я вище в огляді десятиліття перед Хмельниччиною, вело ся здавна, від коли розвинули ся обидві козацькі громади. Правда, документальні наші дані не сягають так глибоко: але не тільки московські літописи, а навіть народня память — великоруська поезія донесла імя донського отамана „Мишки Черкашенина“, що виступає в середніх десятиліттях XVI в, як оден з найвизначніших проводирів донського війська²⁾, а смерть його оспівана піснею:

За Зарайскомъ городомъ, за Рязанью за Старою
Изъ далека изъ чиста поля, изъ раздолья широкаго,
Какъ бы гнѣдаго тура привезли убитаго,
Привезли убитаго атамана польскаго³⁾,
А по имени Михайла Черкашенина.
А птицы ластицы кругъ гнѣзда убиваются —
Еще плачуть малы его дѣти надъ бѣлымъ тѣломъ.
Съ високаго терема зазрѣла молодая жена,
А плачеть—убивается надъ его бѣлымъ тѣломъ.
Сквозь слезы свои она едва слова промолвила,
Жалобно причитаючи ко его бѣлу тѣлу:
„Козачья вольная⁴⁾ по здорову прѣехали,
„Тебя свѣта моего привели убитаго!“
Привезли убитаго атамана польскаго,
А по имени Михайла Черкашенина⁵⁾.

Для пізнішого часу клясичне свідцтво запорозького отамана Олекси Шафрана, з 1626 р.: „живе він Олексій на Дону 18 літ, а инші його товариші [з Запорожа] живуть літ по 5 або по 6, а всіх їх на Дону буде з тисячу чоловіка, а на Запорожу донських козаків також багато — трохи не половина того, скільки їх [Запорозців], тільки живуть переходячи, одні йдуть на Дін, а з Дону козаки до нас, і живуть скільки і де хто хоче, і се повело ся у них з донськими козаками здавна, що сходять ся між собою і живуть укуші, в одних куренях“⁶⁾.

З другого боку, з давнього часу більші й менші ватаги українських козаків переходили границю і вступали в службу московського правительства, більше менше на постійно, приймаючи на себе обовязок пограничної сторожі і оборони. Одні з них осідали і „устроляли ся“ при пограничних московських замках, діставали землю, заводили

¹⁾ Собрание госуд. грамотъ II с. 62.

²⁾ Про нього Соловйов VI с. 314—5, Платоновъ Очерки по исторіи смуги с. 118.

³⁾ степового. ⁴⁾ Себ то „козачье вольное“. ⁵⁾ Кирѣевскій II вип. 7 с. 163—4.

⁶⁾ Матеріали Куліша с. 290.

ся хазяйством. Інші зіставали ся на военній нозі, несучи за московське жалованне сторожову і степову службу.

Заховані накази московському дворянинови Зіновеву, завідателеви сторожевої служби в 1580-х р.¹⁾, знайомлять нас з одною такою значнійшою ватагою, що вийшла з Запорожа з отаманом „Матвієм Федоровим“ в 1589 р. Було їх коло 700 душ: літом 1589 р. послали ся гроші від правительства для 50 душ старшин („отамани й осавули“) і 620 рядових козаків. Їм поручено було тримати сторожу на р. Донці, на татарських перевозах, а за се обіцяно жалованне. Присилали їм муку, толокно, сукно для старшини і гроші для рядових козаків, але в розмірах досить невеликих²⁾, „велике жалованне“ обіцяло ся на пізнійше, коли вони певнійше засвідчать свою вірність. Козаки скаржили ся, що їм жити нема з чого; мусять коней різати та траву їсти, а московське правительство все прислухало ся до ріжних підозрілих вістей про них і дивило ся досить невірним оком, приглядаючи ся, чи вони не пристають до „воровських Черкасів“, що ходили в краях донських і навіть над Волгу. Московське правительство очевидно не вміло розібрати, де тут „вірні“ і „невірні“ ватаги, тому бояло ся звирати ся їм, а на доказ вірности поручало громити і вішати „ворів Черкасів“. Але кінець кінців такі непевні відносини знеохочували і самих козаків, які хотіли „служити“ цареві в сих степах.

Інші осідали в пограничних містах і подібно як московські „діти боярські“ (дворяне), козаки також служили станичну та сторожеву службу. Так в московській кореспонденції того ж 1589 р.³⁾ згадується ся „Черкашенинь Василей Андрѣвъ“, що відстав від компанії отамана „Степана Євлашова“, яка громила московських служебних козаків, і подав ся до Путивля „на государеве імя“. З поручення путивльських воевод він „з путивльськими нововиізжими Черкасами“ їдив на „ворів Черкасів“ і по сих доказах своєї вірності просить „о государевѣ жалованьѣ и о верстаньѣ“ (зачисленне в службу)⁴⁾.

Ще скорше вступили в московську пограничну службу „Черкаси Якуш Лисий і отаман Агій“. Їх теж посилають „з путивльськими Черкасами і охочими козаками“ в степи „громити ворів Черкасів“. Воевода визначив був їм ґрунти для осель, але вони дворів не ставлять, відмовляють ся, що не мають чим, просять царського жа-

¹⁾ Вивліюєнка русская Полевого, 1834 с. 266 і далі.

²⁾ Так літом 1589 р. наказано їм видати коло 230 четей ржаной муки, 25 четей голокна, самому старшому п'ять рублів грошима, портище сукна, нанцир, шолом, тулumbас (рід барабана, свого рода „клейноти“), отаманам і осавулам по сукну доброму, а на всіх козаків разом 100 рублів грошима (с. 287).

³⁾ Акты Историческіе I ч. 228; Вивліюєнка I с. ⁴⁾ Акты Ист. с. 433.

довання, кажуть, що не мають що їсти і в що убрати ся. Місцевий воевода рекомендує цареві служби їх і їх товаришів — головню їх „промишлюванне“ над ворами Черкасами, над їх розбійничими ватагами. Вони громилі їх на Донці і в „полі“, заганяли ся і за польську границу, над Сулу, „межи Сули і Хорола, женучи за черкаськими ворогами“, побивали їх і відбирали заграблену здобич. На їх прошенне воевода пустив Якуша просити у царя жаловання, а на його місце вислав його товариша Івана Ізюмського з товаришами його „новоприборними козаками“ — нововзятими в службу. Але про Якуша у московській адміністрації були вісти не дуже похвальні, його підозрівали в воровстві, і в царській грамоті Зіновієву, коли б сі вісти справили ся, поручаєть ся без церемонії його бити і перевести з отаманства в „рядові Черкаси“.

В тих же наказах Зіновієву згадуєть ся про висилку „жалованія“ Черкасам Федору Городському з товаришами і донецьким отаманам Юшку Лопаткину, Івашкови Розмазні, Трушеви Черкашенинови, Гришкови Деменькову, Федьку Жулидорови, Іванкови Білоусови¹⁾.

Як провідник „воровських Черкасів“, що ходили на московську територію в сім часі виступає отаман Мишук. Судячи з згадки грамоти він теж давніше служив в путивльських козаках, потім пустив ся „на воровство“, загіздив ся з своїми товаришами на Донці й на Осколді²⁾, громив московських станичників, і московське правительство особливо наказувало своїм людям виловити і вивішати сю ватагу³⁾. Згаданий вище отаман Степан Євлашов промишляв на Донці і Кам'яній. У отамана Лазаря, що його погромив Якуш Лисий „в Княжих Горах“, відібрано заграблене ним майно путивльських севруків (уходників), „рухлядь и борошна и рушници“. Тойже Якуш відгромив „кіш“ у отамана Лук'яна Карнауза і погромив отамана Берчуна на р. Батакві в Путивльськiм повіті, і забрав у нього борошна і рушниці путивльських севруків. А отаман Агій, шукаючи між Сулою і Хоролом Черкасів, що ходять в московську землю „на бортні ухожай“, придибав отамана Колошу на Роподоті, а на Сулі „коло Нятина перевозу“ погромив якусь иньшу черкаську ватагу⁴⁾. Інші „вори Черкаси“ разом з донськими козаками ходять на Дону і Волзі і їх громлять царські люде „з Шацького і Ряжського“ і т. и.⁵⁾

¹⁾ Рус. Вивл. с. 283, 293.

²⁾ В друкованім тексті Рус. Вивл. (с. 271) виступають наче б то „двори“ сих ворів („Афанасью промишляти надъ двора надъ Черкасы, которые нынѣ на Донцѣ и на Осколѣ и на Сети живутъ и воруяють, Мишукъ съ товариши, а бывалъ Путивлецъ козакъ“, і Вагалій приймає таку оселу колонізацію. Але се очевидно похибка: „надъ двори“ замість „надъ воры“.

³⁾ Русска Вивлюєнка с. 271—2. ⁴⁾ Акты Истор. I с. 434. ⁵⁾ Рус. Вивл. I с. 292.

Се все вичислене з одного — двох літ. Як бачимо, було того черкаського народу за московською границею досить.

Бачимо при тім, що крім промислів над Черкасами добичниками „путивльські козаки“ з Черкасів промишляли і над більш скромною закордонною уходницькою братією, зганяючи її з московської території. Був ся промисел против промисла: против „воровських Черкасів“, які промишляли на московській території уходництвом і добичництвом, ішли Черкаси путивльські, які з московської руки і в московських інтересах громади на московській території заграничних добичників і уходників, що йшли за московський рубез, „в бортні уходи“, на лови, на сіль, і т. и.

Я вже підніс се явище — сей розвій українського уходництва під охороною добичницьких ватаг, під загальною фірмою „воровства“. Варто одмітити вказівки джерел XVI в. про Черкасів, що йдуть за польської границі в землі московські „в бортныя ухажай“, і поставити поруч пізнійші нарікання московського правительства, на соборі 1621 р., на литовських людей, що вони переходять границю, будують ся, захоплюють ліси і води, і в Путивльськім повіті в сімдесяти місцях промишляють ріжними промислами, варять селітру, палять ліси на попіл, ловлять рибу і звіря і побивають людей¹⁾).

Так було в XVI в., і ще більше потім в XVII. В міру того як українська колонізація все більше присувала ся до московської границі, а за нею слідом ішла шляхта, своїми претенсіями викликаючи сильне роздражненне і конфлікти з боку сеї української людности, рух її за московську границю мусів усе зростати. Я поясняв на своїм місці²⁾ псіхологію сього українського люду, який чим далі забирав ся в глибину польської України, шукаючи вільної безпанської землі, тим дражливійший мусів бути на всякі, хоч би й найменші прояви панських претенсій до його свободи і праці. Людність Лівобережа, сеї „останньої України“ польської, природно, була особливо дражливою з сього погляду. Через те нас зовсім не повинні дивувати оповідання лубенської людности в 1618 р., що „трохи не половина“ тутешніх осадників покинула свої осаднї й розійшла ся, коли кн. Юрий Вишневецький почав заводити тут „неслиханые податки п'бнежные, быдлярче, медов накидане, горелки и селитры“³⁾. Переводячи на менше трагічну мову, він, мабуть, почав заводити перші початки чиншів, поволощини і примусову продажу меду, горілки і селітри — перші і найлекші, з погляду

¹⁾ Книги Разрядныя т. I с. 774.   ²⁾ Див. т. VII с. 260 і далі.

³⁾ Київ. центр. архив кн. 13 л. 1035.

шляхецького господарства, початки експлуатації підданської людності, а люде в плачем скаржили ся, що князь їх тим „зубожил вели“, і вони з початку платили, але „на остаток, же внивец зубожено і знищено“ їх тим, почали тікати.

Пізнійше, в третім, четвертім і особливо п'ятім десятиліттю — в часах славного заспокоєння і приборкання „непослушних“ елементів, се оподаткованне поступило значно далі і появили ся вже перші початки панщини. В гадяцькій королівщині, то значить на території останнього заселення, в аренднім контракті, списанім в 1643 р., бачимо не тільки доходи з панських регалій — горілки, тютюну, млинів, судових доходів, „викидщину“ і „заруки“, „відумерщину“ і „одбігщину“, не тільки поволовщину і пчільну десятину, але і пільну роботу і підводи — „нажати дві копи якого небудь збіжа, звезти то, змолитити по дві копи, сіно косити оден день, покошене зібрати, звезти і скидати на скирти, або замість того дати готове сіно, або грошима по 15 гр.,“ привезти по два вози дерева, возити поташ з гадяцьких буд. Навіть гадяцькі мішане мають ходити з підводями, робити ріжну роботу, шарварки і т. ин.¹⁾ Се все для людности, яка йшла на край хрещеного світа, щоб позбути ся панів, — були річи незносні, і се поясняе нам, чому вже під час повстань 1637-8 рр. Задніпрове з своїми слободами, як свідчив гетьм. Потоцький, стало головнем резервоаром непослушних, повстанських елементів. В парі з тим мусіло йти відси також і сильне переселенне за московську граицію, за межу панських претенсій шляхти.

По всіх дотеперішніх марних силкуваннях сих пересельців — знайти собі вільну від панів землю, така можливість відгородити себе від них непереходимою державною границею мусіла дуже сильно вабити тутешне селянство, і мандрівка йшла, без сумніву, невпинно, збільшаючись до розмірів масових в моменти особливого напруження, невдалих конфліктів з панським правом, панських нагінок і т. и.

Так літом 1638 р. урядник лубенський в листі до Путивльського воеводи рахував на кілька тисяч підданих кн. Вишневецького „отъ мѣста Гадятцкого“, що вийшли за границю в Путивль „в нижнію свою козацьку війну“²⁾.

Допоминаючи ся видачі Острянина і Гуні з иньшими емігрантами, польські послы перед московським правительством рахували сеї козацької еміграції на тисяч двадцять „або й більше“. По їх словам сі емігранти поставили собі слободи в ріжних місцях на степах „на Усерди, під Ливнами, Яблоновим, Новосилем, Мпенськом, Осколом,

¹⁾ Див. мою статью в Записках київських т. I: Господарство польського магната на Задніпрові (тажже самий контракт). ²⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 16.

Валуїками, Вороніжом, Михайловим, Дідиловим, Гремячим, Дудинськом, Рильськом, Курськом, Путівлем, Сівськом, й иньшими старими городами царського величества“¹⁾.

Коли та цифра „тисяч 20 і більше“ була може пущена без докладнішого обчислення, то безсумніву в польських кругах здавали таки собі справу з великих розмірів сього переселення і непокоїли ся ним серіозно, як ми бачили з наведеного вище листу Потоцького в сій справі. Не тільки безпосередно по погромі козаків 1638 р., але й далі українська людність ішла за московську границу, осідала при московських замках, наповняла собою степові уходи і творила завязки нової української кольонізації в басейні Дону.

Щоб вияснити собі процес розвою сєї кольонізації, яка починає так сильно поступати і тверднути власне з сього десятиліття 1638—1648, мусимо трохи приглянути ся організації московської України, її кольонізації й обороні.

XVI в. становить епоху в поході Московської держави на полудне. З прилученням Рязанських земель і відібранням від в. кн. Литовського Сіверщини вона по цілій лінії, від Дніпра до Поволжа стріла ся лицем з степовими просторами Чорноморя. Закінчивши протягом XV в. процес збирання великоруських земель на півночі, могла подумати про кольонізаційні злобутки на полудні. Тим більше що протягом тогож століття і потім XVI віку зазначив ся сильний рух людности з верхнього Поволжа, куди вона була загнана татарськими бурями, на полудне, в полудневі части басейна Оки і верхівя Дону. Отсі кольонізаційні, а заразом і оборонні мотиви—супроти страшених татарських спустошень, які від часу до часу спадають на московські землі, приводять до того, що московське правительство потиху і помалу, протягом всеї першої половини XVI в. робить заходи коло укріплення і оборони передстепової полоси, виробляючи охоронну систему, яка в другій половині сього століття докладно розроблюєть ся, поволі посуваєть ся на полудне, прилучаючи все нові простори для оселої кольонізації і перед завірюхою „смутного часу“, яка перервала сі заходи, осягає значні успіхи — сорозмірно з попереднім.

Тепер, з непривички, навіть неймовірно собі представити, як глибоко на північ, в лісові простори була загнана великоруська і всяка инша осела кольонізація в попередніх століттях. По всіх

¹⁾ У Соловьева с. 1231.

заходах коло оборони східньої і полудневої границі ще в половині XVI в. внутрішня оборонна лінія йде по над р. Окою — від Нижнього Новгороду на Муром, Рязань, Каширу і Серпухов. Друга лінія проходить в полудневій часті басейна Оки — Пронськ, Михайлів, Тула. Крайня оборонна лінія йде з поріччя Сури на вододіл Оки й Дону (Алатир, Темніков, Рязськ, Донков, Новосиль, Орел). Сіверські городи — се крайній редут на заході, що далеко врізується на полудне в басейні Десни й Сейма (Рильськ, Путивль, Новгород Сіверський) і служать опорною базою для дальшого руху на полудне. Сей полудневий пояс: Сура—Десна, Алатир—Новгород-Сіверський живе на военній нозі. Всі городи сильно укріплені, звязані між собою системою дрібніших фортифікацій, прикриті з полудня ланцюгом засік, валів, сторожовень. Мають на поготові контингенти всякого военного люду і неустанно стережуть степу своїми сторожами і станицями, висилаючи їх далеко на полудне — підстерігати ворога і завчасу повідомляти про його наближенне пограничні военні центри.

Система вповні аналогічна з українською системою Литовської України, з її великокняжими замками, оселями военнослужебної людности, сторожами замковими, польними і шляховими. Аналогія пояснюється не тільки однаковими географічними і колонізаційними обставинами, але і спільними традиціями — організації пограничної оборони в Київській державі, своєю дорогою теж приготовленою попередніми століттями пограничної практики в сусідстві з степом і його кочівниками. Але те що в Польсько-литовській державі, при її дезорганізації, недостачі фінансів і незмірно слабій езекутиві вело ся слабо і уривково, виходило хаотично і безтолково, — в Московській державі з її незмірно розвиненим бюрократизмом переводило ся систематично і пляново, виконувало ся досить точно і вірно. Тільки — коли вже повести до кінця сю паралелю — в Польсько-литовській державі безсильність і непорядність державної машини виручала ся і нагрожала ся самопомічю, активністю народних мас, які кінець кінцем — хоч і ціною безконечних жертв — і оборону наладили і колонізацію сотворили. А в Московській державі менше було сеї активности — хоч би й тому, що запопадлива правительственна опіка лишала їй безконечно менше місця. І в результаті голий обробований український демос упередив державну великоруську народність. в часи найбільших лихоліть своїх опанувавши простори московської України — перехопив у великоруської народности її територію, географічними і політичними обставинами властиво їй призначені до сколонізованя.

Після того як московське правительство рішучо облишило пляни агресивної боротьби з Ордою, якими на хвилю вмів його захопити Дмитро Вишневецький, воно з 1560-х рр. з тим більшою рішучістю звертає свою енергію до плянної оборони і повільного розширення своїх границь. 1571 р. для можливо систематичного переведення оборонних заходів цар Іван визначив завідателем сторожевої і всякої степової служби одного з найвизначніших воевод своїх кн. Воротинського, поручивши зайняти ся її можливо кращою організацією, а в помічники йому придав найкращих знавців відносин степових, між иншими і звісного нам дяка Ржевского, участника воєнних походів Вишневецького.

Воротинський свою діяльність зачав докладним виясненнем дотеперішньої оборонної практики. Зібрано попередні розпорядження і кореспонденцію в сій справі, скликано знавців сторожевої служби з місць, що знали її за останніх 10—15 літ, і на підставі зібраних таким чином відомостей насамперед описано докладно дотеперішню організацію сторожевої служби. З сеї інтересної „рописи“ довідуємо ся, що вся степова московська границя в 1550—1560-х рр. поділяла ся на 12 районів („разрядів“), привязаних до пограничних городів. Путивль і Рильськ, найдалше висунені на полудень, обслуговували своїми „дальними“ і „ближніми“ сторожами пограниччя з Польщею і поріччя Донця; сі сторожі становили кілька категорій. Близшу сторожу служили люде з міст за повинність: по Сейму, на володіах Сейму, Псла і Ворскли, на півдня і день дороги від міст. Дальні сторожі „донецькі“ служили наемні „севруки“, під наглядом служебних „дїтей боярських“, в три переміни, міняючи ся що два місяці. Було тих сторожевих пунктів сім і вони виступали далеко в степи, на чотири, пять і більше днів дороги від своїх городів. Перша сторожа стояла недалеко польської границі, на вододілі Можя і Коломака і мала пильнувати просторонь на пятьдесят верст, від польської границі до р. Вололаги — на право (себто на захід від свого становища) на 30 верст, на ліво на 25. Друга сторожа — на вододілі Самари і Донця, коло Обишкинського перевозу на Донці, доглядала просторони на 45 верст від того місця, де кінчив ся район коломацької сторожі. Третя сторожа — на Донці, коло Балаклійського перевозу (теп. ст. Балаклія) доглядала побережя Донця на 30 верст. Четверта — Ізюмська, коло пізнішого Ізюма, стерігла поріччя Донця від Савинського перевозу (теп. Савинці) до устя Оскола. Пята — Святогорська, коло Святогорського монастиря, що стояв за Донцем; вона мала стерігти береги Дінця від устя Оскола до устя Тора (против теп. Словянська).

Шеста, бахмутська — на устях р. Жеребця і Бахмутки, мала стерігти поріччя Донця від Тора до Борової. Нарешті сема й остання — айдарська стояла на устю р. Айдара¹⁾.

Таким чином в сім часі Московська держава, своїми кріпостями не виступаючи далі поріччя Сейма і полудневих допливів Оки, своїми сторожами захоплювала побережа Донця на полудні. Але се була сторожа виключно вістова, яка мала підстерігати татарські наїзди на їх звичайних донських перевозах і давати вісти в пограничні городи. Якої небудь відправи наїздникам сі дрібні пікети не могли дати: кожний складав ся з трьох севруків, під началом одного „боярського сина“ і вони по двох їздили „в право і ліво“ від свого становища і нічого крім подавання вістей не могли зробити, та й сей обовязок наємні севруки сповняли лихо, „стояли на сторожах неусторожливо“. Весь сей степовий пограничний пояс від Донця і до пограничних городів був зданий на волю божу, і там всякі добичники і уходники з-за польського рубежа могли господарити зовсім свобідно.

Нова адміністрація 1571 р. на підставі зібраних відомостей і ревізії переведеної на місці зробила деякі зміни в розміщенню сторож (так айдарська сторожа була скасована зовсім, тому що Татари перестали тудою ходити; сторожу коломацьку рішено було перенести вище Муравським шляхом, на вододіл Мерла і Уд, на ріку Олешенку, що тече в Уди, бо над Коломак раз у раз приходили „київські Черкаси“ і громили сторожу; так само пересунено вище Муравським шляхом сторожу другу, з верху Орелі над р. Гомольшу). Але крім того рішила згустити взагалі сю сторожеву сітку, та замінити непевний наємний елемент, з тих севруків-уходників, елементом служебним. В сторожі на будуще рішено посилати самих „дітей боярських“, приписавши для пограничної служби ще різні інші міста (між ин. Стародуб, Почеп, Новгород Сіверський). Крім того признано бажаним організувати для потреби пограничної служби козацькі контігенти в Путивлю і Рильську, чоловіка з тисячу, або скільки землі стане для роздачі їм. Крім дотеперішніх сторож заведено розїзжі „станіці“ — одна така мала з Путивля проїздити вздовж польської границі на Донець і Донцем до Тора, а Тором до Самари. Друга їхала паралельно до маршруту першої, приблизно на теп. Суми і Зміїв на верхівя Ворскли (Карново городище) і відти на Валки на верх Орелі. Понадто заведено інститут так званих стоядних голов, котрі мали з своїх становищ розсилати патрулі, „раз-

¹⁾ Бїляева О сторожевой службѣ — матеріали с. 7 і далі, тамже і мапка; географічний коментар і мапка також у Багалія Очерки с. 92 і далі.

“звди” в степах. Один такий голова мав стояти на Муравських шляху на р. Мерлі, другий на Ворсклі на Карповім сторожевищі (теп. Карпів-город), третій на Муравських шляху, четвертий на Водолазьких „ровнях” на Донці, на устю р. Береки, коло теп. Ізюма. „Станиці”, котрі вони мали розсилати в різних напрямках, мали заразом доповняти систему сторож і станиць і служити їх контролем.

Таким чином просторонь між порічем Сейма і Донця і саме поріче Донця по обох сторонах мали тепер в різних напрямках обіздити сторожеві станиці, висліджуючи „воєнних людей”, і ся характеристична система сторож і розіздів далі потім розвивається, направляється і доповняється новими контінентами¹⁾. Але для сього всього треба було людей — особливо місцевих, призвичаєних до сеї тяжкої і прикрої степової служби. Без більших контінентів вся ся складна система сторож і станиць ставала паутиною, серед котру проривалась безпардонно всяка сильніша ватага. В 1591 р. воеводи доносять про повну безрадіність пограничних сторож супроти українських ватаг — „Черкасы во многих мѣстах ходять въ поля и путивльскіе большіе станицы и сторожевые все погромили, и проѣду изъ Путивля большимъ станицамъ къ усть Айдару, а сторожевымъ къ усть Боровой нѣтъ”²⁾.

І от ми бачимо справді, що московське правительство радо приймає емігрантів, тихже Черкас, „верстає” їх в козаки, хоче наділити ґрунтами і оселити при пограничних містах, щоб мати з них службу. Цар Федір, виставляючи свою кандидатуру на польську корону по смерті Баторія, між иншим виступав також з обіцянкою земельних валань магнатам і шляхті „коло нових городів в степу”³⁾.

Сі нові городи, що починають будувати ся на полудневій границі особливо з 1580-х рр., по ініціативі Бориса Годунова — з початку фактичного правителя держави при царі Федорі, а далі його наступника, — также потрібували великих засобів людности. Дуже жваве будованне їх починається особливо з 1586 р. Того року ухвалено поставити город Ливни на Сосні і Вороніж на Дону і в них оснувати нові центри сторожевої служби в поміч давнішим. Кілька літ пізнійше являється Єлец на Сосні, низше Ливен. 1593 р. дається заснованне городів Білгорода на Донці, Оскола на верхнім Осколі і Валуйки на нижнім. Коло того-ж часу або трохи згодом зявляються Кроми на верхівях Оки і Курськ в порічю Сейма. Нарешті в останні роки XVI в. поставлено крайній пункт сеї нової системи укріплень: город Цареборисов, недалеко устя Оскола в До-

¹⁾ Див. у Беляева ст. 24 і д. і матеріали тамже с. 14—28.

²⁾ Матеріали Беляева с. 38.   ³⁾ Соловйов т. VII (II) с. 565.

нець, в сусідстві теперішнього Ізюма, з великим накладом засобів, і обсаджено значною залогою.

Але ця нова система городів і звязаних з ними укріплень, за-сік і т. и., не устояла ся. Налетіли бурхливі „смутні часи“, які за-ляли всякою вольницею се степове пограниччє, розстроїли всю си-стему оборони, і коли по десятилітній перерві нове правительство царя Михайла Федоровича взяло ся наново до реставрування полу-дневої оборонної лінії, воно зрїкаєть ся такої великої і складної системи, яка була вироблена з кінцем XVI в. Царєборисівську крі-пость залишено. Крайніми кріпостями на степовім пограниччю поруч старих Путивля і Рильська стають Курськ, Воронїж і перед ними найдальше висунені в степи Білгород, Оскол і Валуйка. Складну і дорогу систему далеких сторож і розїздів облишено. Бачимо тільки „блиаші“ сторожі, по старій термінології. Брак засобів по недавнім розстрою держави змушував до здержливости і можливої ошадности. Та все ж таки в порівнянню з системою оборони Польщі погранична оборона Москви виглядала досить показно й тепер.

З 1616 р. маємо інтересну роспись пограничних кріпостей і залог. В Путивлі було 1048 „всяких ратних людей“, в тим дво-рян і дітей боярських путивльських 150, чернигівських 124, стріль-ців путивльських 100, чернигівських 200, козаків путивльських жидецьких 160. В Рильську 744 чол., в тим дітей боярських риль-ських 132, курських 100, стрільців 100, козаків 253, та з Кур-ська стрільців і козаків 100. В Курську 1320 чол. — дітей бо-ярських 753, козаків 300, стрільців 200. В Осколі 856 чол., в тим дітей боярських 233, стрільців 100, козаків 275, з сотником. В Білгороді 813 чол., в тим дітей боярських 136, козаків ріжних категорій („жилетцких“ „бѣломѣстных“ й ин.) 167, стрільців 243. В Валуйці 620 чол., в тим дітей боярських нема, тільки козаків 270, стрільців 250, і ріжна иньша служба. Крім залог стояли по границі більші й менші полки війська; загальне число його по всій полудневій границі виносило тоді понад 6 тисяч¹⁾.

Період нової експанзії починаєть ся з закінченням польської війни. Насамперед розпочато будову нових городів і всякого рода граничних укріплень на східній, волзькій частині границі. Потім в 1637 р. вислано комісію в донські і донецькі місця, на Мурав-ський шлях, на Ізюмську й Калміуську сакму (шлях), і згідно з предложеним сею комісією проектом рішено поставити два городи на Калміуськім шляху, оден на Муравьскім і цілий ряд дрібнійших укріплень і оборонних валів. Так зявили ся в 1637—8 рр. на

¹⁾ Матеріали Бєляєва с. 42—50.

р. Тихий Сосні Усерд. а на схід від нього на р. Холку, що тече в Оскол—Яблонів¹). Далі Короча на р. Корочі, при Ізюмським шляху між Яблоновим і Білгородом. В рр. 1640—1 на схід від Білгорода стали Хотмижськ і Вольний. Над Ворсклою в рр. 1645—8 Ольшанськ і Коротоаяк, що виповнили прогалину між Усердом і Доном, Новий Оскол між Усердом і Корочєю, над р. Осколом, Болховой і Каршів (над Ворсклою) між Білгородом і Хотмижськом²). а крайні на заході городи — Олешня і Ахтирка були примежовані від Польщі при розмежуванні 1645 р.

Таким чином Білгород, що перед тим стояв на переді, як оден з форпостів, був включений в цілий ланцюх кріпостей, що тягнув ся неперервано від Дону до польської границі. Зв'язаний посередніми укріпленнями — валами, засіками, острогами і сторожовнями, він творив славу „білгородську черту“, по імені Білгорода, що в XVII в. стає центром сеї оборонної організації, і взагалі всієї організаційної і колонізаційної діяльності московського правительства в пізнійшій Слобідщині, перейнявши се значінне від давнішого центра — Путивля. Поза сею „чертою“, перед нею, зістала ся тільки Валуйка, в ролі московського форпоста, центра станичної і вістової служби, ескортвання послів і гонців і т. п.

Се була велика робота, а при тодішніх технічних засобах і в тих обставинах — просто таки грандіозна. Вона вимагала маси праці і матеріальних засобів і переводила ся з великим напруженням сил держави. Побудованне напр. двох городів — Вольного і Хотмижська коштувало 13.532 рублів, величезну суму, так що для будови „польських“ городів було визначено спеціальне оподаткування. Палісади — різні „надолби“, „столбці“, „частики“, „частоколи“ — не кажучи про стіни і вежі робили ся незвичайно сильні і масивні. Засіки, котрими перегорожували ся дороги через ліси, представляли собою величезні маси зрубаного дерева, на кількадесять сажнів широко (дерево налрбувало ся, а не зрубувало ся, щоб його не асувано з місця). Такі засіки тягли ся через ліси: на прогалинах ставили ся укріплення, вали й палісади, що боронили проходу. Від городів-кріпостей на кілька верст „на право і на ліво“ в напрямі сусідніх городів робили ся звичайно високі вали, укріплені палісадом. Кінець кінцем ся „білгородська черта“ утворила неперервану лінію укріплень, обсажену сторожами, на протязі яких 300 верст — свого рода китайську стіну, тільки де-

¹) Тепер нема сього города, стояв мабуть коло теп. Великого Яблунова на верхівю Холка, недалеко Корочі.

²) Дати засновання в „росписи городів“ 1678 р. (тажже і докладна опись їх всіх) — Дополненіє къ Актамъ Историческимъ IX ч. 186.

ревляну і земляну, а не камінну! Але до повної перфекції вона була доведена тільки в 1670-х рр. і почавши з 1630-х рр. яких сорок літ ішла тяжка робота в сім напрямі — поки розвій оселої української колонізації по за „чертою“ зробив її властиво зайвою¹⁾).

Будова сих нових городів, обсаженне їх залогами, всякими служебними і сторожевими контінгентами викликає нове запотрібование в людях. В нові городи правительство „зводить“ ріжний служебний нарід — дворян і дітей боярських, стрільців, козаків і т. ин. з давніших городів. Набирає на доповненне ріжних добровольців, і між ними знов і ще в більших розмірах ніж перед тим користується українськими емігрантами, які власне в сім часі — від повстання 1638 р. особливо — в великих масах ідуть за кордон. Два явища — фортифікаційні заходи московські і еміграційний рух український, не тільки стрічають ся хронологічно, але безсумніви і підтримують себе: московське правительство використовувало сей еміграційний рух для укріплення своєї границі, і навпаки „устроюванне“ українських емігрантів, наділюванне ґрунтами, підмогами і постійною платою під умовою військової служби в сусідніх московських городах вабило і притягало українську колонізацію.

Се ж було більше менше те саме, чого шукали українські маси в козащині і чого позбавила їх катастрофа 1638 р. дома, викинувши з козацьких прав десятки тисяч покозаченої людности і замкнувши козацький реєстр на розмірно невеликім числі старих козацьких родин. За московського границею їм обіцуюно користанне в землі без панщини і повностей, свободу від панського права, з одинким обовязком військової служби. Правда, в часом приходило ся познайомитись з тіневими сторонами тутешніх відносин: тяжкою властю адміністрації, прикрою, дрібязковою реґляментацією життя, і „жесточемо“ на випадок її переступлення. Тому не рідко потім чуюмо про „зраду“ і утечу сих українських емігрантів, і пізнійше, замість осідати по московських городах, вони волять оселяти ся на свободі, поза „чертою“, в Слобідщині. Але в кождім разі в 1630—1640 рр. українська еміграція в степові городи московської України розвивається значно.

Певні служебні контінгенти українські позіставали ся в московських українних городах ще в смутних часів, в тих українських ватаг, що ходили тут. В другім і третім десятиліттю в ріжних городах і по цілому пограничю, гень аж у Сибір бачимо відділи „Литви і Черкас“,

¹⁾ Докладний опис сеї лінії в цитованій вище „росписи городів“ 1678 р. Про фортифікаційну техніку в цитованих працях Ласковського і Багалія, рисунки в атласі Ласковського.

переважно невеликі, по кільканадцять і кількадесять чоловіка¹⁾). Але напливає „черкаська“ людність в московські городи головно з кінця 1630-х рр., очевидно наслідком програних війн 1637—8 рр. У нас нема якої небудь реєстрації самого приходу її, але раптом починаючи з 1637—9 рр., і потім в 1640-х рр. виступає в московській урядовій кореспонденції ся українська повинь, що заливає московське пограниччє²⁾). В Путивлю, Курську, Осколі, Вороніжі, Костенську, Коротоюку, Усерді, Яблоніві, Корочі, Хотмижську, Білгороді, Валуйці, і в подальших говодах як Єлець, Ливни, Орел, Кроми, Новосиль, Чернь, Серпейськ — скрізь адміністрація заходить ся в сїм часі коло українських емігрантів. Величезна маса московських распоряджень і місцевих одписок з тих років присвячена справам „устроєнія Черкасів“ по всіх отих українних містах: надїлення їх „жалуваннем“, ґрунтами, підмогами для загосподарення, зачисленнем в службу і регламентацією сеї служби; відносинами їх до місцевої адміністрації й иньших верств людности, їх внутрішніми сварами і ріжними „измѣнами“³⁾).

Московське правительство, очевидно, відповідно оцінювало сю еміграційну хвилю, яку гнав в її границі польський режім. Воно не жалувало засобів і заходів, щоб заохотити до нових осель сих людей, і вважало до того мершою умовою, щоб вони тут осілись, загосподарились і привязали ся до землі; тому цінило особливо людей „семянистих“, „прожиточних“. В загальній інструкції, виданій воеводам, наказувано пильнувати, щоб Черкасам-пересельцям „не було ні од кого ніяких кривд і шкід, — аби коней і всякої худоби у них ніхто не крав і не відбирав, і сам воевода аби був до них ласкавий і привітний, аби жесточю не привести в сумнів“. Тих котрі б хотіли вернути ся потім назад в Литву, пускати свобідно зо всім („совсѣмъ вцѣдѣ“). Черкасів „добрих, семянистих і прожиточних“ занисувати в службу, наділяти їх рілями, сіножатями і всякими вигодами, а „одиноких, худих“ (незможних) в службу не приймати⁴⁾). Прихильно ставить ся уряд і до „білоруських понів“, що приходять разом з козаками⁵⁾, і т. и.

¹⁾ Вибірка з розрядних книг у Багадія с. 756.

²⁾ Як ілюстрація невпинного руху емігрантських „черкаських“ ватаг в сїм часі нехай послужить отся реляція з Білгорода: 6 жовтня прийшов з Литовської сторони отаман Матюш з товаришами, жонами і дітьми, 9 чоловіка; 29 грудня Тимошка Витяків і з ним 20 чоловіка з жінками і дітьми та „одиноких“ 19 чол.; 8 січня 14 чоловіка з жінками та 26 одиноких — оповідали, що ще багато збираєть ся в московську сторону, і т. ин. (Білгор. ст. 82 л. 113).

³⁾ Див. Описаніє документоув і бумаг архива юстиції, акти „Білгородського стола“, т. XII с. 202—3, 248—9, 262—3, XIII с. I й ин.

⁴⁾ У Миклашевского с. 169 (ст. N 4058).

⁵⁾ „Білоруські пони“ з Черкасами в Вороніжчині — грамота 1641 р., Второвъ и Александровъ I с. 120. Нагадаю ще раз, що „білоруський“ — се в тодішній московській термінології не тільки білоруський, але і український.

Під час великої еміграції 1638 р. на підставі царського укаву „Запорозьким Черкасам, котрі минулого року 1638 і нинішнього 1639¹⁾ приїхали з польської сторони в степові і українні городи на государеве ім'я і на вічну службу, і по городах устроєні на жите з жінками і дітьми — дано государевого жалування „за вихід“ по 5 руб. чоловікови, матерям черкаським і жінкам по півтора рубля, дітям більшим — по 15 літ і більше — по рублю, меньшим по полтині; кормового жалування по городах дано Черкасам „сем'янистим“ по 5 четвертей жита і 2 пуди соли, одиноким по 3 четв. жита і 1 пудови соли; по городах велено воеводам наділяти Черкасів грунтами з порожніх і пустових земель: дати їм велено по 3 десятини в однім полі, а в інших двох по стільки ж; жалування їм [на посів] велено дати по 2 четверти жита та по 5 вівса на чоловіка; а на нинішній рік 1639 дано їм царського річного жалування отаманам по 7 рублів, осаулам по 6 р., рядовим по 5 руб., а поденного корму Черкасам, їх жінкам і дітям по городах давати не велено“²⁾.

Відрцем української кольонії в „українних“ московських городах сього часу може служити Короча, для котрої маємо з 1640 до 1646 рр. кількадесять актів, присвячених власне тутешній черкаській кольонії. „Черкаси“ приходили партиями і „устроєли ся“ згідно з вище поданою інструкцією. Напр. 1639 р. прийшло 17 чоловіка сем'янистих і 3 одиноких і їм дано „за вихід і на дворове строєнне по 8 руб., а одиноким по 5; жита мали давати більшим сіям по 5 четвертей, меншим по 4, одиноким по 3 — але за жито давали грошима. В 1640 р. назбирало ся Черкас 466 чоловіка — того року роздано їм 2208 р., 734 четв. жита і стільки ж вівса³⁾. В 1643—4 рр. було їх „440 чоловіка“ — себто 440 родин. Мешкали вони осібною слободою під самим „острогом“ корочанським⁴⁾. З описи „пустих дворів“ декотрих Черкас-утікачів 1643 р., бачимо, що вони встигли побудувати ся, мешкали в дворах, обгороджених „тином“, мали крім хат комори, стайні, льохи⁵⁾.

Розміру ґрунтів, виміренних тутешнім Черкасам, в актах не показано; чи обмежили ся вище поданою нормою — по 3 десятини в полі, можна сумнівати ся. Для аналогії можна вказати, що в селі Старикові, аке причислене було до Корочі, козаки мали, ще в 1620-х рр., по „20 четей“ орної землі в кожде поле (разом

¹⁾ Московський рік починаєть ся від 1 вересня.

²⁾ Акты Москов. госуд. II с. 108 - 9.

³⁾ У Мизлашевського с. 168.

⁴⁾ Грамоти корочанські в Чтеніях моск. с. 12, 30, 54, 201.

⁵⁾ Матеріали Багалія I с. 187.

30 десятин)¹⁾, а отаман 30 четей. Так само в сусіднім Усерді козакам в 1630-х рр. міряли по „20 четей“; чугуївським Черкасам також велено виміряти по 20 четей²⁾. Супроти сього можна думати, що і корочанським і иншим Черкасам в нових українних городах також давали по 20 четей, бо взагалі Черкаси тутешні трактують ся на одній лінії з козаками („Черкасы и полковые козаки“ — досить частий вираз). Тільки різна старшина черкаська мала більші ґрунти, або попадаючи на службу „дітей боярських“ діставали вони більші наділи (так стариківські козаки, перечислені на службу дітей боярських, дістали по 60 і 75 четей). Крім орної землі діставали сіножати і ріжні инші ужитковання, котрими користували ся спільно.

На прогодованне і посів діставали підмогу від держави, мабуть і не раз. Так ще в 1643 р. цар наказує корочанському воеводі, аби тим корочанським „руським людем і Черкасам“, котрі не мають чим посіяти і взагалі того потрібують — роздав „проса по четверику, и смотря по их землямъ, чѣмъ имъ земли свои обѣменить, чтобы имъ на Карочѣ хлѣбомъ обзаветись“. При тім воеводі поручалось донильнувати, щоб ті Черкаси і „руські люде“ свої ґрунти („указныя свои земли“) зорали і засіяли доконче. Коли попереднього року деякі не зробили того з бідности своєї, то щоб сього року вони обробили і засіяли їх доконче — а котрі б почали „изгиляться“, то їм аби велів обробити і засіяти землі „съ наказаніемъ“. Так само при роздаванню „жалованія“ того року велено воеводі брати за кожного „Черкаса“ поруку, що він в Корочі побудуєть ся, виміряну йому землю буде обробляти і засівати, „чтобы имъ впредь безхлѣбнымъ не быть“. А пізніиших років при роздачі грошового жалуваня поручало ся нагадувати, що сі гроші дають ся на те, аби вони службу служили, „на вічне жите уряджували ся, рілю орали і збіже сіяли“. При роздачі мала бути черкаська старшина і статочні люде („рядовые лучшіе Черкасы“), і мали казати воеводі поправді: котрі досі на Корочі на вічне жите не урядились, землі не орють, хліба не сіють і ніякого добра від них не надіятись — котрі пічать, царське жалуванне пропивають, „в зернь“ програвають, або якимсь воровством промишляють — таким грошей не давати³⁾.

¹⁾ Володіння московських служебних людей (помістья) рахували ся на „чети“, при чім четь відповідала півдесятині, десятина відповідає майже двом моргам, так що четь майже відповідає моргови; при тім рахуєть ся число четей в однім полі (при трохпільнім хозяйстві), отже 20 четей в однім полі, 60 четей в усіх трьох полях разом. На скільки одначе „четь“, що означає четверть висіваного збіжжя, була вже тоді геометрично сталою мірою і справді відповідала півдесятині, се питання і тепер не зовсім ясне. Див. у Миклашевського с. 31 і д.

²⁾ Миклашевський с. 77, Оглоблин с. 236, Вагалія Матеріали I с. 15—6.

³⁾ Корочанські акти с. 1, 12—3, 30—1, 55.

„Жалуванне“ діставали Черкаси розмірно велике — відповідно до вищенаведеної інструкції. Як я вже сказав, вони рахували ся на лінії місцевих козаків „полкових“ і служили однакову службу з ними, але „для ихъ иноземства“ їх гонорували вище, і платню більшу давали: у всяких перечисленнях місцевих служебних людей їх звичайно називають після дітей боярських, а перед козаками („дѣти боярскія, Черкасы и козаки“)¹). Жалування грошового їм давали — рядовим козакам по 5 рублів, сотникам, осаулам і прапорникам по 6 р., отаманови 7 р., тим часом як козаки „полкові“, звичайні діставали тоді по два рублі з четв. Удержанне Черкас таким чином коштувало державу величезні для тих часів суми; одна корочанська кольонія коштувала 2215 рублів на рік.

Всі ті 440 корочанських Черкас становили оден дівізіон з чотирох сотень, на чолі котрого стояв отаман, на чолі сотні сотник, сотня подіяла ся на десять десятків, в кождім десятник. В кождій сотні була своя корогва і хорунжий²). Так само були організовані „козаки русскіє“, або полкові, і серед них теж знаходимо дуже багато Українців, як показують їх деякі імення як Пожаренко, Волковницький, Полтавченко, Левченко, Мельниченко, Дубовиченко, Лагайденко, Єфимка Свиридов, Гришка Білашенко, Стенька Новицький³). і т. и. (Було їх, безперечно, далеко більше, як би московські канцелярії не змінiali всіх імен на великоруський лад). Були се мабуть українські виходці старшої дати, поверстані в звичайні козаки, тим часом як тих 440 були новоприхожі. Таким чином місцева українська людність зовсім не кінчила ся на тих офіціальних Черкасах, а була значно більша, в самій черті, і ще більше — поза нею.

Наскільки автономна була в своїм житю українська кольонія Корочі, її акти сього не поясняють: чи був тутешній отаман і сотники виборні, чи іменовані, про се не згадуєть ся. Для декотрих інших кольоній є звістки про отаманів вибраних самими Черкасами⁴). Але в кождім разі жите і відносини таких черкаських кольоній підлягали незвичайно пильній і детальній реґляментації — не тільки місцевій, а навіть центрального правительства. Московська адміністрація напр. забороняла місцевим воеводам приймати в служилі Черкаси на вакансії навіть найблизших свояків: синів, братів і т. д. служилих Черкас, не то щоб сама черкаська старшина мала сим завідувати; щоб зайняти опороженне місце, треба було подавати ся в чолобитнею до самого царя⁵), і т. и.

¹) Напр. с. 44, 68, 212, 240.   ²) Ibid. с. 30, 34, пор. 244.

³) Корочанські акти с. 247 і д.

⁴) Проф. Багалій вказує на такий факт для Кроків—с. 162.

⁵) Корочанські акти с. с. 248,—пор. с. 30 й ин.

Як я вже завважив, ся тісна регляментація, яка випливала з духу московського бюрократизму й так глибоко переймала весь московський устрій, що на кождім кроці мусіла давати себе відчувати українським емігрантам, безперечно, дуже докучала їм, бо глибоко противна була тим звичкам і поглядам, які сі українські емігранти приносили з своїх задніпрянських слобід¹⁾. Далі, при всім бажанню московського правительства бути не тільки прихильним, але й спеціально виrozumілим і ласкавим для українських емігрантів — легко пускаючи їм навіть таке, за що немилосердно карало своїх людей²⁾, воно попросту не вміло відчутти тих прикрих сторін своєї політики, котрі мусіли давати себе болізно відчувати Українцям-емігрантам,—не могло переробити всієї адміністраційної практики з огляду на сю українську еміграцію.

Як дико напр. се мусіло здавати ся Українцєви вихованому в понятях козацької „свободи“, коли він довідував ся, що він не має права свобідно розпорядити ся виданою йому з державної казни платою, не сміє її пропити або прогуляти і мусить відповідати перед властю за невідповідний ужиток сих грошей, які він вважав заслуженими своєю службою. Тим часом от напр. доносить білгородський воевода, що йому білгородські Черкаси Лаврин Бережинський з товаришами (уже, видно, натаскані на московський порядок) донесли на „переїзжих Черкас“ Петра Данчуря з товаришами (також очевидно білгородських служебних), що вони будши в Білгороді „пропились і зерню погрались, пашні не завели, дворами не побудувались і служби від них наперед не сподівати ся“. Він, воевода, супроти того не важить ся їм далі давати жалування і запитує правительство, як йому бути, а з Москви наказ: Петрови Данчурови з товаришами за їх воровство „учинити наказане, бить батоги нещадно, і учиня наказане дати жаловане по нашому указу сполна“, та ще дати на поруки, „що на будуче їм не бражничати і ніяким воровством не воровать, на дачах своїх будувати ся і землю орати“³⁾. Не дуже мабуть смакувало і „жалування“ з такими присмаками!

А от напр. „державний“ процес з приводу „непригожих слів“, котрі говорила „короченского Черкашенина жена Федьки Лоболы

¹⁾ Порівняти низше докори Остриянови від його козаків, що він править ними не з вибору, а з волі правительства.

²⁾ Характеристичний приклад такої ріжнці, яку московське правительство робило між своїми і Черкасами в своїх відносинах, наводить Миклашевський (ор. с. с. 128—30). Своім людям забороняло ся нищити т. зв. „заповідні ліси“, які полишали ся для оборони границь, під карою смерті, і дійсно за рубання таких лісів вели бити немилосердно „внутіємъ и батоги“. Коли ж таке нищення лісів виявило ся за Черкасами, правительство велло тільки привести до присяги на російське підданство тих Черкасів, які ще не були російськими підданими і заборонити їм робити з того заповідного дерева вироби на продаж (1650). ³⁾ Білгор. стовб. 82 л. 342.

Оринка Алексѣева дочь“ в Корочі на забаві (на бесѣдѣ) у свого земляка „Черкашенина Якушки Ткачева“. Не було в тих словах нічого такого дуже страшного¹⁾, але корочанські Черкаси, що були на тій бесіді, не залишили їх донести (може з огляду на присутного стрільця Нечаєва, що в противнім випадку міг би донести не тільки на ту нещасливу Оринку, але і на їх, яко укривателів). Даремно Оринка випрошувала ся, що говорила ті слова „забывся умомъ, потому больна падучею болѣзнью“, і подала чолобите на царське ім'я. Московське правительство поручило воеводі розслідувати „накрѣпко“, чи дійсно та жінка хора падучею болізнею і говорить „завираючи“ в хвороби — в таким разі воеводі поручало ся скористати з такого часу, коли вона не буде хора падачкою і бити її кнутом у приказній ізби при собі і при людях. Коли ж слідство не potwierдить її хвороби, і виявить ся, що ті „непригожі слова“ вона говорила „в цілім умі“, в таким разі бити її „кнупомъ нещадно, только бь чуть жива была“. На слідстві місцевий священник, духовник Оринчин, і корочанські Черкаси під присягою показали, що Оринка здавна хора падучою хворобою, і воевода поступив по указу. Він велів ту хору надачкою, морально зломану утратою сина стару жінку коло розправи при собі і при інших людях бити кнупом, „і бивши віддав її чоловікеви Федькови Лободі“²⁾. Можна собі представити, яке вражіння робили такі епізоди на Українців — до чого-чого, а вже зовсім не звичайних до таких езекуцій, та ще і з такого благого приводу.

Всяжу також іще на одну обставину життя „на черті“, яка теж не могла бути приємна українським емігрантам — се земельна тіснота. Землеволодінне стояло під пильною регламентацією, адміністрація нарізувала ґрунти на основі розпоряджень центрального правительства, і в розмірах не дуже щедрих. Тридцять десятин, хоч би з додатком сіножатей і ужитків, се було дуже небагато для емігрантів, які прибували з лівобічних свобод і за московською границею шукали свободи, дозвілля, простору. А їм і такого скупого наділу треба було допрошувати ся, щоб володіти ним легально. Московське правительство, виховане в практиці й традиціях своїх тісно засиджених центральних областей, не розуміло психології своїх „новоприблих“ підданих, і се було причиною, чому так часто

¹⁾ „Только де государь не выкупитъ изъ полону изъ Крыму сына моего Ромашка — какъ де язь не вижу сына своего передъ собою, такъ бы де государь не видѣлъ свѣта сего“. Сина Оринки, очевидно, взяли Татари на царській службі, і вона закликала, як що цар його не выкупить.

²⁾ Корочанські акти с. 52 (1646), новіше у Новомбергского, Слово й дѣло, I с. 537—8.

виникають невдоволення, сварки між ними самими і з адміністрацією, і кінець кінцем — черкаська „измѣна“ й утечі.

Вони були причиною, чому українські емігранти не укладали ся в рамки життя „в черті“, а йшли „за черту“, в ті неосвоєні порожні простори, що стелили ся по-за її межами на полудне, й осідали тут, більшими й меншими групами, зрікаючися і більшою безпечністю, і навіть московського жалування, аби за те мешкати свободнійше і просторнійше, не знати прикрої регламентації й тісности московського укладу.

З українних московських городів України йшли далі на полудне або легально: розбираючи від московської адміністрації в державу, за певну оплату, бортні ухажай та пасіки, якими вона завідувала, чи земельні надання. Або нелегально, без її контролю осідаючи в ріжних степових місцях.

Подібно як старости подніпрянських замків в XVI в., так воеводи українських московських городів распоряджали роздачею всяким охочим людям бортних і всяких иньших „ухажайв“ і ріжних ужитковань за певну оплату. Завдяки писцовій книзі Путивльського повіту з 1620-х рр.¹⁾ маємо кілька інтересних дат про сю їх адміністрацію. Бачимо, що в тім часі воеводи роздавали в держави 266 бортних ухажайв, з котрих збирали звиш 1000 пудів меду і 75 р. грошима. Такі ухажай в дійсности були великими хуторами, що займали великі просторони землі, і в них проживало часом по кілька й кільканадцять людей, займаючи ся всяким хазяйством — рибальством, звіроловством і хліборобством. Напр. оден такий ухажай описуєть ся так: він лежить на Пслі і горі Пслем до Приліп і Біринської волости, на річці Уні і Смердиці, по р. Суджі і „на проходах“. Книга доходів Білгородського повіту 1627 р. описує подобним чином тутешні пасіки; майже при кожній пасіці згадуєть ся орна земля, часом двори, рибні лови, хмельники і т. и. Пасік сих було тут дуже багато²⁾.

Правительство радо роздавало також землі в держави (помѣстья) в тих степових просторах північної Слобідщини. При заснованню Царевоборисова, в наказі данім висланим воеводам поручало ся їм закликати до себе отаманів і козаків лучших з Донця і Осколу і їм оголосити, що цар дає їм сі ріки з усіми допливами, аби вони тими землями по тих ріках володіли, а цареві сторожеву і воєнну службу служили. Веллось росписати ті землі („юрты“) за тими козаками і отаманами — хто якими землями володітиме, і ті реєстри прислати

¹⁾ Книга писцовая оброчныхъ, монастырскихъ и помѣстныхъ ухажайевъ въ Моск. Архиві юстиціі, використана у Миядашевского с. 119 і д. ²⁾ Оглоблин, оп. с. с. 386—7.

до Москви¹⁾. Таким чином тоді вже московському правительству уявляв ся плян роздачі тутешніх земель. Тоді сей плян не здійснив ся, і покинувши Царевоборисов — відступивши далі на північ, московська адміністрація муіла зрікти ся такого пляну широкої роздачі земель в поріччях середнього Донця. Одначе охочим роздавали ся і далі землі в сих сторонах. В писцовій книзі Білгородського повіту стрічаємо ряд земельних надань в околицях теп. Харкова, Салтова, Печенігів, Чугуєва, Ізюму, розданих в другім і третім десятиліттю XVII в. ріжним монастирям, церквам²⁾. Між ними білгородський Черкашенин Яцко Зарубин держав два „юрти“ Баболинський і Тетлізький, на р. Бабці і Тетлізі недалеко Чугуєва.

Але далеко більше ніж таких легальних державців промишляли всяким промислом і вели півоселе, або майже оселе жите в тутешніх сторонах ріжні захожі закордонні українські люде самовільно, без відому і санкції московської адміністрації. Бачили ми таких заграничних Черкас, що промишляли на бортних ухажаях тутешніх ще в XVI в., і ще більше маємо про них звісток з XVII. Звістки припадкові, уривкові, але їх досить, щоб з усею силою потвердити сказане вище, що й тут як над Дніпром поруч з добичництвом і „воровством“, уживаючи московського терміну, і під їх покровом розвивало ся хазайство уходницьке, ширилась пів-осела, а далі й осела колонізація.

Коли московська адміністрація заходила ся ставити новий острог на валківськім горолищу, на верхівях р. Можя, при польській границі (теп. Валки), і московський воевода став на місці робити для того приготування (1646), перед ним ставило ся кілька чоловіка Черкасів, що проживали в пасіках на р. Можу й иньших сусідніх річках. Вони оповідали, що в околицях нового острога було до 150 литовських пасік, і в кожій жило 5—6 або й 10 чоловіка Черкасів³⁾. Виявило ся при тім, очевидно, що такі пасіки й хутори закордонних Українців існують і по иньших місцях. На другий рік московське правительство нарядило слідство в сій справі в Вольнівськім повіті, в поріччях Ворекли й її допливів. В сім слідстві дійсно вольнівські люде подали до відомости, що по сусіднім річкам — Рабини, Братенці, Мерлу, Мерчику литовські люде тримають пасіки, і не тільки тут: між Вольним, Хотмижськом, Білгородом і Чугуєвим таких пасік може бути більше трьохсот. Декотрі з них заведено вже дит сім тому, иньші останніми часами. Литовські люде проживають там „безпрестанно“, чоловіка по 5—6; від них Вольнівцям приходять ся

¹⁾ Матеріали Багалія I с. 10.   ²⁾ Факти зібрані у Багалія с. 121—3.

³⁾ Білгор. стола ст. 268 с. 205, і у Альбовського с. 27.

терпіти всякі прикраси: коней їм крадуть, бють і побивають, так що по дорогах проїзду нема.

Ближні розсліди виявили, що сі литовські люде понаходили сюди з пограничних міст: Ахтирки, Миргорода, Гадяча. Полтави. Московське правительство веліло вислати їх всіх за гранвицю „без бою і без задору“ і наказати на будуче не входити в сі московські землі для ніякого промислу. Але сі українські хуторяне за кордон вертати не хотіли, і московське правительство кінець кінцем прийняло їх в підданство і лишило на їх займанщинах¹⁾.

Так поволі і потику, неофіційно і нелегально оселявала ся поволі українськими осадниками пізнійша Слобідщина. Сей економічно-колонізаційний процес розпочав ся, як ми бачили, ще в XVI в., поволі приготовляючи пізнійшу масову еміграцію в сі незахищені простори. Ся найширше розвинула ся по 1649 р. — але перша проба її, хоч і звизнена кінець кінцем, припадає знов таки на отсе десятилітє 1638—47 рр. Розумію еміграцію Острянина і його оселення на Чугуївським городищі, за чертою, самостійною осадю. Як перший крок, або прецедент пізнійших козацьких осад, сей факт здавна звертав на себе увагу і варт її дійсно — не вважаючи, що ся перша проба скрахувала так мізерно.

На жаль тільки, досі не маємо подробиць з розвою сеї еміграції. Подібно як і вагаги, що в тім самім часі мандрували і осідали ся в московських українних городах, виступають перед нами тільки пізнійше на сих своїх нових оселях, і дуже рідко маємо при тім якісь ретроспективні пояснення, — так і тут не маємо ближших звісток про сам перехід. По тім як Острянин — по словам польських свідків — в нещасливій битві під Жовнином 3 (13) червня з кінним військом втік з козацького табору, слід його пропадає. Бачили ми вище звістку, що він і багато иньших учасників повстання вже наперед мостили собі стежку за московську границю, вислала туди свої рюди і майно²⁾. З початків липня (3/VII) маємо звістку від путивльського воеводи, що до нього прийшли післанці з листом від „гетьмана запорозького Яцка Острянина“ для відшукання жінок своїх, і воевода потім тих післанців відправив назад „в Литву“, за польську границю. З того б виходило, що по своїй сенесії з-під Жовнина Острянин ще пробував якийсь час на польській Україні, організуючи еміграцію. На сім пункті видко, були певні непорозуміння між ним і новим козацьким правлінням. бо від Гуні і війська Запорозького до того ж самого воеводи приходили коло того ж самого

¹⁾ Білгород. стола столб. 242 с. 69, Миклашевський оп. с. с. 128—9.

²⁾ Диви с. 299.

часу післанці з остереженням, що ті Черкаси, які пішли до Путивля, забрали з собою „много добрыхъ людей, невинныхъ душъ и животовъ“ (майна) — отже аби воевода тих Черкасів арештував до дальших відомостей, 'а силоміць захоплених людей і чуже майно аби виваз післанцям'). Гуня тоді ще сидів на Старці і поки кампанія не була програна безповоротно, мусів кривим оком дивити ся, як на дезерцію, на отей утечі за московський кордон. Переконавши ся, що справа програна вповні, він потім, як знаємо, сам пішов слідом Острянина,

Не далі як в серпні 1638 р.²⁾ Острянин приїхав до Білгорода з сином, з старшиною і з військом і ставивши ся перед тутешнім воеводою „били чолом“ цареві на тім, що „вони в литовській землі держали ся православної віри і Поляки та „папижане“ хочачи їх неволею привести в „папезську віру“ почали їх самих і жінок та дітей їх убивати, і багато вже їх братії, жінок і дітей і всяких „родимців“ побито, і вони — гетьман і Черкаси, тікаючи від того смертного убиства і не хочачи бути в папезській вірі, з жінками і дітьми прийшли на царську сторону“³⁾. Просили прийняти їх під царську державу і веліти „устроити“ на вічне жите на Чугуєвім. Мотивували се тим, що з собою вони вивезли за границю худобу і пчіл, і як їх пічнуть розсилати по різних українних городах, як то робила звичайно московська адміністрація, то худоба й пчолы пропадуть, і їх господарство піде прахом, а як їх поселять у Чугуєві, то вони тут своїм коштом побудують ся і грошей та збіжа у царя просити не будуть. Так принаймні потім переказує сей пункт царська грамота.

Московське правительство прихилило ся до їх бажання, дозволило їм селити ся на Чугуєвім городищі, на р. Донці — в районі тих „черкаських промислів“, котрі, видно, і сій Остряниновій компанії зробили добре знайомою сю місцевість. Для „устроєння“ її вислано від білгородського воеводи свого чоловіка, М. Лодиженского, аби зайняв ся будовою „острога“ і визначеннем ґрунтів для мешкання Остряниновим козакам. Всього їх зібрало ся тут тисяча чоловіка⁴⁾,

¹⁾ Акты Ю. З. Р. III. с. 13.

²⁾ Виходить се з того, що вихід Острянина в московських актах все датуєть ся 17146 роком, що по тодішньому численню кінчив ся 31 серпня 1638 р. Ближної дати його приїзду не знаймо ся.

³⁾ Матеріали Багалія. В царській оповістці вірних Черкасам про утечу Черкасів чугуївських (1641) сі мотиви еміграції розписують ся ще крикливішими фарбами: „гетманъ Яцько Острянинъ, а съ нимъ сотники и рядовые Черкасы и били намъ чоломъ, что они изъ Литовские стороны въ наше Московское государство пришли для того, что польские и литовские люди ихъ крестьянскую вѣру нарушили и церкви божіи разоряють і ихъ побиваютъ і жонъ ихъ и детей збирая в хоромы пожигаютъ і пинальное злое насмывавъ нихъ в паузы зажимають і сосцы у жонъ ихъ рѣзали и дворы ихъ і всякое строєние разорили и пограбили“—Воронежскіє акты I с. 100.

⁴⁾ Точнійше — 1012 козаків і 2 пони, Багалій Очерки с. 181.

цілий полк, який і організував ся по полковому: було десять сотників, дев'ять п'ятдесятників, 102 десятники, військовий осаул і писар¹⁾, а ролю полковника сповняв сам Острянин, тільки далі захоче титул гетьмана, і московське правительство його в сій ранзі признає²⁾. На перший початок велено дати їм по 5 четвертей жита і 5 рублів грошима, відповідно до наведеної вище загальної норми, а старшині більше, відповідно до ранги; жито одначе теж при видачі замінено на гроші. Ґрунти під оселі роздано зараз же, ще з осени, і за зиму козаки будували ся і ставили під доглядом Ладиженського остроґа, а на весну просили виміряти їм ґрунти під рілку і сіножати, і московське правительство ве́діло виміряти — простим козакам по 20 четей в полі, старшині більше (сотникам по 35, Острянину по 120 четей) і видати їм на засів жита і вівса.

Але тут трапила ся біда. Воевода білгородський не приставив на час призначеного на засів збіжа: писав до воеводи, визначеного в Чугуїв, аби прислав по збіже самих Чугуївців, а ті відмовили ся, що їм нічим возити, і так час засіву пройшов, і поселенці зістали ся без збіжа. Вислали чолобитну до царя, де описували свою біду: як вони стягали ся з останнього, попродали всячину, аби дотягнути до хліба, зорали поле, і не мавши що посіяти тепер гинуть з голоду і всякої хвороби, хотіли вже кидати город та йти куди инде „душі свої проґоудувати“, тільки місцевий воевода намовив їх аїстати ся, запевняючи що правительство то все поправить. Весь сей інцидент виглядає взагалі як результат бюрократичного конфлікту між білгородським воеводою, котрому були з початку поручені Острянинівці, і новим воеводою, визначеним на Чугуїв спеціально, і скропило ся се, як звичайно буває, на Острянинівцях³⁾.

Дійсно, збіже нарешті прийшло, козаки обсіяли ся, мали добрий врожай, і біда від голоду проминула їх. Але виникли инь-

¹⁾ Наводжу з реєстра — на жаль дефектного (з Білґор. ст. N 108 л. 268 і д.) імена Острянинової старшини, хоч вони й покалічені немилосердно московським звичаєм: осаул Іван Гордіїв, військовий дячок (писар) Філон Юрїїв, сотники: Михайло Браславець, Корній Кудря, Богдан Матюшенко, Василь Бублик, Мокій Володимирів. П'ятдесятники: Петро Таланний, Гаврило Ізашів, Кіндрат Іванів, Федір Харїтонів, Тимофій Богданів. Між десятниками Семен Острянинів. Після реєстру козаків — „вдови бѣдныя й разоренная“, і серед них Михайло Путник „співваць“.

²⁾ Видумка „Історії Русов“, що гетьмана „Стефана Остряницю“ разом з Гунею усмертила в Варшаві (с. 56), наробила великого замішання пізнішим авторам, котрі в Слобідщині стрічали ся з гетьманом „Яцьком Острянином“. Філарет здогадував ся, що сей Яцько був своєю проводиря повстання Стефана Остряниці. Соловйов думає, що Яцько проводив повстанням, а скарали в Варшаві його батька, і до сеї гадки прихилили ся і Багалій, не відважаючи ся відкинути звістки про скарання в Варшаві проводирів повстання 1638 р. Хоч уже видавці Воронїжських актів (I с. 133 і д.) досить захитали Ц, а потім Кудїш в Основі 1862 і за ним Головинський (ор. с. 23—4) рішучо заговорили про виїзд Острянина до Слобідщини, власть „Історії Русов“ ще раз проявила себе.

³⁾ Матеріали Багалія с. 13—16 і відомости невиданих актів у нього ж, Очерки с. 181 і д.

ші справи. Служба, котрою обложила їх московська адміністрація і її місцевий представник — воевода чугуївський, була тяжка і на сім ґрунті між козаками і воеводою виникли непорозуміння. До того прилучили ся також різні суперечки за ґрунти. Осідаючи на степу „за чертою“, в центрі різних степових ухажів. Остриянівці мабуть сподівали ся що матимуть бодай тут повне дозвіле, не так як під рукою московської адміністрації по українських городах. Але їм і тут не давали господарити, як хочуть, а скупевько вимірили рілю і огорода; коли ж вони хотіли свобідно використувати сусідні ухажі, і тут стріли ся з різними обмеженнями і перешкодами з боку адміністрації. Одні землі вважали ся вже принадлежащими до білгородських поміщиків. в иньших місцях воевода забороняв їм ставити млини. заводити пасіки і т. и. В усяких таких непослушностях воевода московським звичаєм брав ся до всякого „наказанія“, але ся московська „жесточ“ могла тільки гнвати козаків не більше. Кінець кінцем московське правительство забрало воеводу Щетініна і прислало на його місце Кокорєва, наказавши йому не карати Черкас так остро як своїх людей, аби вони „отъ жестокаго наказанія въ сумнение не пришли“; але відносини були вже попсовані.

До того очевидно, прилучила ся й агітація, яку вела польська погранична адміністрація, намовляючи емігрантів до повороту, підбурюючи против Остриянина, лякаючи, що їх розведуть по українних московських городах.

В звязку з усіми неприємностями серед козаків розвивало ся недоволення на Остриянина, що хотів іти в лад московській адміністрації і таким чином не здавав ся на речника козацьких інтересів перед нею. Иньшого ж „гетьмана“ козаки собі не могли вибрати, бо його московська царська санкція зробила нерухомим на сім становищі¹⁾. Остриянин не вмів собі порадити з сею опозицією, скаржив ся царєви, шукав помочи у адміністрації, а се тільки ще гірше посувало відносини. Вже з початку 1639 р. маємо його донесенне, що він не міг довести до кінця екскурсії на Татар, бо сотник Розсоха збунтував козаків і вони вернули ся з дороги²⁾. 1640 р. той же Розсоха з иньшими організували петицію на Остриянина, обвичуваючи його в „зраді“ — мабуть хотіли, аби його перемінили; але що слідом той сам Розсоха втік за границю, то петиція не мала успіху.

¹⁾ Козаки при одній нагоді вричали: „гетьманом тебе на Литві не вибрали, пожував (іменував) тебе гетьманом государ цар!“ (у Філарета с. 31).

²⁾ Матеріали Багалія с. 16.

З початком 1641 р. козаки вислали нову петицію, підносячи ріжні кривди від Острянина (головно в земельних і господарських відносинах). Острянин поїхав сам на Москву, там переведено було слідство на місці, Острянин довів свою лояльність і московське правительство вважало потрібним його підтримувати далі против опозиції. Прийнято його на царській авдієнції, і чугуївському воеводі дано знати, що „гетьману велено бути у чугуївських Черкасів по давньому“, і воеводі поручало ся їм наказати, „аби у всім його слухали“. Але результат з сього був зовсім противний: Острянинові козаки, переконавши ся, що повалити його їм таки не вдасть ся, по його повороті з Москви збунтували ся, вбили його, били ся з воеводою і московською залогою, що була при нїм, і забравши своє майно, жінок і дітей, пішли з усім назад за польську границю, 26 квітня 1641 р.

Ближних подробиць сього „бунту“ не маємо, і про самий епізод знаємо тільки з урядової кореспонденції московської, зверненої на те, аби запобігти якійсь трівозі в українських кольонїях по інших містах. Московське правительство, очевидно, боялось, щоб чугуївський епізод не викликав „сумнительства“ і серед інших українських емігрантів і поснішило розіслати грамоти, наказуючи адміністрації запевняти їх, аби вони „не сомнялись“, служили вірно і були певні царської ласки. Заразом одначе поручено перевести слідство і всякі елементи непевні з поміж емігрантів, за котрих інші не схотїли ручити, висилано у внутрішні міста¹⁾.

З чугуївськими ж утікачами слідом стрічаємо ся в ролі „воровських Черкас“. Літом 1641 р. приходили на Тор „визьники чугуєвскіе Черкасы“ і взяті з них „язики“ показали, що приходили вони з Полтави. Значить, вернули ся туди, куди накликали їх пограничні польські урядники²⁾. На Чугуїв на їх місце московське правительство вислало нові партії „сведенців“ з самих великоросійських служебних людей. В результаті, в Чугуїві дістала московська Україна другий, поруч Валуйки, і ще більше висунений в степи аванпост своєї лінії городів і укріплень.

Взагалі скільки можна судити, чугуївський епізод не зіставив по собі прикрого вражіння в московських правительственных кругах, — і не повинен був зіставити. Проба кінець кінцем не вдала ся, але вона дала цінний досвід, який научив, що з певними змінами

¹⁾ Чугуївські акти — Опись білгород. стола с. 107—8, 132—3, вибірки з інших у Філарета IV с. 25 і д., Миклашевського оп. с. с. 308, Багаїя Матеріалы с. 17 і Очеркы с. 187 і д. Про долю Острянинової жінки, що зістала ся въ Московщині і постригла ся въ Москві царським коштом — моя замітка въ київських Записках.

²⁾ Донські дѣла II с. 241.

такі „черкаські“ городи в степах вповні можливі. Перший український гетьман, прийнятий під царську руку, зістав ся лояльним супроти московського правительства до кінця — наложив навіть головою в своїй лояльності. „Извіна“ козацького війська знаходилась для себе оправданне і в намовах польських, і в різних помилках московської адміністрації, що боком вийшли сям емігрантам. Тому московське правительство далі радо приймає українську еміграцію, як ми бачили. Розсилає її, що правда — по своїх городах, але перехід Острянина став прецедентом для пізніших козацьких осель „за чертою“, які розвивають ся під час Хмельниччини. Не зістав він, можна думати, без значіння, як прецедент, і в переговорах московського правительства з самим Хмельницьким: в московських пропозиціях, щоб він перейшов на московську територію, і нарешті — в приймленню його під царську руку на території польській.

З українського боку еміграція за московську границю також, певно, не зістала ся без значіння в розвою дальших подій, перед усім самої Хмельниччини. Еміграція ся протягом десятиліття утворила значні кадри військової людности, непридавленої шляхецьким ярмом, яка потім могла взяти участь в великім народнім руху і сею участю його зміцнити. Се значінне позитивне; але було і негати́вне, далеко важніше.

Еміграція ся, проробивши дороги на схід протягом отсього десятиліття перед Хмельниччиною, виробила певну практику, певний досвід — і послужила прецедентом до масової утечі української людности по перших невдачах великого повстання 1648 р. По перших розчарованнях в нім українські маси, замість приложити старань до реформовання козацької політики в бажанім напрямі, стали покидати арену боротьби, Польщу і польську Україну. Народній рух не дійшов до повної інтенсивности — бо еміграція відкрила инший вихід, і народня енергія пішла в сторону меньшого супротивлення. Енергія екстензивна ще раз взяла перевагу над інтензивною. Справа самостійности України була вбита—за ціну її територіального розширення. Справа прилучення України до Москви і пізніших компромісів з Польщею й Московщиною до повної міри була вже пересуджена отсим еміграційним рухом, котрого перші стадії ми оглянули тут.

„Початок і причина війн Хмельницького“. Українське громадянство перед Хмельниччиною.

Погляди сучасників на причини Хмельниччини. Мотив релігійний — обставини релігійного життя перед Хмельниччиною; українська церква за часів Могили і її становище в державі. Мотив соціальний і національний. Козацькі кривди.

„Початокъ и причина войны Хмельницкого есть едино от Ляхов на православіе гоненіе і козаковъ отягощеніе“, починає свою історію Хмельниччини „самовидецъ“, застановляючи ся над її причинами з чвертовікової перспективи, котра відділяла його від повстання 1648 р. в той час, коли він брав ся до її описування. І погім він продовжує далі, розвиваючи сю другу і очевидно—найбільш реальну і конкретну в його очах причину:

„Тоді бо у нихъ [козаків] всякі вольности однято: одних по-виписовано, і як вони не хотіли (бо не звикли були) паншину робити, то їх на службу замкову оборнено — до листів [воження] і до чищення коней старости їх держали, в дворах печи палити, псів чистити, двір підмітати і до иньших незносних діл приставляли. Тіж, які зістали ся реєстровими козаками, над ними полковниками були пани-шляхта, присилані від гетьмана коронного: вони ані трохи не дбали про вільности козацькі, а ще всякими способами їх смиряли і легковажили. Плату постановлену для козаків від короля його милости і річипосполитої, по тридцять золотих річно, забирали вони собі і тільки ділили ся з сотниками — бо сотників не самі козаки вибирали собі і настановляли, а полковники з своєї руки, кого хотіли—або їм були зичливі. Приставляли також полковники козаків до всякої домової роботи, їм незвичайної. А коли бувало козак добуде у Татар доброго коня — зараз відберуть. Козаки ті що ходили на Пороги на рибу, — на Кодаку від них відбирали десяту рибу на комісара, а осібно треба було дати ще й полковникам, і сотникам, і осаулови, і писареви. З Запорожа бувало через степи шлють в городи бідного козака з рорагом [рід сокола], яструбом, орлом, або з хортом, посилаючи в дарунок якомусь панови — не

жалували козака, хоч би й згинув — як то й легко могло було від Татар. Зате як козаки піймають якого небудь язика татарського, то полковник посилає з тим язиком татарським до гетьмана коронного якоего свого жовніра, до котрого полковник ласкав, — а козацьку відвагу зневажають. В городах¹⁾ знов була кривда від Жидів: не вільно козакови в домі своїм держати ніякого напиту, навіть на свою потребу — не тільки меду, горілки, пива, але навіть і браги. До великого уб жества козацтво прийшло. А бідше як шість тисяч не могло козаків бути — хоч би й син козацький, мусів ту ж паншину робити і плату давати“.

По сім автор спиняєть ся над причинами невдоволення поспільства:

„Поспільство хоч у всім жило багато [обфито]—в збіжі, худобі, пасіках, але були над ним вимисли великі, від старостів, намісників, та Жидів, чого Україна не звикла терпіти. Бо самі державці на Україні не мешкали, тільки уряд [себто урядників] держали, тому про кривди посполитих мало знали, або як і знали, то засліплені дарунками від старостів і Жидів-орендарів того не розуміли, що їх по пікурі їх же власним салом мажуть: дарують їм те що видерли від їх підданих, і що сам пан міг би взяти від свого підданого і не так жалував би підданий його,—а який небудь ‚шевлюга‘, який небудь Жид богатить ся, по кілька цугів коней справляє, вимішляючи великі чинші, поволовщини, дуди, осип, сухі мірочки, з жорнів плату й инше“.²⁾

І тільки далі, принагідно згадує про кривди в вірі, котрі поставив був на першій місці:

„Також у вірі руській була ‚помішка‘ велика від уніатів і ксьондзів, бо вже не тільки в Литві та на Волини, але й на Україні унія почала гору брати. В Чернигові уніатські архимандрити оден по другім наставляли³⁾, по инших городах православні церкви запечатували: в тім їм [уніатам] помічниками були шляхта, уряд і ксьондзи, бо вже на Україні що город, то костел був. В Київі теж не малий утиск чинили церквам божим старожитним — тодішній воведа Тишкевич і також езуїти, домінікани, бернардини і инші закони [чернецькі], наїздами й процесами⁴⁾ утісняючи митрополита та науки в школах забороняючи. Чисто вже не відрізняли староруську православну віру від поганства, бо вже більше пошанованне було аби якому Жидови паскудному [спросношу], аніж найліпшому християнинови Русинowi. А найгірше

¹⁾ Тут се значить те ж, що в старших документах „на волости“.

²⁾ Вид. 1878 р. с. 3—5.

³⁾ В друкованій фразі неясна—в ній бракує се слово „уніатські“, яке вважаю пропущеним; про сих уніатських чернигівських архимандритів стає А. Вереміова: Уніатські архимандрити в Чернигові, 1093 (з Трудів архівної комісії).

⁴⁾ Наїздами правими, вар. правами.

глузування і утиск терпів нарід руський від тих, котрі з руської віри прийняли римську віру“.¹⁾

Автор, як бачимо, досить повно начеркнув головні моменти в тім процесі наростання народнього гніву і роздражнення, що прорвали ся нарешті в великім повстанню. І поставивши, сказати б—з ідеологічних мотивів—на першім місці причину релігійну, він на ділі зіпхнув її на сам кінець, з вірним почутом ріжностепенної реальности складних мотивів, вказаних ним. А в справі релігійній зачавши від звичайної пісні про релігійні утиски Ляхів, серед релігійних причин народнього роздражнення на першім місці в дійсности поставив ворожнечу православних з унітатами і прикrostи від ренеґатів православної віри.

Схема причин, подана нам тут, зрештою не становить його історичної власности—се широко росповсюджене в тім часі, в 2-ій пол. XVII в. толкованне причин козацького повстання. З певними відмінами воно повторяеть ся у ріжних письменників, а свій початок веде почасти від офіціальних мотивовань причин повстання з козацької сторони, почасти—від рефлексій, безпосередно викликаних у сучасників повстання.

Від самого Хмельницького ми не маємо загальної панорами тих причин і мотивів, які викликали його повстанне, в тім роді як отсе дає Самовидець або деякі інші пізнійші письменники; може бути, що се простий випадок, що до нас не дійшло такого ширшого викладу від Хмельницького, а може й справді тільки згодом, з історичної перспективи стала виднійшою така ширша панорама. В своїх листах і розмовах, записаних їх учасниками, Хмельницький висуває то той то инший мотив, дуже часто перемішуючи з своїми особистими кривдами, які поіхнули його до бунту.

В т. зв. реєстрі кривд—змісті скарг Хмельницького приславих з Низу до Потоцького, поруч своїх особистих кривд Хмельницький вказує на насильства старостинських урядників над козаками, аналогічні з тими, які йому самому довело ся витерпіти. „Панам урядникам українним коли сподобаеть ся щось силоміць взяти в домі козацькім, чи жінка козацька, чи донька козацька, — тоді мусять сказати як їм заграють; про сі кривди п. краківський (Потоцький) кілька разів писав до урядників і державців, упоминаючи їх, але то нічого не помогло“²⁾. Той самий мотив повторяє Хмельницький в своїм

¹⁾ Ibid. с. 11.

²⁾ Michałowski с. 4 = Памятники I^о с. 195, де він має титул: Rejestr krzywd Chmielnickiego do imci p. Mik. Potockiego... roku 1647 posłany. Хоч маємо його не в ориґінальнім тексті, а кимсь зробленім витягу, але автентичність його змісту не будить ніяких підозрінь. Під іменем листу Хмельницького до Потоцького посилаєт ся на нього вже Пасторій, Hist. Pol. с. 39; єсть очевидний натяк на сей лист у Кисіля в листі його з 16 марта—Sprawy с. 303. Копія з приписками з Несвиж. арх. в теках Нарушевича 143 с. 733.

листі до короля, по корсунських погроми, вказуючи на „нешасні кривди і великі зневаги“, які приходило ся козакам терпіти в останніх роках: „Не тільки свого убогого майна, але й самі в собі не вільні ми стали; хутори, дуки, новорозроблені сіножати, рілі, стави, млини, десятини пчільні забирають, і що б комусь у нас козаків сподобало ся—силомиць відбирають, і самих нас безвинно обдирають, бють, мордують, до вязниць саджають, і так поранили і покалічили нам товариства“¹⁾. В розмові з московським агентом розвиває він знов релігійний мотив: повстанне підняте в інтересах „християнської віри грецького закону“ і рахує на поміч самого короля²⁾.

Ми бачимо тут таким чином досить широку скалку мотивів, тільки розкидану в ріжних висказах.

З польського боку сучасник Кушевич парафразуючи агітаційні листи Хмельницького, звернені до реєстрових, вказує на нищення польськими вояками козацького і селянського майна, на знечепування ними жінок і доньок козацьких та селянських, на служби, мовинности і роботи, що против давнього звичаю накладають ся на козаків. Коли-ж хто почне скаржити ся на всі отсі кривди — осмівають його або обсіпають образами, або збувають гарними, але порожніми словами, тим часом як всі зусилля звертають ся на те, аби з коренем винищити самий рід козацький. І як особливо незносне підносять ся немилосердні здирства Жидів³⁾.

Коховский, офіціальний „королівський історіограф“, historiographus s. r. m., вкладає в уста Хмельницького такі агітаційні мотиви. Насамперед, каже він, благовидним приводом для повстання виставляла ся грецька віра, котрій по словам Хмельницького діяли ся гіркі зневаги з поводу унії⁴⁾. Маєтности владичі і чернечі повідбирані, священники в пониженню: уніати, захопивши духовну юрисдикцію, прикладають їм ніж до горла; де ще в яким куті зістала ся правдива батьківська віра, — там єзуїтські проповідники пускають в рух ріжні наклепи. Всі благання православних на соймах зістають ся даремними, або відкладають ся з одного на другий — одна вже згадка про православну віру викликає гнів. Забула ся давня слава козацька; як прийде війна, тоді козаків висилають на найбільші небезпеки й манять, використовуючи для чужої користи їх відвагу, а як небезпека мине, тоді за ніщо ваять їх кров і їх самих за остатніх уважають. Кварцяне військо бушує немов в неприятельській землі. Пани не мають границь своєї жорстоко-

¹⁾ Michałowski s. 44 = Kochowski I s. 42.

²⁾ Жерела VI с. 14. ³⁾ Акты Ю. З. Р. III ст. 16.

⁴⁾ Стараю ся передати можливо докладно гадки виложеної приєрою латиною.

сти, і виливши весь запас ярости своєї на голови невинних підданих, напускають на них військо, удаючи їх бунтівниками, а те іноді до ноги вирізує цілі села. Нема границь гіркої неволі, а панованне обрізаного жидівського роду робить її ще незносімною¹⁾.

Третій сучасник, Грондський, в своїм виводі причин Хмельниччини — одним з просторійших, який маємо²⁾, починає від кривд козацьких, як скасування козацької самоуправи ординацією 1638 р., загороженне дороги на низ Кодаком, забиранне під козаків найкращої добычи ловецької, побори від риби і здобичи татарської, заборона варення пива і горілки, роздаванне сотницьких урядів не за заслуги, а за хабари, відбиранне урядів — в надії нового дарунку, і побиранне грошових кар з кожної нагоди. Потім переходить до кривд народови — підданам панським: різних поборів панських і арендарських (нижше се місце подамо в цілости) і вкінці вказує на кривди, які діяли ся в релігії:

„Що до грецької їх релігії, сильно то всіх вражало, що як трапляло ся якомусь панови з яких небудь мотивів перейти на римську віру (а бувало се дуже часто), то і підданих змушувано до неї-ж. А як де-небудь вони стояли при своїм, то церкви у них силою відбирано і на потреби римської віри обертаю. По-де-куди тіла попередників, що давно вже на порох потіли і тільки в цинових трупах переховувались, вивозили ся з гробівців на иньші місця. В иньших всякими способами приносили попів до того, аби помалу перетягали народ на римську віру, за помічю її унії з грецькою, а кого не могли привести до того спокійними і ласковими способами, — силкували ся змусити до того силою, забираючи непокірних до в'язниць, иньших віддаляли від урядів, а на їх місце настановляли иньших, подібних убраннем, але дуже відмінних доктріною, і всяку власть і суд присволяли над ними, під намовами честних патрів єзуїтів. Все се незвичайно роздражнювало всіх, так що вони жадібно чекали тільки нагоди скинути з себе ярмо. Коли ся нагода трапила ся, вони не упустили її, але яко-то кажуть — обома руками за неї учепились“³⁾.

В дійсности в тім десятиліттю перед Хмельниччиною релігійне жите українське, хоч, розуміеть ся, не стедило ся рожами ані трошки,

¹⁾ *Annalium Poloniae climacteres*, 1683, I с. 25. Досить близько (тільки коротше) повторяють ці мотиви *Pamiętniki do ranowania Zygmunta III*, вид. Войцциким (I с. 274 до 276 — залежність очевидна). Дещо буквально повторяє пізнійший Юзефович в своїх *Annales urbis Leopoliensis* (Оборняк львоп. Ю. и З. Р. с. 121).

²⁾ *Historia belli cosacco-polonici*, 1789, с. 29 і д. ³⁾ *Op.* с. 33.

все-таки було занадто далеко від таких напружень, які переживало давніше, і саме по собі ніяк не могло рунити нарід до повстання.

Конфлікти мали місце головно в західній Україні, так що коли від загальних жалів на утиски православних, печатанне церков і т. и. православні переходять до конкретних фактів, перед усім виступають справи забраних церков в Холмській єпархії: в Любліні, Красноставі, Сокалі. Се були дальші відгомони тих свар, викликаних розділом монастирів і церков між православними й унітатами, наслідком „пунктів заспокоєння“, і захватами звісного нам влад. Терлецького¹⁾.

Так у Сокалі йшла невгасима війна за церкви, силоміць захоплені ним²⁾. 1640 р. Терлецький обжалував сокальських міщан, що вони позривали печати з церкви св. Миколая, котру він запечатав, позбирали відти весь апарат церковний і десь поховали. З сього приводу він розпочав процес, що привів до визначення нової комісії, але по словам пізнійшої уніатської записки, ся комісія дала тільки привід до нових оружних бійок між православними і унітатами. На початку 1646 р. православні міщане разом з селянами сусідніх сіл вчинили цілу війну і захопили силоміць церкви, які тоді держали уніати, покалічивши і побивши при тім уніатських духовних. Сам Терлецький, перед самою козачиною зіхавши до Сокаля для приборкання православних, був в великій небезпеці, як „сокальські бунтівники“ спровадили па нього Волохів з чиеїсь двірської роти і прийняли його каміннем та вистрілами.

В Белзі, коли Терлецький зіхав туди з тою-ж метою в 1641 р., православні, довідавши ся про се наперед, деревом забарикадували двері місцевих церков і скликали всіх парафіан, аби всі з зброєю, яку хто має, ішли боронити своїх церков. І дійсно, коли Терлецький післав до тих церков своїх попів, щоб там одслужили недільну службу, зроблено тривогу, задзвонено в дзвони, збігли ся до кожної церкви парафіане, чоловіки й жінки, „в кіями, коцюбами і колами, котрих немало наготували“, і не допустили попів до церков, прикро викрикуючи при тім на владуку: „Бодай того уніата нещieste огорнуло, злодія — негоден він, аби нам церкви відмикав, і не допустимо йому, хоч би нам і до горла, і шиї постинано, бо не есть пастирем нашим“³⁾.

Так оповідало ся з уніатської сторони; з православної могли багато оповісти про різні кари і репресії, які спадали на православних за се противленне унії.

В Більську напр. православних, які противили ся унії, засуджено на баніцію, позбавлено горожанських прав, а всіх взагалі

¹⁾ Див. ч. I с. 195—6.
II дод. 50, Гарасевич I. с.

²⁾ Архів Юго-Зап. Рос. I VI ч. 321, II. Могіла II дод. 51.

місцевих православних позбавлено права на які-небудь уряди міські і наложено на них грошеву кару в 1000 таларів¹⁾. Владика луцький Пузніа, до котрого належали сі північно-західні українські землі, жалував ся на володимирського уніатського владика і його капітулу, що вони теж пустили ся слідами Терлецького. Закидав їм, що вони в Кобрині заборонили православне богослуженне, естаравшись королівській лист ad male narrata (хибними інформаціями), змушують міщан ходити до уніатських церков, тіла покійників арештують, хоронити не дозволяють, і навіть доставши з небіжчика окуп на подзвінне, „замість дзвонення звичайного, на трівогу в дзвони бють“. Людям, що несуть мертве тіло, і цехам дорогу заступають, бють і мордують, сукна на марах шарпають, тіла мертвих з мар скидають. Людей халають до вязниці, винами урядовими їх нищать. Подібне діеть ся і по иньших містах—в Любліні, Берестю, Красноставі, Ковлі, Грубешеві, а особливо в Більську, де уніати з засідки напавши побили священика, що йшов з св. дарами, дари викинули в болото, оружною рукою здобули дві церкви і заставши там еромонаха одного, „побили і змордовали“. В Клещелях, Лосичах, Парчові і в селах коло Більська оружною рукою позабирали церкви, признані комісарами православним, забороняють православне богослуженне, вимушують від православних декларації на унію, а потім ріжними декретами іродськими, трибунальними, асесорським „окривають“, „від міст виключають“, маєтки конфіскують і до решти людей нищать²⁾.

Особливого розголосу з сих епізодів набрало забравне брацької православної церкви в Любліні, тому що православні магнати й заможнійша шляхта, як і католицька, зчаста відвідували Люблін за для справ трибунальських, і так ся кривда, задана уніатами, все була у них пред очима. Захоплена 1638 р., ся церква служила потім иредметом гарячих дебат на соймі 1640 р., підіймала ся на соймах 1641 і 1642 р., спонукала до вмішання короля, що поручив любинському старості вернути її православним,—але і сей наказ не був сповнений і справа тягла ся й ятрила ся далі, до самої Хмельниччини³⁾.

Другим таким огнищем неустанних релігійних війн була Перемищина. Боротьба двох тутешніх владиків—православною і уніатського як найсильнійше захоплювала місцеву українську шляхту і взагалі православну людність, що в рішучі хвилі з зброєю в руках спішила на поміч православному владичі, а порушувала, можна ска-

¹⁾ Ibid. ч. 79.

²⁾ Архивъ Ю. З. Р. I. VI ч. 325.

³⁾ П. Могила II дод. ч. 40, 55, 56 й ин.

зати, все українське громадянство цілої України, що справу перемиського владництва, вибореного під час безкоролів'я, вважало загальною національною справою. Коли в 1638 р. перемиський уряд на основі трибунальського засулу вибрав ся відбирати від владки Гулевича захоплені ним монастирі, він стрів ся з цілим військом, розміщеним під монастирем, в правильних відділах. На даний з гармати знак про наближення уряду воно приготувало ся до оружноі битви, а на запитанне його представники заявили, що поступають по наказу м. Могили і „обивателів Перемиської землі віри грецької, стану шляхецького“, а мотивували ся тим, що владцтво перемиське „належить не самому тільки Гулевичу, але всій Руси, котра не в уні“¹⁾.

Грізна небезпека, в яку потім впав Гулевич—інфамія, кинена на нього і з такими тяжкими заходами і жертвами потім знята (1641), змусила православних до більшої обережності в дальшій боротьбі. Проте сильне огірчення і подразнення таки зісталось і проривало ся тут в ріжних епізодах²⁾.

На Білоруси знов ареною завзятої релігійної боротьби була єпархія полоцько-витебська і митрополіча виленсько-новгородська. Постанова короля, що в Полоцьку, Витебську і Новгородку на будуче не має бути православних церков, давала привід до безконечних спорів, переслідувань, менших і більших бійок, і взагалі тутешня атмосфера, подібно як на Побужу, була переповнена релігійним роздражненням.

В звязку з проголошеним „пунктами заспокоєння“ принципом рівноправности представників усіх конфесій, в західній Україні з новою силою підіймають ся спори про права православних по містах, участь їх в цехах, міських урядах і т. д. Толеранційна політика короля була безсила положити кінець кривдам, тим більше—що й сама звичайно не відважала ся йти до кінця і здебільшого застрягала й тут в компромісах між рівноправністю і старим порядком. Роздражнена ж сею толеранційною політикою правительства єрархія старала ся власними засобами нагородити ті утрати унії і католицтва, які задавала їй ся королівська політика.

Пани-шляхта, що за Жигимонта пописували ся католицькою ревністю в тон клерикальній політиці короля, тепер уважали добрим тоном підчеркувати своє католицьке завзяте, як певний прояв само-

¹⁾ Gdysz to nie jedno iego msci oycu Ulewicowi należy wladictwo, ale u wszystkiey Rusi, ktorzy nie są w uniey—акти перем. городу львів. краев. архиву кн: 361 с. 1820.

²⁾ Див. про сю боротьбу Лозинського Правен і Левен I с. 298 і д., Добрянського Історія єпископовъ єпархії Перемьшльської с. 18 і д.

стійности, шляхецької фронди супроти короля, котрому шляхта вважала добрим тоном показувати свою незалежність. Маємо багато звісток про натиски, під впливами єрархії, і дідичів на православне духовенство, котрими вони старалися ослабити чи зрівноважити уступки, пороблені православної церкві.

Так от латинське духовенство перемиське, з огляду на відновлення православного владцтва, на своїх синодах 1630-х рр. постановило приложити всі старання до того, аби підтримати унію¹⁾. Постановлено, що всі руські священники з маєтностей перемиської латинської катедри мають до кінця року піддати ся власті уніятського владики Крупецького, инакше треба відібрати їм парафії. Зверталось се головно на священників ключа Радиминського і Лукавецького, бо священники ключа Яслиського вже піддали ся Крупецькому, хоч теж не ставили ся на його єпархіяльний собор. Ухвалено було проголосити сорокденну індульгенцію всім хто чимсь приложиться до успіху унії, і спеціально всім дідичам-коляторам, які в своїх маєтностях даватимуть презенти священникам-уніатам²⁾.

В дусі сих постанов дійсно і поступали побожні дідичі. Напр. Сенявський наказує, під карою смерти, священникам і міщанам в Олешичах, аби були послужні Крупецькому³⁾. А єпископ Пясецький, звисний історик і ліберал свого часу, прихильник королівської політики, руських священників катедральних маєтностей для більшої певности привів під свою безпосередню власть, щоб не давати їм хитати ся в тодішнім перемиськім роздвоєнню між унією і православ'єм⁴⁾.

Сі прояви гострої релігійної боротьби захоплювали увагу цілої України, і наповняли атмосферу українського життя релігійним напруженнем.

Анонімний український полеміст з винницької філії київського брацтва⁵⁾, закидаючи уніатам шкоди і спустошення, котрими вони спустошили Русь гірше від польських Болеславів і татарського Батия, повторяє за виленськими полемістами оповідання про те, як на Білоруси, в Вільні і в иньних містах запечатувано церкви, обертано їх на корчми і кухні, пустошено монастирі, забирано цер-

¹⁾ Synodus dioecesis Premisliensis 1636 с. 13.

²⁾ Pawłowski, Premisla sacra с. 443.

³⁾ Так переказує се не видане розпорядженне Добрянський—Історія єпископовъ перек. с. 21.

⁴⁾ Zachariasiewicz. Vitae episcoporum premisliensium ritus latini с. 133. Грамота Пясецького радиминському священнику, з обовязком, że zwerchności władcy Sylwestra Huliewicza nie uniatskiego nie będzie przyznawał, ale samej naszej zwierzchności podlegać będzie—у Добрянського І. с.

⁵⁾ Indicium to jest pokazanie cerkwie prawdziwej, przez jednego z zakonników reguły Basiliusza św. wkrótce wyrażone, 1638 — трактат в цілости невиданий, вивривки подав Головацький — Библиографическія находки во Львовѣ, 1873 (Сборникъ отд. рус. яз. X).

ковні маєтности, православних обтяжано ріжними карами, змушувано силоміць до унії і т. д., з ближших же українських сторін подає тільки два епізоди. Один — се голосна острозька трагедія 1637 р. викликана роспорядженням дідишки, Анни з Острозьких Ходкевичевої, що на сам великдень веліла перенести кости свого батька воеводи волинського Ол. Острозького з православної замкової церкви, де він був похований, до кляштору єзуїтського. Православне міщанство, роздраженне таким насильством над мертвим, котрого воно шанувало, — останнього православного князя з дому Острозьких, вчинило малий бунт против дідишки, і за се було покаране тяжкими карами і муками¹⁾. Другий „тумульти“ се київський того-ж року, вчинений незнати ближше ким під час митрополичої процесії на першого Спаса на Подолі.

Розуміть ся, подібні „тумульти“, в дусі тодішнього часу, — або такі факти, як безправне скаранне на смерть воеводиним судом студента київської брацької колегії в 1640 р., — вчинене на те тільки, як підозрівали, щоб пострашити і розігнати студентів з тої колегії²⁾, — безперечно, дражнили сучасних Українців дуже сильно. Факт характеристичний, що імя тодішнього київського воеводи Яна Тишкевича (1632—1648) на завсіди заховало ся в пам'яті (як бачимо у Самовидця) як гіркого ворога православних, хоч властиво для яких-нибудь дійсних утисків православної церкви тут не було місця.

Незалежно від ріжних прикростей, які не залишали чинити їй і тут ріжні ревнителі католицької віри, православна церква в східній Україні, на Подніпровю, далеко не чула себе безпомічною або придавленою, і далека була від якоїсь прострації. Навпаки, вона повна була енергії і найкращих надій під рукою свого невсипущого митрополита, котрого правління займає майже цілу перед-революційну добу (Могила вмер під новий рік 1647 р.).

Я зазначив свого часу, що здобутки безкоролів'я, завершені „пунктами заспокоєння“, православні вважали великим своїм тріумфом, і недоцінюючи очевидно виімкові політичні обставини, котрі дали їм сю побіду, склонні були бачити в сих здобутках міцну підставу дальшого розвою православного церковного життя і його ко-нечної перемоги над унією. З сфер митрополичих, та можна сказати — і взагалі з схіно-українських духовних кругів звучать вь сім

¹⁾ Сучасна вірша про се — „Ляменть о пригодѣ нещасной“ видана пок. Житецьким в 51 т. львівських Записок. Про сей епізод — у Ор. Левицького Анна Алоиза кн. Острожская (К. Старина 1883, XI), і в новім обробленню — Єзуїтська преподобниця, Д.-Н. Вістник 1913 кн. II (передруковано в книжці „Волинські оповідання“, 1914).

²⁾ Про сей епізод П. Могила II дод. 46.

часі сильні і утішні ноти, що мовляв лихоліте православних скінчило ся і вони можуть сміливо і певно дивити ся в будуччину. Уже і перед тим православна церква, під покровом козащини, зайняла тут фактично дуже сильне становище; тепер ся фактична позиція була легалізована і злавала ся зовсім певною і надійною. З Києва уніати мусіли уступити ся до решти. Що значила уніатська архимандрія в Чернигові, котру Самовидець вважає такою незносною провокацією православних — показує лист короля 1643 р., де він іменував коадютора і наступника толішньому архимандритови, звісному Кирилові Транквіліонові. „Маючи відомість, що в усій області Чернигівській нема ніякого уніатського монастиря і свята унія замикаєть ся в одній тільки особі велебного отця Кирила Транквіліона“, король вважав, з огляду на дуже старий вік о. Кирила придати йому помічника і заступника, аби з його смертю архимандрія не попала в руки схизматиків¹⁾.

Під проводом Могилы православна церква скріпила свою організацію, і його кружок поставив для себе питанням чести поставити її вище всяких закидів противників. В питаннях віри і в дисципліні церковній прикладав він всі старання до того, аби привести все до одностайности і порядку. Найвищим виразом сих змагань був київський собор 1640 р., на котрім був передіскутований проект катехізма, виготовлений київськими духовними (головним автором його вважаєть ся Ісайя Трофимович Козловський, ухвалою собора нагороджений за свою працю титулом „доктора богословія“), а разом і розібрано цілий ряд питань, більших і меньших, з обрядовости, дисципліни і обичайности²⁾.

Потреба в загально-принятім, канонізованім каноні православної доктрини справді була пекуча. Східня церква не мала повного викладу своєї віри і ся недостача давала себе дуже сильно відчувати в сю епоху релігійних суперечок і полемік, а ще як на те 1629 р. зявив ся змістіфікований, ніби-то православний катехізм, пушений під іменем патріарха Кирила Лукаріса, в дійсности написаний з протестантського становища. Вороги православних не залишили вхопити ся за нього, він зараз вийшов в кількох виданнях, і його протестантськими поглядами кололи очі православним, докоряючи за відступлення від правовірних традицій. Отже се було дуже сміливим подвигом, і разом — свідомством певности своїх сил, коли саме українська

¹⁾ Архивъ Ю. З. Р. I. VI ч. 311.

²⁾ Акт соборний відомий тільки з видання Саковича Sobor kijowski schismaticki przez оуса Могиле złożony і одprawowany (було два видання, 1641 і 1642 р., передруковано в IV т. Рус. Истор. Бябл.). Сакович, обмеживши ся полемічними примітками, самого змісту, очевидно, не зміняв.

церква рішила ся взяти ся за виповнення сеї пекучої потреби. Він мав свідчити, що часи упадку, темноти і безрадности пройшли для неї безповоротно, коли її провідники беруть ся до такого тяжкого і відповідального дла.

І справді „Могилянський атеней“¹⁾ не согірше упорав ся з сим длом. Переглянений і справлений на київськїм соборі, з участю делегатів від усіх єпархій²⁾, його катехізіс—т. зв. „Православне ісповідання віри“ був пересланий на розгляд царгородському патріархови, і той передав його на розгляд собору скликаного тоді (1641) в Ясах. Передіскутований і виправлений ще раз тут, київський катехізіс був предложений на затвердження всіх чотирох патріархів і був ними затверджений 1643 р.

Се був великий тріумф могилянського кружка і української церкви взагалі, що її виклад православної науки знайшов таку високу апробату. Осоромлені були розсвітані ворогами думки про брак релігійного освідомлення в православної українській церкві, про її нездатність до вищої науки, безпомічність в релігійних питаннях³⁾.

Одначе виданим сей великий катехізіс, що дістав звичайне імя „Могилиного“ на півнійші часи, Могили не довело ся бачити—він вийшов тільки в 1662 р. Не маючи справленого тексту Могила не міг надрукувати його у себе вь Кїві, випустив тільки короткий витяг, насамперед одначе по-польськи—„аби затамовати уста невстидливих намовців“, а потім в тім же році 1645 „діалектомъ рускимъ“. Він вийшов в малім форматі, для лекшого ужитку в сімях і в школах, як сказано в передмові, під заголовком: „Събраніе короткои науки о артикулахъ вѣры православно-католическою христіанскои ведлугъ вѣзанія и науки церкве с. восточнои соборнои апостольскои для цвѣченія и науки всѣмъ в школахъ ся цвѣчачимъ христіанскимъ православнымъ дѣтемъ“. Виданне повного текста, „найгрунтов-

¹⁾ Вираз очевидно популярний в сім кружку, лив. Патерик Косова, 1635 р., с. 181, і Терагуріуму передм. в.

²⁾ Що в соборі брали участь делегати всіх чотирьох православних єпархій, каже Галатовський, викладаючи науку про думі умерших (Мессія Правдивий, 1669, ст. 320). По його-ж словам проводив собором яко „маршалок“ його Самуїл Шидік, архим. саудцький, „писарями“ були ректор київський Кононович-Гобрацький і тодішній ректор гойський Інокентій Ізвель. Текст катехізіса був потім стверджений формально владиками: в київській лаврі переховувалась рукопись його підписана і припечатана Могилою, Пувиною, Гузевичом і Косовим, про се говорять соборна грамота митр. Гедеова Четвертинського—у Макарія XI с. 597.

³⁾ Саме в осени 1643 р. появилася в Вильні книжка ново-наверненого католика Федора Скушиновича (Скумина-Тихкевича) *Przyczyny rozłączenia disunicy przezaspemtu паgodowi Ruskiemu rodane, де він доводив, що православні не знають письма св., ані своєї власної віри, пускав (чи повторив поголоски), що висланці київські з Молдавії вернули ся ні з чим, і з Константинополя нема рішення справи—to jeno słyszeć, iż Gracę się tem odzywają, że nas Ruś uczuć wiary nie będzie (розд. V § 4).*

нійшої науки“ обіцяно „подати прудко“; але Могилі не вдалося сповнити цієї обіцянки¹⁾.

Дебати, ведені на київському соборі 1640 р., дають образ і міру сучасних богословських інтересів. Поруч різних елементарних справ, втім роду як заборона нюхання табаки, або купування православними мяса у Жидів,—дебатовалися питання про те, де пробувають по смерті душі праведних і де душі грішних; як відбувається суд над поодинокими душами умерших; звідки береться душа у дитини—чи від батьків чи творить ся Богом. На всі ці питання треба було мати готові, вироблені відповіді, аби католики не тикали в очі, що православні самі не знають, у що вірують.

Так само в сфері обряду, супроти обрядової одностайности римокатолицької церкви, котрою хвалили ся різні полемісти супроти неодностайности практик і обрядів православної церкви, могилянський кружок вважав конче потрібним подбати про зведення їх до одного взірцевого знаменника. Власне в сю сторону дуже болюче уколів Киян їх бувший товариш і співробітник Касіан Сакович, колишній ректор брацької школи. Перейшовши згодом на унію, потім на католицизм, він з рівною зідливістю звертав тепер своє перо і проти православних і (навіть ще гірше) против уніатів²⁾. Богослов не глибокий і взагалі чоловік, очевидно, не принципіальний, в полеміці вульгарний, але не позбавлений гумору і грубого дотепу, він по своїм переході на латинство змалював дуже зідливо сумний стан української церкви—православної і уніатської: темноту і непорядність духовенства, брак богословського усвідомлення, і особливо—хаотичність обрядових практик і різні неправильности в них³⁾.

Нова книжка робила сильне вражіння, бо при всій своїй тенденційности орудувала дійсно багатим реальним матеріалом—

¹⁾ Перше українське видання, з варіантами польського, передруковане у Голубева П. Могила II дод. 81. На другий рік (1646) українське видання було передруковане у Львові в святоюрській друкарні владика Желиборського (Зобран'є короткої науки), а в 1649 р. вийшов словянський переклад київського видання в Москві (перегляд його відмін у Голубева I. с.).

²⁾ Досить докладна біографія Саковича у Голубева П. Могила II с. 321 і д. (теж в предмові до Архива Ю. З. Р. I. IX) і у Харламповича Зап.-русска православ. школы с. 402—4. Син православного попа з Потлича, з теп. Галичини, учив ся в замойській академії, був „інспектором“ (гувернером) Адама Кисіля, потім пробував на дворі Крупецького в Перемишлі, в 1620—4 рр. був ректором київської школи і став тоді ченцем з іменем Касіяна (світське ім'я його було Каліст). Перейшовши звідси до Люблина, пристав гут до уніатів і дістав дубенську архімандрію по Сморницьким, але з кінцем 1630-х рр. з неясних причин мусів з неї уступити ся і тоді перейшов на латинство (1641). Номер р. 1647.

³⁾ Книга носить безконечний титул, якого шкода цілого й виписувати: *Etatop-
dowis albo perspektywa i objaśnienie błędów, herezyey i zabobonów w Grekoruskiej
cerkwi disunitskiej tak w artykułach wiary iako w administrowaniu sacramentów
i w inszych obrządkach i ceremoniach znajdujących się...*, в Кракові 1642. Вимки і витяги з неї у Голубева I. с.

поміченнями над обрядовими непорядками, котрі Сакович міг дійсно пізнати дуже добре, побувавши під час свого бурхливого життя в різних місцях України, а при тім була написана живо і дотепно, хоч і простакувато. Кружок Могили поспішив відповісти на неї великим апологетичним трактатом на польській мові, „Літос“, під псевдонімом „Евсебія Піміна“¹⁾. В нім різко і лайливо відгризався він від нападів Саковича — сі лайливі, нелітературні атаки тим більше впадають в око, даючи міру роздраження Могили і його кружка²⁾, що Сакович в своїй книзі трактував самого Могилу з великою, як на полеміста, пошаною. Заразом „Пімін“ виясняв дійсний характер православних обрядів і боронив їх практику, і ся апологетична сторона мала всяку вартість. Тому перекладений на славяноукраїнську мову „Літос“ користувався великим поважанням в православних кругах, як літургічна книга.

Але відгризаючи ся від нападів Саковича, запевняючи його, що різні вказані ним непорядки і неправильности в значній мірі відійшли вже в минуле, заборонені або справлені новітніми поученнями єрархії, — Могила з компанією мусіли признати, що все-таки непорядки існують³⁾. Сам Могила в своїх записках на собор 1640 р. публично признавав „нестроєніє“ духовного і иночеського чину, особливо в обрядах: „згола однимъ словомъ вся наша церковь російская — не в догматахъ вѣры, которые непорушно держать, але в обычаехъ такъ до молитвы, яко и житія побожного надеръ есть зепсована“⁴⁾. Над поправою їх працював, як згадано, київський

¹⁾ Трактат має теж довгий титул: *Λόγος* albo kamien z procy prawdy cerkwie świętey prawosławney ruskiej na skruszenie fałsznociemney perspektiwy albo raczey paszkwiłu od Kassiana Sakowicza byłego przed tym kiedyś archimandrytę dubińskiego, unita, iakoby o błędach, haeresiach y zabobonach cerkwie ruskiej w uniey nie będącey tak w artykułach wiary iako w administrowaniu sakramentow y inszych obrządkach y ceremoniach znajdujących się..., 1644. str. 424. Передрукований з примітками Саковича в ч. I т. IX Архива Ю. З. Р. Автором її Сакович (в своїх критичних замітках) і православні вважали Могилу — так само як називали його автором і катехізиса і требника. Але правдоподібніше вважати всі ці видання колективним ділом Могилиного кружка з більшою або меншою участю самого Могили.

²⁾ От напр. квітка полеміки, яка може характеризувати сей полемічний тон обох сторін: на гузування Саковича з земних поклонів православних, що вони гловне на земіє полозуwшы оwdzie iako działa narychtowane nazad powystawiają, Літос відповідає: Na siebie to i na podobnych tobie, ktorzyscie z cerkwi uciekli y z niey szydzi cie, Bogu głowę skłaniaiać, działa rychtują. Przymiż wdzięcznie wet za wet.

³⁾ Ще більш рішучо, розумієть ся, наставляв на тім Сакович в своїх замітках до Літоса; чи вимувств їх друком, вістаєть ся неясним. В історії польської літератури Вішневського фігурує відповідь його п. з.: Oskard albo młot na skruszenie kamienia s hizmatyckiego, gusconego z łarwy kiiowskiej pieczarskiej od nieakiegoś Euzebia Pimina... wukonany, ... w Krakowie, 1646, але іstownаніє такого друку вістаєть ся непевним. і ми маємо тільки рукописні замітки Саковича, часто дуже інтересні, пооблені на примірнику Літоса і видані тепер разом з ним (Архивъ Ю. З. Р. I. IX).

⁴⁾ Памятники кiev. ком. I² с. 152.

собор 1640 р.¹⁾), против них звертав Могила свої окремі розпорядження, вінцем же сих заходів його і його кружка мав послужити славний „Могилин требник“ — третя велика праця Могилиного кружка, третій основний камінь, положений під відбудову православної української церкви.

Він вийшов 1646 р. під заг. „Евхологонъ албо Молитвословъ или Требникъ, имѣяй въ себѣ церковная различная послѣдованія іереомъ подобающая“ — величезний корпус, що зістав ся найбільш повною літургічною збіркою на всі пізніші часи²⁾).

В нім можливо повно було зібрано літургічну українську традицію з друкованих і рукописних требників, критично (з церковного становища) переглянено і при тім виключено де-що, зміщене в попередні, і доповнено що бракувало — по части перекладами з грецьких требників, а ще більше — власними утворами, в значній мірі зробленими на вірець римського брєвіарія. Крім самих „чинів“ умщено чимало статей що поясняли значінне і вагу тайств і обрядів. (Статі сі також зложені під впливами брєвіарія, а де котрі навіть просто переложені відти).

Сім требником Могила хотів виключити з уживання попередні збірки і привести таким чином до одностайности літургічну і обрядову практику своєї митрополії. В передмові він наказує священикам відложити всякі иньші требники, а купувати сей і його тримати ся. Але Могила вмер так скоро, що не встиг відповідно поширити свій требник, та й тяжко було широко спопуляризувати таку махіну. Тому його вивели з уживання видані потім скорочення сього требника — було їх видано кілька, в Києві і Львові. Та хоч і так, через них, але кінець кінцем Могилин требник в значній мірі озягнув таки свою мету — одностайність церковної практики і обряду.

Иньші Могилині пляни лишили ся не здійснені. Він збирав ся зробити нове виданне біблії — поправнійше від острозького, що ставало де далі більшою рідкістю. Львівський друкар Михайло Сльозка, присвячуючи Могилі своє виданне тріоди (1642), згадує про приготування до сього монументального діла. Воно лишилось не сповнєним. Другим пляном Могили було виданне збірника житий святих; на

¹⁾ Галатовський каже навіть, що на сім соборі був предложений до потвердження пізнійший требник (Мессія правдивий с. 321). Але се дуже сумнівно — хіба якісь начерки його, або части могли там бути, декотрі ж без сумніву пізнійших років.

²⁾ Він має два варіанти: повнійші примірники, з додатковими статями для монастирів, мають 1759 карт in folio, коротші, звичайні — 1655 листів. Титуловий лист має дату 16 грудня 1646 р.; гравюри, роботи славного Іллі, датовані 1644 р. (заважаю, що в реєстрі його праць — в Словарі Ровинського поминені сі гравюри Требника — численні і дуже інтересні). Зміст требника (оглав) передр. у Сопікова Опыт рос. бібліографіи V, дод. Про його також у Макарія XI с. 604 і д.

основі грецької збірки Симеона Метафраста—про се згадує Дмитрій Туптало в передмові до свого пізнішого видання Міней. З цього вдалося до певної міри здійснити публікацію українського агіологічного матеріала. На поручення Могили Сильвестр Косів, пізніший митрополит, зладив польську перерібку київського Патерика, з полемічно-аполюгетичними статтями, де доказувалася, з одного боку—святість київських святих (надприродність їх нетлінності), з другого—їх приналежність до церкви православної, від латинської одріжненої. Книга ся видана була в 1635 р.¹⁾ А кілька літ пізніше вийшла друга книга—збірка печерських чуд, головню пізніших, не обнятих Патериком, під заголовком „Тератургіма“, з поручення Могили споряджена Ат. Кальнофойським, теж по польськи²⁾. Сюди між іншими ввійшли і записки самого Могили про печерські чуда. Він збирав оповідання про чуда і події, які свідчили про святість православної української церкви, і сей збірник заховав ся в рукописи—виданий був уже нашими часами, як історична пам'ятка³⁾. Аполюгетичними завданнями—оборони репутації православної церкви в особах її святих і святинях в очах чужинців пояснюється і ся обставина, що згадані могилянські публікації про київські святощі були випущені перед усім по-польськи, для чужих⁴⁾. Словянське видання Патерика, по ініціативі мабуть того-ж Косова, вийшло значно пізніше, аж в 1661 р., по його смерті, але гравюри для нього робилися ще з 1650-х рр.

Вчислені могилянські видання мали велике організаційне значіння і значно підносили енергію і самопевність в православних кругах. Організаційна діяльність Могили взагалі оцінювала ся незвичайно високо вже його сучасниками. Сакович в своїй Перспективі завважає, що як би Могила взагалі приступив до унії, то варт був би не тільки митрополичого, але й патріаршого чину за свою похвальну і користну діяльність. Хвалить також його школи, колючи очі уніатам, що їх школи не витримують порівняння не тільки з латинськими,

¹⁾ Патерикъ albo zywoły ss. oycow pieczarskich, obszernie słowénskimié językiem przez sw. Nestora... napisany, teraz zaś z graeckich, łacińskich, słowiańskich i polskich pisarzow objaśniony... przez S. Kossowa, ep. mscisławskiego. Витати в Архиві Ю. З. Р. I. VIII.

²⁾ Тератургіма lubo cuda, które były tak w samym świętocydotworonym monastyrу Pieczarskim, iako y w obydwu świętych pieczarach... wiérne i pilnie teraz... zebrane y swiату podane przez w. o Athanasiusa Kalnofoyskiego, zakonnika tegoż s. mon. Pieczarskiego. 1638 (внїмки тамже). Друге аналогічне видання, випущене також Кальнофойським, як додаток до Тератургіми, але меньшого значіння: Patergon cudow świętych.. w monastyrу Kupiatuskim, napisanych od wiel. o. Hil. Denisowicza igumina.. przez eiusdem Teraturgimatis autora w. o. At. Kalnofoyskiego przydane... Київ, 1638.

³⁾ В Архиві Ю. З. Р. ч. I, т. VII.

⁴⁾ Про обидва видання особливо у Голубева П. Могила II с. 268 і д.

але і в Могилянськими, з котрих—як би тільки не ереси і схизма їх — мала-б Русь правдиву потіху¹⁾. І ці школи справді становили також поважну рубрику в добутку відродженої православної церкви.

Початки могилянської школи ми знаємо²⁾, знаємо й опозицію, збуджену нею в перших початках. Могила зробив уступки сим опозиційним течіям, злучивши свою нову колегію з братською школою; але обстоював свою ідею — школи переважно латинської, чи латинсько-польської, приладженої до практичних потреб сучасного життя під польським режимом. Різкими виступами против унії в Києві він і його кружок оправдав себе в очах місцевої суспільности: „серцевідець, бачучи невинність нашу, а велику потребу шановних муз народови руському, розігнав хмари фальшивих упереджень—освітив серця всіх, так що признали нас за правдивих синів східньої церкви в послушности у св. отця патріарха царгородського“, висловляєть ся оден з могилянців, Сильв. Косів³⁾. Київське громадянство полишило Могилі вільну руку в шкільній справі. Він організував по своему плану колегію в Києві, а філію в Винниці.

Та слідом прийшлося йому витримати атаку з католицької, польської сторони, коли против його колегій київської і винницької, як знаємо, піднесено, що в них безправно вчать еретики, і школи ці служать притокою до розрухів і неспокоїв. Ці інтриги викликали звісну нам королівську заборону, яку удаło ся усунути тільки соймовими постановами 1635 р., що дозволили в православних школах київських і виленьських вчити по-грецьки й по латини, але не вище діалектики і логіки. Тим способом було поставлено межу розвоєви цих шкіл: вони не могли засвоїти собі сучасної академічної програми, викладів теологічних, а мусіли обмежити ся програмою середніх шкіл, колегій.

Єзуїтські колегії, як найбільш популярні в Польщі школи, найкраще приладжені до вимог сучасного польського життя і вищих верств суспільности⁴⁾, без сумніву послужили головним взірцем для цих обох могилянських шкіл—головної київської і для її філії. Ся була заложена зпочатку в Винниці, потім 1639 р. Могила переніс її на Волинь, до Гощі, де дідичка кн. Регіна Соломирецька фундувала монастир і при нім дала фундацію на православну школу, „на викоріненне аріанської ереси“, котрої Гоща була визначним осідком давніше⁵⁾.

¹⁾ С. 103—4, 111—3, витяги у Голубева І. с.

²⁾ Див. т. VII с. 418 і д.

³⁾ Exegesis — передр. у Голубева Ист. Киев. акад. дод. 12 і знову в Архиві І. VIII.

⁴⁾ Др. Шурат (Українські жерела до історії філософії с. 29) в латинській рукописі XVII в. (Magna ars disserendi de qualibet materia) знайшов згадку, що Могила був учеником Варона (per summum nefas vituperatur, Varonem enim praesceptorem habebat emipentissimum), а патер Варон в 1609 р. був професором філософії в єзуїтській колегії la Flèche в Парижі, відси здогад: що й Могила був її вихованцем.

⁵⁾ Фундаційний акт в Архиві Ю. З. Р. І. VI ч. 303.

Намні відомості про організацію і науку в колегії моголянської доби — аж до її розгрому в 1651 р. взагалі досить небогаті, проте все-таки з тих відомостей які маємо, а особливо — з підручників і записок лекцій її учеників, які заховали ся¹⁾, досить виразисто виступає її суто-схолястичний характер, панованне зверхньої, риторично-діалектичної дресури, в душі сучасних польських колегій, і латинської та польської мови, як органів літературної та наукової думки. Грецька мова, видно, стояла на другім плані і упадала, не маючи міцної підстави, не вважаючи на всі заходи Могили розстартати ся добрих професорів-Греків. Патр. Паїсій під час свого побуту в Києві 1649 р. похваляв добру науку словянську і латинську, а про грецьку замітив, що її вчать тільки „отчасти“, і в обережній формі висловив бажання, щоб на грецьку мову звертало ся більше уваги²⁾. Небогато, видно, в сім часі дбали також про мову словянську і українську, і вони безжалісно засмічували ся польонізмами, під впливами шкільних занять і літературного уживання польщини.

Наука взагалі була уряджена на взірць середніх єзуїтських колегій, де не вчили теології. Курс був семилітній або восьмилітній: три класи граматичні (інфіма, граматика і синтаксис), по одному року; дві риторичні (піітика і риторика) і класа філософічна, де вчили два або й три роки, за браком богословської класи захоплючи й деякі часті теології. За те де-які дисципліни, що викладали ся в філософічній класі єзуїтських колегій, в київській колегії не викладали ся, як напр. етика, геометрія і — річ особливо помітна — мова єврейська. Відчувала ся, без сумніву, недостача професорських сил, котрих відтягали иньші наукові, літературні і практичні церковні занятя. А при особливій увазі, яку присвячувано церковно-риторичному і діалектичному вишколенню на латинській і польській мові, все иньше відступало на другий план.

Публичні промови, деклямації, діспути, проповіді, шкільні представлення мали заправляти учнів заздалегідь до ролі проповідників,

¹⁾ Звісні такі курси сеї доби: *Orator mohileanus*, курс реторики, читаний Йос. Кононовичем-Горбацьким в р. 1635/6. *Liber artis poeticae*, читаний 1637, 8 р., Котковським, як можна думати. *Subsidium logicae*, курс Кононовича-Горбацького 1639—40 р. *Opus totius philosophiae*, курс Ів. Ізеля, читаний в р. 1645/6 і 1646/7 (два роки) — містить діалектику, логіку, коментар до Аристотелевих трактатів про метеори, фізику, метафізику і трактат *De Deo et angelis*. Єсть крім того початок подібного-ж курсу, може читаного Ізелем в 1647 8. Нарешті Реторика Лазаря Барановича, на польській і латинській мові, читана мабуть в р. 1646—7. Див. у Петрова Київская академия во второй пол. XVII в.

²⁾ Памятники кiev. комиссії II с. 190—3, про заходи Могили у Макарія XI с. 131. Варлаам Лавцевський в передмові до своєї грецької граматки, виданої в 1746 р., каже, що грецької мови в київській академії не вчили сто літ, але не знаємо, чи мав він докладні відомості про науку в моголянській добі.

дискутантів, полемістів, — вони практикували ся, судячи по припадковим звіткам, в сю добу пильно, і дійсно ся мета — приготування метких полемістів, апологетів, риторів, які-б могли гідно, по тодішнім поняттям, репрезентувати православну церкву перед громадянством своїм і чужим і перед лицем противника — осягала ся досить добре. Богословське і полемічне письменство сеї доби і часів безпосередно пізнійших, і ті нагоди, де православні богослови мусли виступати в обороні своєї науки перед релігійними противниками (напр. в звіснім релігійнім диспуті 1646 р., предложенім могилянськими богословами новоприбулим єзуїтам¹⁾) — свідчили, що ся мета була осягнена. Не визначаючи ся спеціальною богословською чи філософською глибиною і самостійністю, православні богослови показували досить значне читання, орудували богословським і історичним матеріалом і виявляли несоріше діалектичне вишколенне.

Як представники „могилянського атенея“ і вихованці могилянських шкіл в сім часі, поруч свого сеніора Ісаї Трофимовича Козловського, „доктора богословія“ і „провінціала колегіума київського і гойського“, як його називає пізніша академічна традиція, виступають таки особи: Сильвестр Косів, посвячений потім на єпископа мстиславського (наступник Могили на митрополії). Атанасій Кальнофойський, видавець Тератургіми. Софроній Почаський, другий ректор брацький, висланий потім з якоюсь місією на Молдаву, де він помер слідом. Ігнатій Оксенович Старушич, перший ректор гойський, потім наступник Почаського на ректорстві київським. Йосиф Кононович Горбацький, четвертий ректор київської колегії, наступник Косова на владитві мстиславським. Інокентій Гізель (з роду Прусак и реформат), пятый ректор київської колегії, пізніше архимандрит печерський, чоловік видний в політиці і в культурнім життю (довго памятний видавцем „Сінопсиса“). Лазар Баранович, наступник Гізеля на ректорстві, котрому разом з колегією прийшло ся переживати тяжкі 1650—1 рр. Епіфаній Славинецький і Арсеній Сатановський — звісні піонери української культури на московським ґрунті, куди вони перейшли в 1649 р. Теодосій Сафонович, історик, властиво компілятор-укладчик українських хронік, і ин.

Звичайна схема академічної карієри була така, що професори читали курси почавши від низших клас і переходячи до вищих. Професор вищої, філософської класи, як сеніор, був заразом ректором; потім, відбувши свій курс, він переходив звичайно на якусь

¹⁾ Єзуїт Ціховський, що виступав в сім диспуті против Ін. Гізеля, видав потім друковану історію його п. т. *Colloquium Kijoviense de processione Spiritus S. inter r. d. Innocentium Giesel, collegii Mobilaeani Kijoviae rectorem et philosophiae professorem et Nicol. Cichovium S. J. kijoviensem tum missionarium, 1649.*

инше ерархічне становище. Тим пояснюють ся часта зміна ректорів, і постійний вплив професорських сил від шкіл.

Талантів сильних, яскравих між вище, перерахованими людьми властиво нема. З погляду політичного і національного також не знаємо тут людей інтересних, визначних. Але в православної правдивості все се були люде міцні і певні і з сього погляду вони дають похвальне свідоцтво і своїй школі і її фундаторови Могилі, з усім їх латинофільством, що дивувало і скандалізувало немало і своїх і чужих.

Боронячи сей новий курс шкільної науки від закидів своїх і против заходів польських, Косів в своїм звіснім *Exegesis*-і толкував його мотивами практичної потреби, яка вимагає від Українців знання мови латинської (а треба само собою додати — і польської). Він вказував на те, що латинської мови і ранійше вчили в братській київській школі. Але сам мусів признати, що в школі могилянській сю науку поведено з далеко більшою енергією, ніж перед тим¹⁾.

В католицьких кругах незвичайний нахил самого Могилы і його кружка до латинської і взагалі католицької літератури, до католицьких вірців, до черпання з латинських джерел — як от латинського бревіарія при укладанню требника, викликав підозріння в потайній прихильності до католицтва. Так езуїт Рутка в своїм полемічному трактаті висловив переконання, що Могила в душі не був православним, бо свій требник доповнив з латинської агенди і з інших латинських книг, а тільки удавав, що користав з грецьких. Уніатський митр. Суша теж доводив, що Могила був потайним католиком²⁾.

З другого боку такі ж підозріння підносили з непримиримих православних кругів, які тримали ся при Ісаїї Копинським і інших ревнителів правдивого благочестія. Нязше будемо говорити про найбільш голосний прояс сеї агітації — утечу задніпрянських старців до Москви, в звязку з поголосками про фундаванне нового патріархату. Тут зазначу, що й до нині в літературі можна здібати ся з підозріннями що до православної правдивості Могилы або й могилянського кружка³⁾. Але для сього нема ніякої підстави.

¹⁾ Нове виданне *Exegesis*-а в Архиві Ю. З. Р. I. VIII с. 422, виписки також у мене в т. VII с. 477.

²⁾ Тексти у Годубева П. Могила II с. 227. Православну правдивість Могилы проти таких підозрінн боронив Галитовський в своїй книзі *Stary kościół zachodni* (1678).

³⁾ Яблоновский в своїй монографії про київську академію, говорячи про особу Могилы, віставляє як відкрите питання, наскільки вірно підозривав Рутка в Могилі потайного католика (с. 130). А Куліш в своїм *Ознамені*, дуже різко осуджуючи Могилу, як „Поляка въ православномъ облаченіи“ (I с. 186), вважає церковну політику могилянського кружка свідожо латинофільською: „Представители церковной ієрархіи, съ Могилой во главѣ, стали внушать, что церковь католическая отличается отъ православной только нѣкоторыми обрядами. Это отличіе Могила всячески сглаживалъ въ издаваемыхъ имъ требникахъ, приспособляя православное къ католичеству“, і т. д.

Нахил до латино-польської культури, до католицької обрядовості тут без сумніву був. Але він пояснюється, сказати-б — релігійною тактикою тодішньою: бажанням протиставити на кождім кроці католицтву — його науці, обрядам, культурі, як рівновартну паралель — те і таке саме православне. Так аби нічого не бракувало по православній стороні. Забивають баки латинською премудрістю з католицької сторони — православні мусять виказати ся такими-ж рідорами і діалектиками з свого боку. Пишають ся католики своїми диспутами, деклямаціями, представленнями — має бути те саме з православної сторони. Католицьким обрядам, процесіям, різним зверхнім оказам культу мусять бути протиставлені православні. Католицьким поглядам і доктринам в певних питаннях — такі ж вироблені, готові, канонізовані православні.

Се, розуміть ся, з становища національного розвою, національної культури тактика властиво хибна, бо вона імітує чужі форми і силоміць заганяє до них своєрідне жите, заглушуючи те своє, що не знаходить конкуренції, а всіми способами вирощуючи штучно, за чужими вірцями, те що становить виразнішу прикмету чужої, конкурентної культури. Але таке явище часто повторяється в національній боротьбі і свідчає тільки про певну коротковорість, не може свідчити про злу волю. (Певні паралелі тому помітимо напр. в сучасних стараннях галицьких Українців мати все те що є у Поляків, аби нічого не бракувало і не могло соблазнити когось гадкою про певну низшість Українців через недостачу чогось такого, що є у Поляків, і се може дати нам ключ до розуміння подібних же змагань XVII в.)

Взагалі я мав уже нагоду зазначити, що з становища національного українського життя моголянська доба, що вважала ся свого часу та до певної міри і тепер вважається апогеєм відродження православної церкви України і Білоруси, по-за чисто церковними, конфесійними інтересами має досить сумнівну вартість¹⁾. Вона легко-важила народні традиції і спроваджувала українське культурне жите на чужі йому дороги, тому з становища української національної культури, ніяк не була розцвітом, а скорше дальшим періодом занепаду. Представники сього нового курсу були далекі і чужі також і соціальним змаганням народнім, і національним почуванням. Опінуючи все з становища виключно церковного, конфесійного, вони відчувували ся від народу і від тих верств, в котрих збирало ся національне жите, і сим приготували в будучности упадок самому церковному житю.

¹⁾ Див. в т. VI с. 478.

Перед усім се треба сказати про самого Могилу, нічим ближше не звязаного з українською народністю, далеко ближшого по своїм родинним традиціям, вихованню, поглядам до шляхетських кругів Польщі, ніж до українського народу. Але на пункті релігійної політики ми не можемо кинути ніяких підозрів на нього, так само і на його кружок. З свого першого конфлікту з українським громадянством, з гірких результатів компромісових згагань 1629 р. Могила набрав досвіду і дальша лінія його діяльності не показує ніяких вагань. З тої твердої позиції, яку він зайняв в безкоролівє, ледво чи звели-б його надії якого-небудь патріаршого титулу.

Історія напр. розгляду і затвердження Могилиного катехізісу, котрого він так і не зважив ся видати до самої смерти своєї, не маючи справленого і затверженого патріархами тексту, найкраще показує, наскільки цінував він і пильнував правовірних традицій і того що в тих часах було найвищим критерієм правовірности — санкції патріархів.

Українське громадянство мало вірні погляди на справу, коли не давало себе збивати наклепами, які пускали на Могилу його противники в роді Ісайї та його старців, та не блазило ся анї латинськими уподобаннями могилянського кружка, анї його здержливою тактикою супроти католицьких кругів.

Се треба констатувати, що в сім моменті відносини православних ерархічних кругів взагалі і зокрема — кружка Могили до латинської церкви не визначають ся такою гостротою і напруженнем, як бувало равійше. Вони не мають в собі різкої ворожнечі, навпаки характеризують ся певною здержливістю і обєцильним пошанованнем. Се до певної міри толкуєть ся зверхнім впливом — „пунктів заспокоєння“, що наказували релігійну згоду, обличенне полеміки, всякого рода процесів, суперечок і можливу згідливість в пожитю ¹⁾.

Тим поясняють і певну застою в релігійній полеміці, яка помічаєть ся в сім часі. Такт справді наказував православним після уступок, зроблених правительством всупереч опозиції клерикальних кругів, по можности не дражнити сих кругів, і вони дійсно по можности пильнували сього. Встрі релігійної ворожнечі було звернене більше против уніатської церкви, з котрою приходило ся ділити ся спадщиною старої православної церкви, і так тяжко було

¹⁾ Strony obiedwie w zgodzie y pokoju zachować się mają, nie następując jedna na drugę. Pisma y controwersie, które między sobą mieli, supprimere y napotym żadnych, które zwykli exacerbować, nie wydawać — nauka y przykłady dobrymi zgodę i miłość iednać — пункты 1632; в конституціях 1635 р.: wszystkie processy i litispendycye, między nimi z obudwa stron wszczęte, in perpetuum abolemus.

поділити ся, а котра опиняла ся взагалі в дуже труднім становищу, так що питання про скасування унії знову ставало на черзі. Більш короткозорі уніатські загорільці, в тім роді як холмський владика Терлецький не бачили перед собою нічого крім можливого розширення свого володіння, захоплюючи можливо більше церков і монастирів та боронячи їх від претенсій православних, а заравом—бувало—і від аспірацій католицьких. Але обачніші і дальновидніші люде з уніатської ерархії мусіли сильно застановляти ся над більш серйозними, основними питаннями самого істнованя уніатської церкви.

Релігійний компроміс 1632 р. не тільки ослабив становище уніатської церкви, поділивши її володіння, вже зайняті і ще оподівані, між уніатами і православними, але й принципіально захитав становище уніатської церкви, порушивши саму рацію її істнованя. Уніатська церква проєктувалася і організувала ся на те, щоб сею дорогою привести православних Польщі і Литви на доно католицької церкви. Всі змаганя правительственних і клерикальних кругів були звернені на те, щоб доконче положити кінець існуванню православної церкви, православної ерархії, і волею або неволею перевести православну людність до послуху уніатській ерархії, а через неї — до приналежности до церкви католицької. В тім була вся мета, зміст і призначенне унії і уніатської церковної ерархії. Коли компроміс 1632 р. розбив сі пляни, признавши і легалізувавши істнуванне самостійної православної церкви поруч уніатської, — уніатська церков стала непотрібним буфером між католицькою і православною церквою. Вона тільки ускладнювала їх відносини і дразнила обидві сторони, як непотрібна перешкода.

Православні, виступаючи з цілою силою против унії, підчеркували більше поважанне своє до католицької церкви, як старої, організованої, опертої на традиціях, ніж до уніатського новотвору. З католицької сторони дуже недобрим оком дивили ся на змаганя уніатської ерархії відмежувати свою церкву від латинської, забезпечити уніатській церкві самостійне і рівнорядне становище з латинською, як другої католицької церкви Польщі-Литви. В високій мірі характеристично, що в тій самій Холмщині, де владика Терлецький так завзято воював з православієм, уніатам з другого боку приходило ся плакати ся на вороже і зневажливе трактуванне їх з боку католицького духовенства. Тодішній уніатський митрополит Антоній Селява вислав до римської конгрегації *De propaganda fide*, котрій підлягала уніатська церква Польщі і Литви, свій меморіал, де жалував ся на постанови синодів латинського духовенства Холмської епархії, під проводом Пясецького, одного з найвірніших прихильників королівської політики. Синоди сі в 1643 і 1644 р. винесли ряд постанов незвичайно ворожих

для уніатського духовенства, які йшли в супереч всім розпорядженням і бажанням римської курії і варті того, щоб згадати їх тут як характеристичний симптом тодішніх церковних відносин.

На синоді 1643 р. латинське духовенство постановило, що уніатські єпископи не повинні претендувати на права і прерогативи єпископів латинських; не повинні присвояти собі титулу *illustrissimi*, котрим титулувалися єпископи латинські; не повинні носити за їх прикладом золотих ланцюхів по-за богослуженням. Воно забороняло уніатському духовенству жадати десятин від уніатської людности і стримувати її від давання десятин латинському духовенству, а за всяке противлення сим постановам грозило процесом перед єпископом жмудським, як комісаром папського престолу.

Ще інтересніші постанови винесені були на синоді 1644 р.:

„Русини уніати всьому католицькому клірови і справі католицькій,—читаємо тут,—наробили прикрости більше, ніж колишні дізуніти: вони молодіж латино-католицьку баламутять, на свій обряд перетягають, сповідатись перед латинськими священниками забороняють і своїми східними ересами її наповняють. Тому забороняємо їм приймати латино-католиків до своїх шкіл, особливо в Холмі; батькам латинникам наказуємо, або не сміли туди посилати, під страхом відлучення, і ученикам католикам загрожуємо карою, якби ходили до тих шкіл. Крім того остерігаємо, що всі вони і кожний з них через се одно не будуть допущені до чину священничого і бенефіцій церковних, тим більше, що в сусідстві мають школи латино-католицькі замостьські і люблинські, де їм учити ся зручніше. Досить з Русинів, аби вчили своїх Русинів і ними піклувалися.

„Ті ж Русини злобно відбирають у латинського кліра десятини, проповідуючи своїм вірним, що вони не повинні платити йому; тим підпадають вони під відлучення і ми наказуємо проголошувати на них відлучення в тих місцях, де на них буде доведений сей злочин.

„Забороняємо також парохам або адміністраторам церков латино-католицьких дозволити яким небудь Русинам, хоч би й уніатам, відправляти в своїх церквах які небудь служби божі, а особливо святу міссу, хоч по латинському хоч по грецькому обряду.

„Також священник латино-католицький аби не смів відправляти в біжниці руській (*in synagoga ruthenica*) святої служби божої під карою відсунення від свого священницького уряду і відлучення, в котру попадають вони самим уже ділом сям.

„Забороняємо також латино-католикам, аби не сміли сповідати ся перед руським уніатським священником; инакше нехай знають, що розгрішення, дане їм руським, не має ніякої сили.

„Також шлюб латино-католика з латино-католичкою, або латино-католицької особи з особою руською може бути заключений тільки перед латино-католицьким священиком, місцевим парохом. Якби-ж який руський уніатський священик легкодушно важив ся спротивити ся такій постанові нашій, мусить бути укараний відлученнем і иньшими карами, за помічю світської влади“¹⁾).

Уніатська ерархія гірко ображена була таким трактованнем уніатського духовенства наче якогось не-католицького, уніатських церков як якихось „сінагог“—так називано звичайно тільки церкви православні. Справді, тенденція латинського духовенства—поставити на відповідній віддали уніатську церкву, більше менше там, де була церква православна, була очевидна, і дійсно була дуже характеристична. Уніатська ерархія шукала помочи у папській курії, і та з свого становища справді цінячи уніатську церкву, старала ся впливати на клерикальні і правительственні круги, але кінець кінцем не могла переломити їх малоприхильного настрою.

В тон йому підгравали такі услужні пера, як Сакович, що зводячи свої рахунки з уніатською ерархією, обвинувачував українську уніатську церкву, що вона носить тільки йменне унії, а в дійсності стоїть на схизматичьким ґрунті, а що до темноти і забобонности свого духовенства, всяких непорядків і надужить стоїть гірше ніж православна церква під рукою Могили. В перших своїх публікаціях (*Kalendarz stary, 1640, Sobor kijowski, 1641*) Сакович ще не виступав безпосередно против уніатів, тільки проти східнього обряду, котрого вони тримались. В „Перспективі“, ображений уніатськими заходами проти його публікацій і різких устних відзивів (про се оповідає в передмові)²⁾ він уже вдарив на уніатів без усякої церемонії. Закидав владикам, що вони мають тільки титул унії з римською церквою, а у всім згоджують ся з схизматиками: правять богослуженне з їх книг, повних хиб і забобонів, і нема у них любови і ревности пастирської після смерти „тих покійних гідних митрополитів і владиків“. Дорікав їм симонією, поборами з духовенства, недбалством в ставленню попів, неправильним відправлюваннем таїнств, глузував з різних непорядків, з жонатого духовенства—всуміш висміваючи уніатські порядки з православними.

І се були болючі докори, бо часто були правдиві, і дошкуляли уніатам ще більше ніж православним. Ті бодай могли вимовляти ся тяжким становищем своєї церкви, довго позбавленої ерархії, всякими утвєсками і тяжкою спадщиною давніших лихих часів. Але уніатам—

¹⁾ Narasiewicz *Annales ecclesiae ruthenae* с. 352.

²⁾ Передрукована у Голубева П. Могила П дод. с. 323 і д.

тим, що кинули стару віру і інших кликали кидати її, в інтересах кращого церковного порядку і правої науки йти під римського первосвященника, називали себе католиками, претендували на однакові права з католицькою церквою,—їм дуже трудно було оправдувати ся, коли їм показували, що не далеко забігли від православних. А тим часом приходило ся в тім признавати ся, і таке признавнне звучало напр. в досить незручній і анемічній відповіді мнського владика Пахомія Войни-Оранського, з котрою він виступив против Саковича¹⁾. Він виправдував ся, що ті різні неправильности походять з надто великої простоти і „уломности“ уніатських священників. Посилав ся на заходи соборів і візиторів, на суровий суд і скидання з урядів провинників. Про проступки владиків відвивав ся, що їх не годить ся виносити, а покривати, щоб не було соблаву, і т. д. Розуміть ся, се звучало власне як свідoctво власного убожества.

В політичних кругах ті вічні жалі і накликування до помочи з боку уніатської ерархії робили неприемний настрій. Її удавання до папи з жалями на правительство і клерикальні латинські круги, до правительства—по поміч против ненослуху і супротивлення православних, з одного боку, з другого — те роздраження, яке, зовсім очевидно, викликали серед православнаго громадянства заходи уніатів кодо поширення свого володіння і поміч, яку давало їм правительство,—піддавали кінець кінцем теж гадки досить неприхильні до уніатської церкви. Чисто релігійні мотиви, яким так повно і нероздільно підлягало правительство Жигимонта, не мали такої сили над правительством Володислава, як ми вже знаємо. Навпаки воно мало нахил до релігійної толеранції, і питання релігійні оцінювало перед усім з становища політичного.

З політичного ж становища справа православної віри мала дві сторони, з котрих мусіла бути оцінювана: нахил православних Польщі і Литви до Московщини, се одно, небажана залежність їх від царьградського патріархату, що стояв на услугах турецького правительства—се друге. Унія, не осягнувши своєї мети—опанувати православну церкву і відчужити її зарівно від московських і турецьких впливів, не тільки була ненаручна з становища релігійної толеранції, служачи негасимим огнищем релігійних свар і нагінок, але і з чисто політичного погляду викликала небажані наслідки, бо затісняла ще більше звязки діунітів з патріархатом і Москвою.

¹⁾ Zwierciadło albo zasłona od prew. i m. oycy P. W. Orańskiego... naprzeciw uszczypliwey Perspektywie przez x. K. Sakowicza, złożonego archimandritę dubienskiego zebranej i napisaney, 1645.

Очевидна була річ, що власне в період творення унії і підтримування її правительством ожили і зміцнилися звязки діавнівтів з патріархами, перед тим майже завмерлі. З другого боку—всякі успіхи унії з тим більшою силою змушували православних шукати помочи і опори у єдиновірній Москві. І я думаю, що в польських правительственных кругах не від того були, щоб пожертвувати унією з усіми її католицькими перспективами за певні здобутки в тих політичних питаннях, з котрими була звязана православна справа.

З цього становища, правдоподібно, трактував ся в сих сферах і проект східнього патріархату Польщі і Литви, котрий очевидно не раз піднімав ся в часах Володислава. Перед усім з цього становища повинен оцінювати ся і нами, хоч без сумніву з різних, відмінних сторін трактував ся в сучасних польських і українських, клерикальних католицьких і православних кругах. В сих супречаннях він заблудив ся і потонув, не будши навіть вповні виразно поставленим, так що й наші відомости про нього зістали ся дуже невиразні. Але для оцінки тодішніх відносин і настроїв він має вагу, і мусимо коротенько спинити ся над вивченням цього моменту.

Найбільш інтересний з цього погляду обіжник короля, розісланий ним в осени 1636 р., серед жалів і прикростей, які викликав розділ володінь між православними і уніятами. Король звертав ся до єрархії обох церков і до брацтв— „бо і від них немало залежить в релігії вашій“. Вказуючи на те, що переведення в жите способів заспокоєння стрічає трудности і мабуть далі не лишать Річ-посполиту в спокою, король взиває їх, аби пред будучим соймом постарали ся, порозумівши ся між собою, винайти певні способи релігійної згоди і порозуміння, а від себе як такий спосіб висуває утворення особного патріархату для православних і уніятів Литви і Польщі:

„Знаємо, що найважнішим питанням між вами і ними буде послушенство, котре віддаєте патріархови константинопольському. Але коли ви візьмете під увагу, що діяло ся з тим (патріаршим) престолом і тепер дієть ся, легко прийде́те до того, що не нарушаючи прав патріарших можете ви, за прикладом Москви й інших держав, мати дома те, що тепер звідки инде дістаєте. Учините річ Богови милу, Річипосполитій користну, народови Руському потрібну—особливо тому що в унії пробуває, а нам про всяку нагоду—памятну“¹⁾.

Заразом король через своїх післанців вів устні переговори в тім же напрямі, накликаючи обидві сторони до можливих уступок. За-

¹⁾ Supplementum ad historica Russiae monumenta ч. 72—лист адресований до львівського брацтва, з датою 5 вересня. Подібний же лист з датою 31/VIII був адресований до уніатського митрополита—див. у Голубева П. Могіла II с. 122 (в друковану опись митрополичого архива не ввійшов).

ховала ся заява такого післанця в актах виленьського брацтва. Король пригадував, що уступки православним були зроблені з огляду на обіцянку їх проводирів, що вони скоро приведуть до порозуміння з уніатами, і час би се сповнити. Вказував на прикристи, обмеження і пониження, які дають себе відчувати православним і гробять загибілю їх „такому гарному обрядови“, викликаючи все більше переходів на латинство. Заохочував до порозуміння, поки час—поки уніати, не дочекавши від православних ніякого порозуміння, не перейшли ще з усіми церквами і маєтками на латинський обряд¹⁾.

Як підставу для порозуміння витягнуто знову стару формулу, приготовлену для компромісових соборів 1629 р. Пункти про відміни догматичні і обрядові обох церков, які мали тепер уважати ся за такі що не підпадають суперечкам і осудам противної сторони, зіставлені тут без значнійших змін, тільки додано загальну замітку, що з тих пунктів дещо можна й поустити. Натомість вся увага звернена на відірванне Руси від патріархату. Крім того що зверхня власть патріарха над єпархіями Польщі і Литви допускаєть ся під тою умовою тільки, що він викажеть ся правовірною сповідею своєї віри пред правительством польським (як в проєкті 1629 р.), — новий проєкт висловляє бажанне, щоб раз діставши посвященне від патріарха, митрополити руські потім уже не мусіли їздити за посвященнем до нього і всі взагалі відносини до патріархату обмежили ся листуванням в питаннем віри та поминаннем патріарха митрополитом на богослуженнях.

Проєкт широко розводить ся над мотивами, з яких було б бажно занехати подорожі за посвященнем до патріарха. Ударав в різні чулі струни—вказує на видатки, звязані з сими подорожами, на те що така залежність робить нечесть руській церкві: зайді Греки правлять Русинами по своїм примхам, і т. д.²⁾ Ясно відчуваєть ся, що тут лежить властивий нерв цілого проєкту і взагалі всіх сих заходів—ліквідація звязків з патріархатом³⁾.

Про заснованне самостійного патріархату для єпархій Польщі і Литви проєкт не згадує; недоговореність чуєть ся виразно в тих дуже складних, перемудрених і зовсім очевидно—неможливих до переведення способах, якими проєкт хоче скомбінувати номінальну залеж-

¹⁾ Декларация ся була друкована у Лукашевича *Dzieje kościoła wyznania helweckiego*, і з другої рукописи у Голубева П. Могіла II дод. 30; Голубев (с. 142) кажедять і дату сих переговорів—1636 р., тим часом як Лукашевич клав їх на останні роки Володиславового панування—як і у Єрлича переговори про компроміс положені під р. 1647.

²⁾ У Гарасевича *Annales* с. 452.

³⁾ Ся обставина потверджує, що проєкт в сій формі належить до сеї стадії компромісових заходів; так каже й Гарасевич, не пояснюючи одначе, чи се його здогад,—чи копія, яку він мав, давала якусь вказівку в сім напрямі.

ність від патріарха з признанням верховности папи і провести його в жите. Він немов полишає самим сторонам вибрати з сеї плутанини на твердий ґрунт — признати заснованне самостійного патріархату за єдино можливий і бажаний вихід з усіх трудностей. В своїм обіжнику король, як ми бачили, вважав можливим вказати на сеї вихід зовсім виразно. Натяк, зроблений його уповажненим перед виленськими братчиками, що з сям компромісом треба спішити, поки уніатська церква ще існує і не потонула і не розпустила ся безповоротно в морі римо-католицької церкви, дає зрозуміти, що по думці короля православна церква не мала бути такою пасивною стороною, як представляють собі деякі дослідники: тільки прийняти уніатські догмати, власть папи і т. д., одним словом за ціну патріаршого титулу для свого митрополита перейти властиво на унію¹⁾. Король давав зрозуміти, що православна єрархія і православна церква можуть дістати уніатів назад під свою зверхність за ціну певних уступок — головню за розірванне свого підданства царгородському патріархови.

За сю ціну пожертвувати унією — віддати її назад під православну зверхність, з державного, політичного становища могло вважати ся річею зовсім оправданою і мудрою. Унія не сповняла свого призначення, не виявляла житевої сили, служила тільки джерелом неуставного роздраження і боротьби. Коли б, пожертвувавши нею, можно було вирвати Русь Литви і Польщі з під впливів чужих держав — Туреччини і Москви, рахуючи, що утворенне самостійного патріархата не тільки розірвало б залежність української-білоруської церкви від турецьких впливів, а викликало б і певне напруженне і проголоженне також і в відносинах місцевих православних до Москви, — можно було б сказати, що се здобуток не був дорого оплачений. Варто було задоволити національні домогання України і Білоруси, щоб знищити, або бодай ослабити їх нахили до Москви, і я думаю, що кружок Володислава з становища його московських і турецьких плянів мусів се розуміти. Москва виростала знову і ставала знову небезпечним конкурентом.

З другого боку такий проєкт, що обіцював повну перевагу над унією, підданне її під власть православної єрархії, скріпленне православної церкви і піднесенне її престижу, без порушення догматичної сторони, — міг рахувати і на спочуте Могили і православних. Могила, безсумніву, бажав можливо сильною, самодержавною

¹⁾ Так власне розуміє справу Годубен і припускає, що Могила відразу ставив ся неприхильно до сього плану (II с. 146—9). Я думаю, що король і його дорадники не були так наївні, аби думати, що в сеї момент піднесення православної церкви її можна звабити на унію патріаршим титулом.

власти в українсько-білоруській церкві. Вмішування патріархів у внутрішні справи її він уважав небажаними, шкідливими, і опираючи ся на свою гідність патріаршого екзарха змагав до того, щоб мати під своєю властю і юрисдикцією владиків і ставропігійальні інституції, не допускаючи безпосереднього відклику їх до патріарха.

Се становище він зазначив виразно, виступаючи против відклику до патріарха перемиського вибранця на владичтво Ів. Попеля. Він заявив, що він не посвятить його, як кандидата неканонічного, навіть як би патріарх на те дав свій наказ: „и жъ мы таковое отъ свят. пастыря нашего куръ Кирилла константинопольского патріарха право и листъ маемо, абы никто зъ народу нашего російского нѣчого приватне и потаежне безъ наше митрополитанское и всее церкви наше російское вѣдомости и благословенія себѣ отъ святѣйшихъ патріарховъ выправовати не важил ся, если жъ што такового и выправилъ безъ благословенія насъ митрополита и безъ вѣдомости всее церкви, — абы то у насъ православныхъ всѣхъ не важно и не принято zostавало“¹⁾.

На сій підставі Могила претендував на дисциплінарну власть над владиками, на право цензури видань, на безпосередню зверхність над брацькими церквами і монастирями. Напр. він слідить за шафованием владиків і монастирів їх маетками, боронить від розтрати, звертає увагу і навіть наказує зайняти ся реставрацією упущених церков і т. д.²⁾ З львівським брацтвом у нього вийшла суперечка з справ друкарських. За те що львівське брацтво не піддавало своїх видань його цензурі і друкувало видання конкурентійні, припоряючи тим утрати київській печерській друкарні, Могила виступив против брацьких видань, заборонив братичкам друкувати книги без його відому, а всім вірним „під клятвою“ заборонив купувати брацькі видання, і для сильнішого натиску благословив львівського друкаря Михайла Сльозку друкувати церковні книги. Брацтво звернуло ся до тодішнього патріарха царгородського Партенія і той наказав Могилі відібрати від Сльозки даний йому дозвіл, але Могила не послухав, можливо — опирав ся на права дані йому попереднім патріархом Кирилом, — чи сподівав ся взагалі покінчити з залежністю своєю від патріарха.

Партеній вислав до нього грамоту, доказуючи, що він не сповняє прийнятих форм покори супроти патріарха, як свого зверхника — не поздоровив його, коли він засів на патріаршій троні, і тепер входить в патріаршу власть, змушуючи львівську ставропігію

¹⁾ П. Могила I дод. с. 557.

²⁾ Див. у Голубева I с. 407 д., 510—11 й ин.

до послухності собі. Патріарх велів не зачіпати ставропігії, під грозою великого невдоволення, але Могила таки не послухав і далі добивався від братчиків, щоб вони рахувалися з його зверхньою властю¹⁾.

При таких тенденціях Могилу, при таких його поглядах на становище митрополита, придбанне патріарших прав, безсумніву, мусіло йому дуже усміхатися. Прецедент з недавнім московським патріархатом, заснованим правительством і признаним східними патріархами, промовляв за можливістю такої реформи — недурно король в своїй грамоті вказував на нього. Що власне Могила мав при тім зайняти сю позицію патріарха, се було ясно для всіх. Ніхто в тім не міг зробити йому конкуренції, і з становища правительства був се кандидат вповні відповідний. Імя Могилу як будучого патріарха ходило по устах.

Весною 1638 р. воевода волинський Сангушко мав писати Ісайї Копинському, що Могила призначений на „патріарха християнської віри“. Так як Копинський про се сповіщав своїх прихильників, задніпрянських старців, і як потім ігумен дубенський Пафутій оповідав про се перед московським воеводою, ціла справа представляла ся як одна інтрига на православну віру. На сеймі порішено, щоб православної віри в Польщі і Литві не було — „християнські церкви“ зруйнувати, книги руські вивести, і перевести сей плян має Могила. Він відстудив від „християнської віри“ (православної себто) і папа благословив його бути патріархом ніби то в християнській вірі (заховати вид православного), а він присяг королеви і сенатови, що віру християнську „ученьемъ своимъ“ знищить і всю службу церковну заведе по волі папи римського, церкви всі поверне на лядські костели і книги руські введе. Казали, що місце Могилу в Печерським монастирі і на митрополії займе Корсак, що саме настав (1637) митрополитом уніатським, в монастирях київських осядуть латинські черці, а Могила буде маги резиденцію в Вильні²⁾.

Очевидно, Ісайя в значній мірі сам приодяг одержані звістки про будучий патріархат в таку сенсаційну форму, щоб докучити своєму суперникови, а решту докінчила стрівожена уява задніпрянських старців, і без того підозріло настроєних до Могилу.

Тодішня польська кампанія також давала привід до трівожних поголосок. Оповідали, що з польського табору були вісти про унію: вже вона порішена, і тільки нинішня війна перешкодила вїздову Корсака на київську митрополію. Під впливом сих поголосок, і в звязку з тою загальною еміграцією, яка почала ся, коли кампанія взяла неко-

¹⁾ П. Могила II дох. 62, про суперечку сю тамже с. 502 і далі.

²⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 5, 7—8.

ристний для Українців обороть, стариці і старці задніпрянських монастирів—дубенського Мгарського, Густинського і Ладинського рішили мандрувати також за московську границю, і весною 1638 р. післали своїх післанців до пограничних воевод до Путивля, просячи прийняти їх з огляду на безпеку їх вірі. Справа ходила до самого царя і велено було їх прийняти, і по сім ченці зладили ся до переселення з усім добром монастирським. В остатній хвилі одначе відстав від сєї змови дубенський ігумен Калістрат з частиною старців і пробував і иньших відмовити від мандрівки, заявляючи, що поголоски про унію невірні. Се викликало цікаву полеміку між ним і иньшими ігуменами, вже з-заграниці: ті докоряли Калістратови, що він вирік ся Ісайї та його благословеніє і клятву поплював, вийшов у зносини з латинниками і іронізує з унії, що її так настрашили ся: „чи з рогами чи голиняти ми ногами, чи з усом чи з бородою великою, чи піпа, чи їздить?“ На закиди Калістрата, що ігумени позабирали добро і пограбили монастирі, вони пригадали йому й то, що він „коворезского роду“ (коворіз), і певно не приніс в монастир великого вкладу, тим часом як вони „по ласці божій шляхтою породили ся“. Кінець кінцем за границю перейшло півтораєста черців і черниць, з кільканадцятьма селянськими сім'ями, підданими монастирськими; майно монастирське одначе переважно відібрали від них пограничні агенти польські. Московське правительство розмістило емігрантів в далеких монастирях, теп. Нижегородської й Симбирської губ.¹⁾

Ся агітація і мандрівка черців, а також велика еміграція пограничної людности за границю, що теж ішла під окликом безпеки православної вірі, або принаймні в московських кругах представляла ся в сім освітленню (див. вище с. 74), викликала тривогу в правительственных кругах. Сі факти дійсно давали серйозну острогоу против усяких експериментів на некористь православної віри. Король, і ще більше Могіла мали научку, щоб плян українсько-білоруського патріархату не будувати на яких небудь уніатських підставах, коли він мав бути здійснений,—і думаю, що ся научка не пішла в ліс, не тільки для Могіли, а й для короля. Але трудність лежала в непримиренім становищі римської курії, дуже підозріливо настроєної до телеранційної політики короля і противної яким небудь уступкам чи компромісам коштом унії.

Коли король по соймі 1638 р. вислав до папи лист просячи папського дозволу на скликанне собору уніатів з православними, папська курія, неважаючи на всі старання короля представити сю справу в можливо користнім світлі, поставила ся дуже неприхильно

¹⁾ Акты Ю. З. Р. III ч. 2 і д.

до цього проекту. Король запевняв, що на сій соймі він уже так обробив православних, що можна сподівати ся їх приступлення до унії, коли їх закликати на уніатський собор, вяснити їм справу прилучення і ті умови, на яких вони могли прилучити ся до унії. Він представляв, що собор буде властиво уніатський: православних треба запросити, щоб вяснити їм справу і договорити ся що до способу їх приступлення.

Але курія, мабуть, мала реляції уніатської або латинської ерархії в сій справі, і ті представляли собі її инакше. Не вважаючи можливим вяснити справу листами, курія рішила вислати до Польщі нунція, аби на місці пильнував справи, і поручила йому противити ся рішучо скликанню мішаного, уніатсько-православного синоду і обговорюванню яких-небудь конфесійних компромісів. Аргумент мав бути той, що канонічне право не допускає таких мішаних синодів з католиками, і церковна практика вважає нетактовним наново дискутувати раз порішені річи. Унія може бути переведена тільки на основі постанов флорентийського собору, під тими умовами, як переведена була в 1590-х рр., і нема чого тут дискутувати і вимішляти щось нове. Поза собором можна переговорювати ся з діаунітими, витолковувати їм,—а як би вони ставили якісь нові умови, належить їх переслати на розгляд папи¹⁾.

Нунцій Фільонард, висланий до Польщі, в дусі сих інструкцій зайняв дійсно дуже непримирене становище супроти всяких компромісових плянів. Собор, заповіджений ще в 1636 р., прийшло ся відложити. Нунцій на ново опротестував уступки зроблені православним, і те саме зробила, з його ініціативи очевидно, католицькі сенатори²⁾. В своїх реляціях до Риму він описував короля прихильником еретиків і схизматиків і непохвально відзивав ся про Поляків взагалі. Одна з таких реляцій була перехоплена і король, користаючи з загального роздраження на нунція, не залишив виявити йому як найсильніше своє невдоволення та зажадав від папи, аби його відкликано. Папа відкликав, але нового нунція на його місце не прислав; відносини зістали ся напружені, хоч папа все таки не залишав листами своїми намовляти короля до більшої прихильности до унії³⁾. Були листи від папи і колегії de propaganda fide з заохотою до унії також до Могилы і до Києля, котрих добрі заміри їм рекомендував владика Терлецький⁴⁾.

Коли настав новий папа (1644), Володислав через свого агента патра Валеріана капуціна попробував наново порушити справу ком-

¹⁾ Relacye nuncyuszów II с. 272. ²⁾ Theiner Vetera monumenta Poloniae III ч. 369.

³⁾ Ibid. ч. 375 (1643). ⁴⁾ Theiner III ч. 374, II. Могыла II дод. 69.

премісу. Натер Валеріан приложив всі старання, щоб представити пред папою справу в найкористнійшій світлі. По його словам Могила був вповні готов поширити унію в своїй єпархії, і дізуніти не настожуть уже на соборі. Курія, з огляду на таку добру нагоду до придлучення дізунітської Русі, рішила вислати нового нунція, звістного вже нам Торреса. Одначе і йому дано було в науку інструкцію, виладжену свого часу для Фільонарда, і взагалі Рим далі міцно стояв на єдино можливім для нього становищі—що иньшої унії не може бути як тільки на підставах фльорентийських. Що до проекту патріархату, то сю справу трактовано досить ухильчиво, не відбираючи надій і очевидно рахуючи, що за-для сеї мети Могила піде на все. Крім нього пунціїєви звертали особливу увагу на луцького владика Пузину, про котрого взагалі йшла слава, що він тайний католик і свого часу (мабуть при одержанню владицтва) зложив уніатську сповідь віри¹⁾.

З такими інструкціями Торресу трудно було помагати королеви в його плянах заспокоєння православної справи, але справа компромісу і засновання православного патріархату не вгасала. В православних кругах сподівали ся його до останку і—полишаючи на боці ріжні мальконтентські круги вроді Копинського,—згаєть ся, ставили ся до нього з симпатією. Сподівали ся з тим піднесення сили і значіння православної церкви, а не бояли ся з боку Могили уніатської інтриги. Маємо цікаве з сього погляду листування між Могилою і виленьським брацтвом в осени 1646 р., на кілька місяців перед смертю Могили. Братчики, пишучи до Могили, потитулували його тільки екзархом патріаршим, і Могила дорікнув їм за таке укороченне титулу. На се братчики поспішили пояснити, що вони поступили так зовсім не для пониження Могилиної чести, а *futura providendo*, і зробили се за порадою київського ректора, Ін. Гізеля, себ-то чоловіка з могилиного кружка, дуже но нього близького. Значить—затитулували вони Могилу тільки екзархом патріаршим в надії недалекого патріаршого титулу²⁾.

Можна таким чином з усею рішучістю сказати, що доба Могили, або—правління Володислава IV, була апогеєм сили і значіння православної церкви в Польській державі, епохою великої самопевности, свідомости своєї сили і далекосяглих надій православної єрархії.

Сї надії свої вона будувала одначе не на збудженню громадської ініціативи, не на організації опозиційних сил серед україн-

¹⁾ Relacye nuncyuszów II с. 286.

²⁾ II. Могила II дох. 83 і 84.

ського громадянства, як представники українського відродження XVI в. і їх наступники в першій чвертині XVII в., а на помочи і прихильності правительствених кругів. Як строгий каноніст, проповідник упорядкування православної церкви відповідно до її канонів і віками усвячених практик, оборонець високого престижу і сильної власти єрархії, Могила не був прихильним до тої широкої участі громадянства в церковних справах, яка витворила ся в попередню епоху змагань.

Цінячи напр. брацтва в теорії, або коли приходило ся обстоювати безпосередню залежність їх від митрополії супротив претензій владичих—бо се було в інтересах повноти і сили його власти¹⁾, Могила різко виступав против участі світських членів брацтв в справах церковних. „Дивуємо ся, що милость ваша не тільки не віддаєте охотою того, що нам самим, архіереям божим, шафарям таємниць його власне належить, але й сурово видираєте—будучи простими ляками, котрим право боже в церкві і в справах її мовчати наказує, підноситесь і важитесь над самий церковний і духовний уряд митрополитанський і екзарший, не то що архимандричий“—писав Могила львівським братчикам, коли вони відставили ігумена Йосифа Кириловича від завідування онуфрейським монастирем. „Ви тих осіб, котрих ми властю Бога і найвищої зверхности церковної нам даною благословили, подали і настановали за вашим прошеннем і причиною,—скидаєте з урядів духовних своєю безвладною якоюсь властю, щоб не сказати—сліпим поривдм. Викидаєте з монастирів і з спокійного монашого мешкання, докучаєте словами неналежними і нешановними“, і т. д.²⁾.

Тим менше міг Могила бути прихильником участі в церковних справах елементів революційних, яким була українська козачина, до котрої опіки і участі звертали ся бувало його попередники. Не тільки мотиви тактичні—огляд на правительство—не дозволяли сього тепер, коли на ласку правительства так багато рахувало ся. По самому складу ідей і почувань сих „за ласкою божою шляхетно уроджених“ і єрархічним консерватизмом перейнятих представників Могилянських кругів було їм противно входити в близькі аносини і солідаризувати ся з козацьким елементом. Оповідання пізнійших письменників, що представляють Могилу прихильником Хмельниччини,

¹⁾ Iakoż by nie ten kleynot stauropigiey zostawał w bractwach po te czasy, luźny dawno apostatowie z swoią unią wszędzie chorągwie porozwiali, писав Могила владіці білоруському Косову, боронячи незалежности моголівського брацтва від нього і своєї безпосередньої власти над брацтвом (II. Могила II дод. 42). Цікава ся кореспонденція між владикою і митрополитом, ведена по-польськи!

²⁾ II. Могила II дод. 23.

опирають ся на очевидним і повнім нерозумінню Могилиної доби, хоч перейшли навіть і в новішу історіографію¹⁾.

Ні, Могила не був прихильником козаччини, від котрої прийшло ся йому зазнати таких бєлєчих прикростей ще перед своїм виступом на митрополію. Ії опіки і помочи шукав його противник Копинський, Могила натомість служив своєю помічю Кислеви, як треба було всякими хотрощами заспокоювати козаків²⁾. В могилянській літературі не знайдемо ніякого спочуття погромови козаків в 1637—8 рр. і тим бідам, які воали на них тоді, навпаки знайдемо досить зневажливі відзови про сих „ребєлізантів“. В „Тєратургімі“ виданій могилянським кружком в 1638 р., в присвяті кн. Ілї Четвертинському з спочутєм і похвалою згадують ся його подвиги в рядах польського війська в кампаніях против козаків—куруківській, переяславській і кумейській, убійчі удари, що падали з його руки на козацькі голови, козацькі трупи, що стєлили ся під кінські копита польського війська, і криваві тріумфи гетьм. Потоцького „над гордими ребєлізантами козацькими“³⁾. Але все таки тут вирази ще досить здержливі в порівнянню з тими фарбами, якими описував козацько-польські конфлікти київський ректор Оксєнович-Старушич кілька літ пізніше (1641) в надгробнім слові над тим же кн. Ілєю Четвертинським :

„Высоце славный богатырь нашъ князь Ілія, будучи барво лѣтъ молодыхъ гдѣ послышалъ, ижъ козацкій ребєлізантъ Голиадъ, ласкою королевскою и волностю золотою утучонный, порвался на власного своего пана руку подносячи.— при иншихъ многихъ сердечныхъ милосникахъ отчизны, сынахъ коронныхъ... порвал ся з одважнѣмъ

¹⁾ Іродскій, ніби то з слів Виговського, оповідає, що Хмельницький прийняв гетманський уряд тільки з благословення митрополита, що не лише благословив козаків на повстання, але й загрозив анатемою всім, хто маючи змогу чинив помагати йому, ухилив ся-б від участи (Historia belli с. 50). Енгель, переповідаючи се оповідання, приложив його без всяких остерєжень до Могили (Geschichte der Ukraine, вид. 1796, ст. 152). У Срезневського в Запорожській Старині Хмельницький розсміяючи універсали по Україні, пише до митрополита: „Настає час волї божой, молитє ся за нас і за вітчизну“, і „митроп. Петр положив церковну клятву на всіх хто не стане одностайно з Хмельницьким, і по всіх церквах звелїв молити ся Богови, аби спас православіє“; і по сім завважаєт ся, що універсали Хм. мали скривь успіх. Костомарів у своїм В. Хмельницьким (1 вид. с. 237, вид. 1859 р. с. 177) повторив се оповідання в приложенню до Могили, з тою тільки поправкою, що Хмельницький, „конечно, совѣтовался съ нимъ еще въ 1646 году“. Пізніше він (вид. 1884 с. 249) висловляв здогад, що Хмельницький міг щось таке говорити на помершого для осмілення козаків, але в кожїм разі вважає Могилу безсумнівним прихильником козаків („былъ въ немъ благосклоненъ и постоянно находился съ нимъ въ признанныхъ отношеніяхъ“, с. 116). Такою вважає його репутацію у сучасників, а внаше, говорячи про Косова (с. 361), противставляє його Могили, кажучи, що Косів не поділяв „православно руськихъ ідей незалежности, які одушевляли його попередника“. На неправдоподібність сеї характеристики Могили дуже різко вказав Куліш у своїй Історії опадєнія, I с. 187.

²⁾ Див. в ч. I с. 231, і вид. ³⁾ Передкова л. СЗ.

анимушомъ молодимъ на застарѣлыя въ бурдѣ и крнобрности козацкіе Голяды на Курукови, на которыхъ каркахъ первястки мужества своего досыть славна милой принеслъ и офѣровавъ отчизнѣ. — А гды ребеллія своволныхъ козаковъ запорозкихъ межи Бѣлозеромъ и Кумейками в немалую прибрали ся купу, тамъ... при боку ясно-вельможного е. м. пана Миколая Потоцкого... яко добрый ротмистръ станоль и крнобрность днєпровыхъ ребелливантовъ, дурную буту ушикованую, в сердечными кавалерами полескими, братією своею помешалъ, стелючи поля на милоу бєадушнымъ трупомъ козацкимъ. А потымъ лѣтомъ тогожь року в открытомъ полку людіи власныхъ ясне освєцєногого родича прибылъ одважный тотъ богатыръ на Старєць противъ своволному ребелливанту Острєнину, гдѣ пред очима ясне вели. е. м. п. гєтмана полного досыть одважне и мужне ребелливанты громиль днѣпровые и богатырскій свой анимушъ милой отчизнѣ ясне освѣдчилъ¹⁾.

Могилі й його товаришам могло зовсімъ щиро здавати ся, що православна черква вже не буде потребовати тихъ днѣпровихъ ребелливантѣв і не повинна компромітувати своєї справи, поручаючи їй козацкій онці. Без сомнѣву такого погляду держав ся і наступникъ Могилі, одєн з найблившихъ йому людеи Сильвєстръ Косів, з єпископѣв білоруськихъ вибранихъ на митрополію з огляду „на значний і старинний його рід, високі прикмети, побожність і розумність, а такожъ ревність і постійність в релігії нашій“²⁾. Переговори в справі релігійного компромісу, ведєні з нимъ заразъ по тїмъ якъ вступивъ вінъ на митрополіичий престїд, зробили дуже приемне вражїнне в польськихъ кругахъ³⁾.

¹⁾ „Казанє погребовое надъ тїломъ ясне освєцєногого князя е. м. п. Іліи Святополка на Четвертїи Четвертинского, ротмистра войска кварцяного его крол. млтн“ і т. д. — вїдєки в замїтці проф. Перетца: Къ характеристикѣ общественныхъ отношенїй въ Малороссїи XVII в. (Извѣстія акад. отд. рус. яз. 1903).

²⁾ Актъ вибору з дня 25/II 1647 — в Архиві Ю. З. Р. II. I ч. 28, тамже (ч. 27) актъ вибору на печерську архімандрію Йосифа Триани, довершеного 25/I. Небезінтерєсно поглянути на свѣтськихъ участниковъ обохъ виборѣв, представниківъ православныхъ ще родѣв. Першимъ стоїть Адамъ Кисіль в чинї каштеляна кїївського (одинокий православний сєнатор), далі земські достойники: Максиміліанъ Вжововський підстолий кїївський, Семенъ Вигура городничий кїїв., Данило Вороничъ скарбникъ кїїв., Федіръ Сушанський Прєскура писаръ зем. кїїв., Олександръ Кисіль підстолий чернигів., Самїло Вороничъ чашникъ черниг., Криштофъ Кильчицкій скарбникъ черниг., Прокїпъ Вєрєщакъ коморникъ черниг., Борисъ Грязной (з московськихъ ємігрантѣв) ловчий новгород-сїверський, Григ. Четвертинський підкоморїй луцький, Захар. Четвертинський підсудокъ луцький, Гаврило (Наугуло) Коритинський буртрабїй луцький. Понадто члєни такихъ шляхетськихъ родѣв: Тимшъ Виковський, Ставецькї, Єрличї (Йоаким, звїсний мємуарист, одєн з кїлькохъ що й підписали ся по-руськи), Триподьскї, Виговськї, Дублянськї, Щєньовськї, Нєвмирицькї, Олєксичї, Павшї, Трєтяки, Солтани, Сурини, Скипори, Савицькї, Шаянєвськї, Голубї, Липлянськї, Фидиповськї, Стривязькї (sic), Ставецькї, Пеньковськї, Важинськї, Масальськї, Черчицькї, Хлопецькї, Ободєнськї, Соколовськї, Волковицькї, Кердеї, Мадалєнськї, Гладуновичї-Дубєськї, Поворівськї, Дмоховськї, Лєдуховськї, Злотолинськї, Городиськї, Стрїльницькї, Загирєвичї. ³⁾ Див. низше, в останній главї.

Нічим не виявив він свого спочуття і солідарности з великим повстанням, котрого свідком судила йому доля бути; навпаки весь час до його помочи і поради звертаєть ся в козацьких справах Кисіль — як і до його попередника. Ся двозначна роля сього льо-яльного духовенства поясняє різкий викрик чигиринського полковника Вешняка підчас комісарських переговорів 1649 р.: „і ваші всьондзи і наші попи — всі... сини!“¹⁾

І не вважаючи на се все першим окликом, під котрим загреміло повстанне і з котрим потім пішло воно в традицію — все таки був оклик „за віру!“

„В Польщі і Литві всіх Ляхів побити за те що віру християнську ламали і багато християн побивали та сидоміць до лядської віри приводили“, описує програму повстання московський вістник Климов, на початку червня побувавши в таборі Хмельницького²⁾, і так переказує секретну місію від Хмельницького: „як будуть тебе роспитувати царські приказні люде, ти їм потайки скажи, що королеви смерть учинила ся від Ляхів: довідали ся Ляхи, що у короля з козаками зносини: послав король від себе грамоти на Запороже до попереднього гетьмана, щоб вони самі за віру християнського гренького закону стояли, а король їм буде на Ляхів помічник“...

Тут можна б бачити умисно для московського ужитку приготувану легенду. Але про війну за віру говорять і иньші, зовсім przypadкові вістники. „Запорозькі Черкаси бють ся за віру“, оповідає в листі чоловік з Вязьми, побувавши за границею, на Білоруси. „Свара і бої з Поляками й Литвою у Черкас вийшла за віру“, толкує иньший, довідавши ся вістей з Вильна. „Ляхи бють ся з Запорожцями за віру“, поясняє якийсь Жид-митник в Дорогобужі. „Кажуть, що за віру у козаків з Поляками така війна, і перед тим була у них така війна“, пише в Ріги Німець Вольмар своему знайомому до Пскова³⁾ і т. д.

Досить се несподівано по тім всім, що ми бачили вище — але кінець кінцем не буде дивним, коли ми пригадаємо, з одного боку — цілий ряд огнищ релігійної боротьби, особливо на білоруській і західній українській території — дрібної місцевої війни, яка місцями безпосередно перейшла в повстання і війну Хмельниччини. З другого — візьмемо на увагу те, що з ріжних мотивів роздражень і невдоволень, які підіймали людність против польського режиму і шляхецького пановання, — релігійний мотив був найбільш популярний,

¹⁾ Michałowski. с. 373.

²⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 216.

³⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 212, 227, 229, 231; пор. тамже 213, 230, 237, Акты М. гос. Ц с. 222 й ин.

найбільш ідеальний, який найкраще міг служити для оправдання і усвячення повстання в очах своїх і чужих¹⁾.

Коли таким чином мотив релігійний усильно підчеркував ся, розширяв ся і роздував ся нерозмірно в своїм реальним значінням в данім моменті, — навпаки мотив соціальний, безсумнівно дуже реальний і могутній, губить ся по-за ріжними спеціальними загостреннями, так що віде майже не виступає у весь зріст, а мотив національний, теж без сумніву дуже напружений, підмінюеть ся конфліктами релігійними або соціальними і зрідка лише прохоплюеть ся афорізмами, які дають нам зрозуміти той властивий сполучник, який об'єднував ріжні класові чи конфесійні суперечності на спільнім національнім ґрунті.

В попередніх розділах сеї праці ми слідили з можливою докладністю за соціальним процесом, як він розвивав ся на українським ґрунті в останніх століттях. Бачили, як він переводив величезні маси українського народу в становище повного безправ'я, переймаючи їх гнівом і ворожнечою против польського режиму, вигоняв з насиджених місць найбільш енергічні й непримирені елементи й переслідував крок за кроком далі, на нових осадах, подніпрянських і задніпрянських, — на останніх границях Річи-посполитої, де вони сподівали ся бути безпечними від панських претенсій. Ми бачили, як на сім ґрунті виросла козащина як велика соціальна сила, завдяки своїй непримиреній опозиції шляхецько-магнатському режимови, і в міру її зросту на неї звертали ся очі і надії ріжних преріжних елементів, притиснених шляхецько-магнатським пануванням. Не тільки селянство, а й міщанство і дрібне шляхецтво, притиснені тяжкою рукою старостинської адміністрації, і православне духовенство, і православна, національно-настроєна шляхта, і просто шляхта місцева, незалежно від свого походження (навіть з родів західніх, щиро-польського походження), що напливаючи все в більших масах протягом першої половини XVII в. до східньої України, не мирила ся з монополізацією тутешнього землеволодіння і тутешнього хозяйства в руках самих магнатів²⁾, — всі вони виявляли свою солідарність і свої внутрішні звязки в козацькою опозицією.

¹⁾ Досить влучно, під очевидним вражінням сучасних релігійних війн, зауважає з поводу релігійної агітації Хмельницького Коховский (с. 27): *saeto rebellis genii more, qui nunquam regionem invavit, nisi prius enthesi ustitata religionem obtenderet* — не підійметь ся повстання, поки не ужене собі за покров релігії.

²⁾ Про сеї процес монополізації землеволодіння східньої України в магнатських руках і випирання магнатами дрібніших власників див. в т. VI с. 285—6. Ногу дрібношляхецького вдоволення з посередження магнатської пани Хмельницьким будемо бачити виразно в сучасній віршівій літературі про Хмельниччину.

В різних моментах сі звязки виступали сильнійше, в інших слабше, більше або меньше виразисто й яскраво. Хмельниччина потягнула всі сі елементи протесту з особливою силою, викресала з них максимальну іскру боротьби. Але з другого боку, розуміється, мусіла на собі показати і різні впливи та змагання сих опозиційних елементів, які втягнула в свій вир. І сила та виразистість сих впливів, витиснених на характері і фізіономії великого і складного руху 1648 р., залежала, розуміється, не від чисельних пропорцій тих складових елементів, а від засобів їх інтелекції і степеня усвідомлення, конкретизації ними своїх цілей.

От тим власне пояснюється, що на перший план в ідеології великого повстання висунено усвячені віками мотиви релігійної боротьби. Другим завданням його проголошено і всякими способами підчеркувано — боротьбу з магнатським режимом, з купкою пограничних королевят, що мовляв захопили в свої руки державу і правління, обезвладнили короля, напосіли ся на козачину. Се теж був мотив дуже зручний, з становища державного легітимізму, а заравом найбільше близький тим шляхецьким (почасти і козацьким) елементам, які в таких значних масах вступили в ряди повстання і надавали також тон його ідеології, займаючи найбільш впливові, провідні позиції в козацькій війську, становлячи так би сказати — його мозок¹⁾. А народні маси, що давали головну чисельну силу повстанню, ту стихійну силу, яка заливала українські землі, підкопуючи, обрунуючи всі позиції шляхецького режиму, — все таки переважно віставали ся в ролі пасивній супроти провідників повстання — хоч і уносили їх нераз проти їх волі. Особливо ж в ідеології повстання, в його мотивованню, в формулованню його завдань вони проявляли себе незмірно слабо в порівнанню до своєї стихійної динамічної енергії.

Сю енергію ми вже могли помітити в попереднім повстанні.

Ми бачили відзиви польських політиків і адміністраторів, які опіювали зовсім справділиво всю останню подніпрянську колонізацію, як велику масу запального матеріялу для зломлення польського

¹⁾ Учаси в Хмельниччині шляхти й П значінню присвятив особливу увагу Липинський в своїй монографії про Кричевського (Z dziejów Ukrainy с. 157 і д.). В козацькій реєстрі 1649 р. він нарахував представників 750 шляхецьких родів в числі 1500 осіб (с. 490) — перед ним подібною статистикою зайняв ся був А. Роле (Powstanie nazwisk rodowych u ludu małopolskiego, Sylwetki historyczne, т. VIII) і нарахував представників 450 родів в числі 2500 душ. З сучасних звісток про Хмельниччину є дві такі що дають цифри шляхти в рядах повстання (розуміється ся без всякої претенсії на докладність). Анонімна реляція з Варшави про облогу Замостя переказує звістку, що в війську Хмельницького є 7000 Поляків, се-то шляхти (руки Чорторійських 379 с. 134). Кунаков розвідуючи про Хмельницького зимою 1649 р., чув, що в його війську „польскихъ и литовскихъ шляхты, которые учинены были банитами, 6000 человекъ“ (Акты Юж. и Зап. Рос. III с. 404).

шляхецького пановання¹⁾. Розвій шляхецької колонізації і шляхецького господарства в тих кількالكвалцяти літах, що пройшли між повстанням 1637-8 р. і Хмельниччиною, ще збільшили сю масу енергії і її напруженне. Як огненні букви на сій сторінці польської історії ясне характеристика Бопляна писана в переддень Хмельниччини: „Шляхта живе як в раю, а селяне як в чистилищі, а як ще селянам трапить ся попасти в неволю лихому панови,—їх становище гірше від галерних невільників, і ся неволя багатьох з них змушує до утечі, а найбільш відважні йдуть до Запорожців“²⁾. Але — сам Боплян не знайшов причинової звязи між сим, так сильно начеркненим образом і великим повстанням. Він трактує його просто як акт мілітарної енергії козаків, не пояснюючи його соціального підкладу. І серед иньших письменників, чи українських чи чужосторонніх, не знайдемо ні одного, котрий би влучив в сей соціальний нерв: поневоленне і експлоатація селянської верстви були занадто загальним явищем тоді скрізь.

Може ще найближше підійшов до нього жидівський мемуарист, Натан Ганновер, характеризуючи те тло, на яким виникли козацькі повстання, вінчані Хмельниччиною. Спімнувши насамперед заходи Жигимонта, якими він приводив до польщення і католичення українську аристократію, і організацію козацького війська, „вільного від податків і обдарованого такою вільністю, як шляхта“, він так характеризує становище українських мас: „Решта бідного руського народу робила панщину у магнатів і шляхти, а сі обтяжали його тяжкою працею, глиною і цеглою і всякою роботою в дому і на полі (біблійні фарби жидівської неволі в Єгипті). Шляхта накладала на нього великі тягарі, а де-котрі шляхтичі страшними способами змушували до переходу на пануючу віру. І був він до тої міри понижений, що всі народи, а навіть і той нарід з усіх найбіднійши (жидівський) — теж панував над ним“³⁾.

Волинський Жид глибоше вглянув в ті основи, з яких виростало повстанне—дав ширший синтез соціальних і національних причин його навіть, ніж свій „Самовидець“, що не спиняючи ся гадкою на загальнім поневоленню підносить тільки де-які другорядні прояви й симптоми його: самоволю державців, особливо Жидів. Само по собі кріпацтво не ображає соціального почуття речника „статочного“ громадянства, він готов навіть припустити, що самому панови селянин не пожагував би податку—тільки пановенне підпанків удало

¹⁾ Див. в т. V с. 216 і д., т. VII с. 225 і д., і в сім (VIII) томі I с. 277 і вид.

²⁾ Description, вид. 1861 с. 24.

³⁾ Найновійший переклад—М. Валябана (Sprawy 13—4).

ся йому. Подібне поверховне спивюванне на різних подробицях кріпацьких відносин, без заглиблення в самий принципіальний, класовий, чи національний антагонізм дуже характеристичне; стрічаємо його і у інших письменників.

Так Грондский напр. тим способом описує селянські кривди: „Нарід руський тим способом утісняв ся—синів їх нани змушували до різних служб, а тим часом від батьків їх звичайним способом вимагали роботи і чиншів. У кого було більше синів, то лишали батькови одного, аби з ним відбував звичайні повинности на пана, а з усіх інших жонатих синів брали на тиждень одну монету звану „дудек“, що варта 6 грошей угорських: Жиди сей податок збирали і виплачували. Крім того коли родила ся дитина, особливо хлопець, то наче на те, щоб пан потішив ся збільшенням синів у селян своїх, і щоб запобігти аби виріши той хлопець не подав ся до козацьких куп без відомости свого пана,—не дозволяло ся хрестити, поки такої ж монети не заплатять. Також коли дівчина віддавала си заміж, не можно було побрати ся, не заплативши наперед того „дудка“ панови. І се на перший погляд здавало ся легким, але потім, через жидівську хитрість виросло в важкий тягар. Бо коли приносили податок за хрещенне сина або за вихід заміж дівчини, Жид, видумуючи різні перешкоди, не брав відразу, але з звичайним своїм дотепом різними викрутками примушував платити собі більше. Також інші селянські повинности зростали з дня на день, по більшій части тому що віддавали ся в аренду Жидам, а ті не тільки видумували різні доходи, з великою кривдою селян, але й суди над ними присволяли собі“¹⁾).

Коховский завважає: „Що з українським народом поступали не без певної несправедливости, не можно заперечити. Все залежало від суворости або мягкой вдачі старост і панів тамошніх і від вдачі самого народу — покійного супротив власти чи бунтівничого. Брали десятину зі стад кінських, податок від худоби, десятину з пасік, і інші підданські повинности, які здавна відбували ся і зносили ся. Але коли для збільшення доходів повинаходжено ще нові титули—шкіру за право ловити звіря, небували податки від риболовлі, замість денної панщини по три полтораки²⁾, вини і кари і всякі такі річи—на них нарікали і жалували ся як на незносні тягарі, тим більше як наставали немилосердні зборщики та немилостиво виконували панські накази. А найбільше обвинувачувано настирність Жидів, що з кривдою людности з прикрою своєю вигадливістю вишукували

¹⁾ Оп. с. с. 32.

²⁾ Так мають в сім місці Pamiętniki.

різні доходи, або брали на відкуп горівчану монополію і стягали на себе ненависть, яку мусли потім окупили смертю“¹⁾.

Дуже характеристичне се особливе підчеркування ролі Жидів між різними причинами роздраження українського народу—анти-семітизм XVII в., на котрім сходилися польські шляхецькі й українські козацькі круги.

Ми бачили вже, як Кушевич в змісті агітаційних листів Хмельницького серед різних, переважно досить загальних нарікань на поневоленне козащини особливо підчеркує, що вона була віддана на самоволю королівських урядників і—чого не можна стерпіти—на немилосердність жидівську²⁾. В листах Хмельницького писаних по курсунських погромі дійсно вказується на кривди від Жидів як на прояв крайнього поневолення козацького³⁾. Кривонос в своїм звіснім листі до Заславського вважає їх головною причиною повстання („Жидів зволь ваша мил. до Висли завернути, бо та вина від Жидів зачала ся—вони то і вас з розуму звели“⁴⁾). Подібне бупім то писав і Хмельницький львівському магістратови стоячи під Львовом⁵⁾.

Московський конець Кунаков, по дорозі роспитуючи про причини козацького повстання, по свіжих слідах його (зимою 1648/9 р.) в своїм донесенні правительству досить nobіжно згадує про иньші причини („вже давнійше, багато літ велике утисненне від Ляхів і уніатів—віру благочестиву ламали, церкви божі печатали і багато благочестивих церков повернули на унію“, далі — „самих Черкасів побивали, жінок і дітей і маєток у них відбирали і всякі насильства і руйну їм чинили“). За те дуже спивняється на жидівських неправдах: „Крім того була Черкасом руйна від Жидів, що держали в їх сторонах аренди від панів: ті Жиди Черкасів грабували і всяко над ними знущалися: як тільки котрий Черкашенин викурить горілки або зварить пиво чи мід, не сказавши Жидови, або перед Жидом почне говорити не знявши шапки,—Жиди чіпляли ся до сього, як за зневагу, грабували і руйнували, маєток відбирали, жінок і дітей силоміць забирали на роботу. А як помер Станислав Потоцький (читий Конєппольський), тоді Миколай Потоцький і кн. Ярема Вишневецький і Остророг і иньші пани до рєшти дозволили Жидам Черкасів нищити“⁶⁾.

Єронім Шіночі, секретар королівський, як одну з важних причин козацького невдоволення теж підносить пагубні ради жидівські, що вони давали старостам на збільшенне доходів—„обіцували по

¹⁾ Climacteres I с. 27, пор. Pamiętniki с. 274—5.

²⁾ Вище с. 82.

³⁾ Michałowski с. 42, 44. ⁴⁾ Michałowski с. 89.

⁵⁾ Жерела IV с. 101. ⁶⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 279.

20 тис. золотих, аби тільки пан заборонив палити горілку і шинкувати крім них (Жидів арендарів), і се чинило великі прикrostи козакам, особливо як на жидівське жаданне підстарости посилали рубати казани і горниці горівчані, як би де знайшли“; згадує также про великі доходи, які Жиди-арендарі вимішляли від судових справ¹⁾. Подібно висловляеть ся й краков'янин Голінський, добачаючи в жидівських виписках найважнійшу може причину повстання²⁾.

В кінці як особливо різкий момент жидівського знущання над Русю вказуєть ся арендованне Жидами православних церков. Безіменний автор мемуарів з XVII в., осуджуючи поневоленне козацтва ординацією 1638 р. і добачаючи в тім тільки жадність до більших доходів старостів і ділчів українних, докоряє їм, що вони „Жидів упровадивши, за для гроша все їм в аренду пустили, навіть церкви, так що Жиди мали від них церкви, і хто хотів шлюбу, або хрещення, мусів Жидови арендареві заплатити, аби відчинив церкву, так само в неділю, або в святий день, і се так докучило хлопству, що вони теж на бунт пішли разом з козаками і змивши шляхецькою кровю свої краї, наповнили Україну нечисленними юрбами хлопства, вирізавши своїх панів³⁾“.

Львівський канонік Юзефович в своїй пізнійшій літописи міста Львова розвиває ширше сю дражливу подробицю жидівської експлуатації, не жалуючи Польщі, щоб дати волю своему ворожому настроєви до Жидів: „Чув я навіть від наших же Поляків, старших, таких, що знали сю справу, що панованне Поляків в тих сторонах дійшло до такої нездержливости, що навіть над церквами давали вони власть сьому родови (жидівському). Священик козацький, попросту званий „шп“ не міг у своїй церкві уділити своїм парохіанам таїнства хрещення, шлюбу й иньших, коли наперед не заплатив Жидови за ключі устанавленої паном плати, бо мусів кожного разу від дверей церковних відносити їх і віддавати до рук Жидови. З якими се надужитями діяло ся і зневагою таїнств і віри християнської, нехай судить потомство. По заслугам потерпіла ти біди свої, Польщо⁴⁾“.

¹⁾ Oczyste spominki I c. 141.

²⁾ Kdysz tesz niemal Ruszy Zydzi przyczyną tey wojny y rebely kozackiuy, bo po Ukrainie wszedy niemal po Ruszy Zydzi u panow poarędowali maiętnosciy, browary, gorzalki, młyny, pasieky, czła, myty, kędy ciężkosc sroga czynieli nad poddanemi, daninę i robociznę większą podnosząc, czego Rus y kozaczy nie mogli tego znościsz, bo niewolno w miasteczku y we wsi nikomu sobie piwa warzić ieno Zydowi, a u Zuda na sink bracz, gorzalki i miodu robić nikomu ieno Zudowi, hoc (хоч) mieli prawa y wolności swoje, to Zidzi odieły y ubogich sczisznęły przez winiosle arendy — panom ukazując wielkie pozytku a ubogich ludzi lupiąc y cięmięząc (c. 108). Подібні ж гадки повторяє він потім ще раз—с. 180.

³⁾ Pamiętniki do panowania Zygmunta III etc. I c. 254—5, пор. 274—5; я збираю до купи сі два тексти, що повторяють себе з деякими відміннями.

⁴⁾ Сборникъ літоп. Юж. и Зап. Рос. с. 121—2.

Се все ті-ж мотиви, які оброблені були в звісній думі про по-неволенне козаччини Жидами і її повстанне:

Як од Кумівщини та до Хмельнищини
Як од Хмельнищини та до Бряничи¹⁾,
Як од Брянищини та й до сього дня
Як у землі кралецькій та добра не було...

Жида орендарі заарендували „всі шляхи козацькі“ й заставили їх своїми шинками — „на одній милі по три шинки становили“, змушуючи козаків до куповання у них горілки і меду, за недозволен-нем варення тих напитків на власну потребу:

Як іде український козак тай корчму минає,
А Жид вибігає та українського козака за чуб хватає,
Та ще його двома кулаками по потилиці затинає:
„Козаче-левице, за що я буду рату платити,
Що ти мимо корчми йдеш, та й корчму минаєш“).

Заарендували Жида „всі козацькі торги“ і брали „мито-промито“ від пішого і конного переїзжого, від усякого товару; навіть від старечої милостині, хто собі що вижебрав, забирали що краще, немов від товару, —

І ще ж то Жида-рандарі у тому не перестали —
На славній Україні всі козацькі церкви заарендували:
Котрому б то козаку альбо мужику дав Бог дитину появили,
То не йди до пона благословить ся,
Да піди до Жида-рандаря та полож битий тарель, щоб позволив церкву
одчинити,

Тую дитину одружити.

Дума одначе не розвиває ширше сього вдячного мотиву, нато-мість з особливою любов'ю розробляє иньшій — побори з промислів і доходів, що так сильно звучить також і в иньших відгомонах су-часних невдоволь. Жида-рандарі „всі козацькі ріки заарендували: Самару, Саксань, Гнилу, Пробійну, Кудеску“ (вар.: Каїрку і Гнило-бережку). Назви здебільшого реальні: Самара, Саксань — доплив Інгула; Гнила Саксагань її допливець; Каїрка — малий доплив Дніпра низше порогів; єсть також Перебійна — „вітка“ Дніпра³⁾. Їх треба розуміти, очевидно, загально — як оранду поборів з сте-пової рибноі і ловецької здобичи, бо ні на Самарі ні на Саксагани, тим менше на Каїрці або Перебійній жидівських комор ніколи не було.

¹⁾ Правдоподібно: Бряничини.

²⁾ Збираю характеристичні подробиці з обох головних варіантів думи — Антоно-вич і Драгоманів II с. 20 і д.

³⁾ Див. у Величка Реестръ річок и прикметъ по обоихъ сторонахъ реки Днепра застающих. 1697 р., т. III с. 471. також у Еварницького Вольности запорожскихъ ко-заковъ sub vocibus. Д. Єрофеїв висловив підозріння, що реестр річок въ краіні ва-ріант вставлений Кудішем (Записки київські VII с. 45); але я не бачу причини так думати, тим більше що назви річок позмінювані суцроті реальних.

Которий би то козак альбо мужик іскотів риби ловити,
 Жінку свою з дітьми покормити,
 То не йди до пова благословить ся,
 Да пійди до Жида-рандара, да поступи йому часть оддать,
 Щоб позволив на річці риби вловити,
 Жінку свою з дітьми покормити, —

інакше Жиди відбирають злочич, а навіть і зброю (сюди очевидно належить подробиця з другого варіанта, де Жид „у українського козака всю зброю одбирає, а козак за Жидом походить, ще його й вельможним паном називає“). І на ілюстрацію того образок:

Тоді ж то один козак мимо кабака іде,
 За плечима мушкет несе,
 Хоче на річці утя вбити,
 Жінку свою з дітьми покормити.
 То Жид-рандар у каатерку поглядає,
 На Жидівку свою стиха словами промовляє:
 „Ей, Жидівочко ж моя Раса!
 „Що сей козак думає, що він у кабака не вступить,
 „За денежку горілки не купить,
 „Мене, жида-рандара, не перепросить,
 „Щоб позволив йому на річці утя вбити,
 Жінку свою з дітьми покормити!
 Тоді то Жид-рандар стиха підходить,
 Козака за патли хватає.
 То козак на Жида-рандара скося, як медвідь поглядає,
 Іще Жида-рандара мостивим паном уживає:
 „Ей, Жиду, каже, Жиду-рандару мостивий пане!
 „Позволь мені на річці утя вбити,
 „Жінку свою з дітьми покормити“.
 Тоді Жид-рандар у кабака входить,
 На Жидівку свою стиха словами промовляє:
 „Ей Жидівочко ж моя Раса!
 „Буть мені темер у Білій Церкві наставним равом—
 „Назвав мене козак мостивим паном!“

Сі образи були, видно, мотивами широко розповсюдженими. Пишний Жид, що велить козакови без шапки перед ним стрягати (порівняти оповідання Кунакова) та каже себе (*hottibile dictu*) мостивим паном називати, — і упокорений козак, що мусить зносити жидівські штурханці і гнути ся перед ним (козак в сих образах українського поневолення виведений, очевидно, для сильнішого ефекту: коли рицарський гордий чоловік таке мусив зносити від Жида, що говорити вже про небораку-хлопа?). Дума, очевидно, тут черпає з усної, свійської традиції, і судячи по живості і силі сих образів, ся традиція була досить свіжа і богата в часі творення сеї думи. Натомість книжна українська традиція поза Самовидцем переважно мало самостійна і бліда.

Так Грабянка, для вияснення причин козацького повстання звертаєть ся до оповідання Коховського, — хіба може для більшого переконання, щоб словами Поляка потвердити українські кривди! Переповідає його свідцтво одначе досить свобідно, додаючи деякі

подробити, якими оживляє сухе оповідання свого джерела („иметь ли кто звѣра? кожу дай пану! иметь ли рыбу? дай урочную дань оттуда на пана! отъ военныхъ користей татарскихъ конь или оружіе въ козака будетъ — дай, хлопе, на пана!“)¹⁾. На иньшій місці²⁾, говорячи про порядки, які настали по Острияниновій війні, переказує він оповідання Самовидця про тяжкі роботи і податки заведені державцями і орендарями — „дуди нѣякісь, повывачное, пороговщину, подимное и погодовщину, очковое, ставщину, поемщизну, сухомелщину“. Додає арендованне Жидами церков („таже церкви божія Жидомъ запродаяху и за дозволеніємъ жидовскимъ крешаху младенци, и всякіе обряди церковніе благочестивыхъ подаяху Жидомъ въ аренду“). А докидає ще тяжкі муки, задавані Поляками козакам і їх сім'ям: „дѣтей въ котлахъ варяху, женамъ сосци дровіємъ изгнѣтаху и иная неисповѣдимая творяху бѣды“ — популярна фраза, яка потім парафразуєть на ріжні способи.

В агітаційнім універсалі Хмельницького (фальсифікаті), взагалі риторичнім і біднім змістом (правдоподібно власної фабрикації). Величко згадує ще безчестювання священників („бючи, роскрівляючи, волоси і бороди вириваючи і утинаючи“) та заборону зборів — „до такої пришлы были есте неволѣ у Поляковъ, же двомъ или тромъ на мѣстѣ, на улицѣ или в дому своемъ зшедши ся заказано і неволно было вамъ зъ собою говорити и о потребахъ своихъ господарскихъ побесѣдовати, безъ чого и акти христинніи и веселніи быти не могутъ“.³⁾ Лукомський в своїх доповненнях до дневника Окольського розвиває мотиви оповідання Грябянки⁴⁾ і Величкова універсала⁵⁾, розмішуючи їх ріжними, часом дуже фантастичними подробностями. Напр. Поляки українських людей „шиями в колоди або в плетні в найтяжші морози саджали, так що їм руки і ноги відмерзали, а иньші на смерть від морозу повмерали; жінок козацьких в плуги запрягали — лід орати або рисувати, а Жидам веліли їх канчуками поганяти; иньших на лід поставивши, казали з прорубів воду брати й їх поливати, або в проруби окунати веліли“⁶⁾.

Нарешті автор „Історії Русовъ“⁷⁾ вінчає сей цікль в розвою легенди, оповідаючи, як розіслані по Україні після погрому 1638 р.

¹⁾ Лѣтопись с. 32.   ²⁾ с. 29—30.   ³⁾ Лѣтопись I с. 83—4.

⁴⁾ Коховського при тім він, цитуючи за Грябякою, зробив Ваповским.

⁵⁾ Невідомі руки додали курьозний коментар до ріжних поборів, вичислених (за Грябякою-Коховским) у Лукомського: Изъясненіе даней Жидами взимаемыхъ — отъ игранія на дудкѣ (хибне толкованне „лудка“), на свирѣли, на скрипцѣ и прочую 4, отъ дѣтей новорожденныхъ за повіячъ 200, овсяныхъ, садовыхъ и огородныхъ плодовъ 200, отъ каждой хаты 5, подушенній окладъ 10, отъ вступающихъ въ бракъ 6, оль улія пчоль 2, отъ рыболовнѣ изъ ста долѣ 10, отъ вѣтраныхъ млиновъ и жорновой 20, суднія посулы то есть на... позвахъ для судящихъ 200, і т. д. Валюта не показана.

⁶⁾ Видано при лѣтописи Величка IV с. 302.

⁷⁾ с. 56.

польські вояки виробляли „всѣхъ родовъ бѣзчинства, насилія, грабежи и тиранства, превосходящія всякое понятіе и описаніе“. Варили в кїтлах і пекли на углях дїтей на очах батьків, а сих теж найлютішими карами замучували. Церкви пограбили і віддали в аренду Жидам, а церковні річі і шати тимже Жидам попропивали і по-роздавали, ті з церковного срібла робили собі посуду, а з риз і стихарів перешивали спідниці своїм жінкам. „А сіи тѣмъ передъ христіанами хвастались, показывая нагрудники и исподниці, на коихъ видны знаки нашитыхъ крестовъ ими сорванныхъ“.

Яка саме фактична основа лежить під сими, як бачимо, досить розгалуженими оповіданнями про арендованне Жидами церков і побиранне з них доходів¹⁾, зїстаєть ся неясним. Документальних звісток про арендованне Жидами церков і які небудь конфлікти на сїм ґрунті, досї не викрито, не вважаючи на деяке заїнтересованне сею справою²⁾. В самій традиції обвинуваченне Жидів в таких знущаннях, як бачимо, зявляєть ся досить пізно — але за те займає показне і міцне місце між аргументами сього історичного антисемітизму³⁾.

¹⁾ До всїх иньших традицій про се пробувано додати ще звісну галицьку гайку про Жельмана: „Іде, Іде Жельман, Іде, Іде його брат“: в нїй бачили память про Жида-арендаря, которого люде вигнали, щоб відчинив церкву й можна було почати великою відправу (Шийковського Быть Подолянь II с. 73—4). Етнографи-записувачі по-свідчають, що таке толкованне існує і між народом — див. записку в Матеріалах до укр. етнології XII с. 54 (тажже і література сеї гайки); але воно могло поширити ся новїйшими часами з книжних джерел. Р. Кайндль в статї друкваній в *Leipziger Zeitung* 1892 і в перекладї в Буковинї 1896 ч. 67, потім Ф. Зих (F. Zych, *Zelman Wolfowicz*, 1899), М. Балабан (M. Balaban, *Zelman, Nasz Kraj*, 1909) пробували звязати сї перекази з популярним в XVIII в., дуже прикрим дрогобицьким орендарем Зельманом Вольфовичом. Але се здогад сам по собі мало ймовірний, а дла питання про аренду церков Жидами і зовсїм нічого не приносить: в документах про Зельмана Вольфовича нема мови про церкви.

²⁾ Одинюкий документъ, що бодай наближаєть ся до сеї сфери, се заставний контракт 1596 р. села Слуца в Холмщинї шл. Миклашевському і Жидови Песахови разом: між всякими принадлежностями і доходами села згадують тут ся також „церкви і їх подаванне“ (Памятники кiev. I ч. 11); звідси деяка теоретична можливість надужити дла Жида-арендаря в ролї заступника колятора-патрона. І. Каманїн, заставляючи ся над сим мотивом в обробленню Гоголя, висловив здогад, що факт виарендовання церкви десь трапив ся виїмково і зробиь таке вражїнне, що з нього утворено популярний агітаційний мотив (Науцныя і литер. произведенія Гоголя по ист. Малороссіи — кiev-ські Чтенія т. XVI с. 107). Крамер в своїх записках про Галичину (*Briefe über den itzigen Zustand in Galizien*, 1786, II с. 15) дає инашну версію традиції: що церкви арендовали Жидам за польських часів самї священники і такі Жида-арендарї переховували у себе церковні апарати і видавали ключі від церкви не инакше як за певну оплату. Тут стара традиція подає руку практиці заставлявання Жидам певних церковних річей, що місцями входила в свого рода звичаєве право (напр. дячок мав право заставляти Жидови під великдень певні книги, не уживанї вь церкві на світлїм тижні, і потїм громада мусїла їх викупати своїм коштом).

³⁾ В українській історіографії міцно вірив сим переказам пов. Костомаров, що за молоду і обривив сей мотив в своїй драмі „Переяславська ніч“ — див. його замїтку в Рус. вст. вь живеописанїяхъ II (вид. 1886) с. 365. Новїйше до сеї справи: Галантъ Арендовали ли евреи церкви на Украйнѣ (Еврейская Старина 1909, I, і з деякими доповненнями особно, Київ, 1909), та ряд замїток в кievській пресї з приводу сеї брошюри, особливо: Олена Пчілка, „Історія-брехня!“ (в оборону традиції) — Рїдний Край

Що до переказів про муки задавані Поляками Українцям, то вони розвивають звістки сучасників про нелюдські вчинки над українською людністю жовнірів — чи то під час повстань, чи то під час кватирвань жовнірських: на ґрунті різних суперечок і просто наслідком недостачі карності серед польських військ. Ми знаємо, що з сього становища польська сольдатеска була одною з єгипетських язв Польщі навіть у внутрішніх провінціях. В східній же Україні, фактично позбавленій публичної, державної власти⁴⁾, вона дійсно могла доходити до крайностей.

Бачили ми вище оповідання Коховського, що з поголосок, які доходили до нього, спомінає про езекуції чинені польськими військами з поручення дідичів і старост, про вирізування ними цілих сіл наслідком фальшивих обвинувачень в непокірности. Грондский, бувши з Любовіцким в посольстві у Хмельницького, оповідає, як Хмельницький нарікав на немилосердні своєвільства польських воєків. Вони прозивали козаків хлопами, били їх, грабили їх майно, безчестили їх жінок, полишених чоловіками, а потім, відходячи, замикали їх в хатах разом з дітьми „і обложивши соломкою, так паляли, немов шурів“. „А як могли зловити козака, що збрів щось против пана, саджали його на найвищу палю, аби перед всіми як можна явно показати свою прирожденну ненависть до Русинів — немов би не досить було потиху кинути ворога в мішок та в воду...“ Все се говорило ся з приводу подій по 1648 році, але малює нам той загальний образ жовнірських і панських насильств і езекуцій, які робили саму згадку жовнірських леж ненавистною для людности.

В звісній думі про замирення Хмельницького з Поляками сі жовнірські лежі взяті з комічного боку — як польські жовніри, маючи наказ не вимішляти великої стаці

По козаках і мужиках поставали,
 Да великую стацію вимішляли —
 Од їх влючі поодірали,
 Да стали над їх домами — господарями:
 Хозяїна на конюшню одсилає,
 А сам з його жоною на подушках починає.
 То козак альбо мужик із конюшні прихождає,
 У квартиру поглядає,
 Аж Лях мостивий пан іде з його жоною на подушках починає,
 То він оден осьмак у кармані має,
 Піде з тоски з печали у кабак, та й той прогуляє.
 То Лях мостивий пан од сна. уставає,
 Юлицею йде, казав би — як свиня несребрана попереду духом веде,
 Іще слушає-прослухає,
 Чи не судять його де козак альбо мужик.

1909 ч. 30, і замітки в Київ. Вїстях ч. 278—9 М. Василенка і Ол. Салківського — в оборону поглядів Галанта. ⁴⁾ Див. в т. V с. 337—8.

У кабак ужожає,
 То йому здасть ся, що його козак медом шклянкою або горілки чаркою витає.
 Аж його козак межи очі шклянкою шмагає,
 Іше стиха словами промовляє:
 „Ей Лахи ж ви, Лахи, мостивні пани,
 „Хотя ж ви од нас ключі поодбїрали
 „І стали над нашими домами господарями, —
 „Хотя б ви на нашу кумпанїю не находжали!..“¹⁾

Натомість у книжній традиції, як бачимо, розвинено трагічні мотиви сїх жовнірських своєвільств і нелюдських експесїв, до крайніх фантастичних побільшень, що в кождім разї дають нам понятє того ужитку, який робив ся з сього мотиву задля агітаційних цілей.

Заразом, як я вже сказав,—споза сїх найбільш ріаких і дражливих, підхоплених агітацією аномальностей соціальних і релігійних, з повною виразністю вирисовуєть ся мотив національного поневолення, національної кривди. В чистій, абстрактній формї сей національний момент як причина повстання, як агітаційний його мотив майже не виступає. Але він переходить через всі отсі моменти пониження і покривдження українського елементу на ріжних полях і з ріжних поглядів,—загострює їх прикрість і болючість та звязує в оден ланцюх, в оден образ гіркого, до пімстї вопіючого поневолення Українського народу.

Кінець кінцем до кожного з тих оскаржень, тих аномалій, які витикали ся в тій чи иньшій сферї українського житя, можна була б навести аналогію з відносин чисто польських—Поляків между собою, і толкувати все те як аномалії польського устрою, які мовляв давали ся в знаки Полякам так само як і Українцям. На се звичайно і кладуть натиск новїші польські історики. Дісіденти Поляки підпадали в той час ріжним переслідуванням, які змушували їх переходити навіть на сторону ворожих Польщі держав. Польський хлоп угинав ся так само або й ще гірше під ярмом панщинної неволї, як і український. Польський міщанин терпів безправе і всякі неодоги економічної анархїї Польщі, нарікав на жидівську язаву, підтримувану можними панами і адміністрацією. Жовнірські лежі були так самою „плягою житя“ чисто польських земель. Се вірно. Але в українськїм житю, в почутю Українців, в їх відносинах до Поляків і Польщі всі сі грїхи польського соціального і політичного устрою, польської політики, польської адміністрації звязували ся в оден національний сїнтез, незвичайно драгливий і болючий.

¹⁾ Антонович і Драгоманів II с. 110—1. Закінченне сього образка не підїде може під пригнічений стан козацтва перед 1648 р., а поза тим се образок жовнірського господарства для всіх часів.

Релігійні конфлікти реалізувалися в утиску „руської віри“ „лядською вірою“. Унія була лядською інтригою против руського благочестя. Всякі прогірхи і своєвільства адміністрації були панопенням і знущанням Ляхів над українським людом. Драчі і вимисли панів дідичів і старостів та їх урядників були не просто поневоленням хлопства шляхтою, поміщиками-дідичами, а поневоленням українського люду панами-Ляхами та їх підпанками. Роздраження на Жидову, на її величання над українським селянином чи козаком ішло також на разунок польського пановання. бо се воно якому небудь „Жидовинові спросному“, як висловлюється Самовидець, давало міць і змогу коверзувати над християнським українським людом. Поневірянне людности жовнірами тут було також „фараонським мучительством лядським“ над українським людом. Пановання над позбавленим самоуправи українським козацтвом польських ротмістрів і жовнірів в ролі полковників і иньшої старшини була також поневоленням Ляхами українського „лицарства“. І так далі, без кінця.

Все звязувалося в оден безконечний ряд національних кривд, в оден образ поневолення „руського народу“ Польщею, Ляхами, і даремно силкувалися тодішні політики, так як роблять се деякі нинішні історіографи, розбити сей образ на відокремлені недогляди чи кривди соціальні чи політичні, коли в почутих, в свідомости українських людей він зливався в одно нероздільне поняття національного поневолення. Даремно хотіли вказувати на те, що подібні негоди терплять і Поляки, а між українськими магнатами і адміністраторами були не самі Поляки, а й Українці... Польська національна політика, яка змагала до того, щоб спольщити верхні верстви українські (так само білоруські, або литовські), — взагалі все що підіймалося над рівнем поневоленого люду, — тепер збирала гіркі овочі сих своїх успіхів. Все що пановало і утискало, було „лядське“ — походженням, вірою, культурою, духом. Все „руське“ було поневолене. Все що стояло в таборі пануючих, все що заступалося за нього, — ототожнювалося з польським, було „лядським“ незалежно від свого походження.

Так козаки докоряли славному поборникови за благочестиву віру і випробованому українському патріотови Кисілеви, що він відщепився від Русь, виступає по стороні противній козащині, як польський сенатор і оборонець інтересів Річи-посполитої. Так пізніша дума прозиває „Ляхами“ дуків-срібляників, українських патріотів, — тому що вони були противниками українських демократичних напрямів.

Ся загально-національна закреска боротьби — глибокий антагонізм польсько-український, який лежав в основі її, не був секретом

і для сучасників. Польський капелян, свідок війни 1637-8 р., записав в своїх дневниках сі здовіщі слова, нав'язані на нього образами сей війни і тими рефлексіями які будила вона серед польських учасників: „як з природи своєї варвари вороги не-варварам, так само Русин Полякови“¹⁾, а кільканадцять літ пізнійше другий польський очевидець вкладає в уста Хмельницькому подібну ж фразу про прирощенну ненависть Поляків до Руси. Антитезу „руського“ і „польського“ бачили ми на кождім кроці в тих релігійних і соціальних конфліктах, котрими толковано вибух великої війни. „Вся надія на наших людей католицьких“, пише польський магнат, староста грубешівський Опалінський на перші вісти про козацьке повстання. „Тільки їм можна довіряти, бо їх козаки і чернь всякими способами гонять і чинять над ними найгірші тиранства, а до Руси ніякої не можна мати ніякого довіря, бо одним фанатизмом проклятої схизми дишуть, і так само ненавидячи завсіди кров шляхецьку, раді б шляхту викоринити“²⁾.

На сім ґрунті виростають поголоски і підозріння про участь в повстанні православних владиків: що владика львівський Желиборський і луцький Пузина посилають Хмельницькому порох і кулі; що Кисіль „яко Русин“ спочуває повстанцям і за помічю Хмельницького хоче бути королем руським, і т. и.³⁾.

Не диво, що дуже скоро — як тільки війна розвинула ся відповідно широко, втягнувши великі маси народу і суспільности української, з поза спеціальних рахунків і домагань виступила і усвідомила ся її кінцева мета, як синтез сих спеціальних домагань — національне визволення Руси. Поголоски про пляни Хмельницького на заснованне української „удільної держави“ пролітають уже в перших місяцах. Їх можна б не рахувати серіозно, як і всякі говорення про змагання до української державности Косинського, Наливайка, Павлюка, з огляду що вони раз-у-раз мішають са з справою козацької території, козацької юрисдикції і т. и. Але на початку 1649 р. Хмельницький зовсім виразно говорить про визволення „всього руського народу“, про свою „державу“, і сей властивий характер українсько-польської боротьби представляєть ся зовсім ясным і її стороннім свідкам. А ось напр. як характеризує її з своєї перспективи Рудацький в своїй історії сих років: Хмельницький підіймає „руський нарід надією свободи“, розсилає агітаційні листи по головнійших руських містах, накликаючи їх старшину, аби не

¹⁾ Див. вище в гл. V.

²⁾ Лист з Ритвян 2 мая (хіба червня) 1648 — теки Нарушевича 142 с. 67.

³⁾ Michałowskiego Księga Pamiętnicza с. 91—92.

⁴⁾ Ibid. с. 178, 180 і низше.

занедбувала справи свободи і віри, не дозволяла шляхті гнітити Русь, і ся оборона їх справи була влячно прийнята від Хмельницького „і по всій Русі був він проголошений батьком вічини, реставратором грецької віри, відновителем давньої свободи“¹⁾.

Образ національної війни виступає тут з усею ясністю.

Серед цього загального подразнення і гніву з мотивів соціальних, національних, релігійних палючий матеріал збирався головню навколо козацької справи, а ролю запалу грали незносні відносини, втворені ординацією 1638 р. серед осередку козачини, її реєстрової частини.

Як ми вже бачили вище, на „волости“ ся ординація була переведена в усіма її загостреннями. Правда, неважаючи на все заінтересованне, яке будили сі часи в науці, ми й тепер все ще розпоряджаємо досить скупим сучасним матеріалом про жите козачини на волости в сих роках, так що приходиться ся його освітлювати і доповняти пізнішими, ретроспективними характеристиками, щоб в сумі зложити скільки небудь суцільний образ. Але кінець кінцем можемо собі здати справу з толішніх відносин досить докладно.

Бачимо, що постанова ординації, яка не допускала самоуправи козацької і виборної адміністрації, додержувала ся вповні. Маємо з цього часу грамоти королівські, которими іменовували ся комісари і полковники „до живота свого або до іменовання на иньший уряд“, і з них бачимо, що військові уряди козацькі в сім часі стали звичайними польськими дігнітарствами, трактованими зарівно з всякими иньшими адміністраційними урядами²⁾. З цього становища стають нам зрозумілі пізніші нарікання на останнього з комісарів, Шемберка, на которого взагалі валили всю біду, як на головну причину повстання, що він купив собі у короля комісарство над козаками за 30 тис. золотих, як иньші купували староства та всякі иньші уряди, і потім старав ся вернути собі ті гроші з лихвою всякими здріствами з козаків³⁾. Низші уряди: сотництва, осаульства,

¹⁾ Historiarum L. IX c. 7.

²⁾ Королівське наданне комісарського уряду Станіславу Потоцькому, 1646 р. в теках Нарушевича 140 с. 375; витяг з нього подав тепер д. Липинський в своїй книзі (с. 332), тому вже проминаю його. З тогож року маємо наданне за воєнні заслуги ротмістрови Самуельови Залескому: urząd pułkownikostwa kaniowskiego po urodzonym Ierzym Hołubie wakujący z powinnościami i obwencyami do niego wyulezionemi i postanowionemi — do ostatnich dni żywota swego albo poki od nas inszcy nie otrzyma funkcji i urzędu—dozoru iednak i czulosci wszelakiey okolo pomienionego urzędu przestrzegać będzie powinien (140 с. 105).

³⁾ Relatia polska o smierci krola Władysława oraz o klesce woysk koronnych na Ukrainie, 1 червня (в Варшаві) — з нагоди звістки про смерть Шемберка: Pan Szeberk commissarz był przyczyną tey rebelliey, bo przykładem inszych dokupując sie starostw u urzędow kupił był to commissarstwo u krola imci za 30000 fl., chcąc

отаманства і т. и., роздавали ся безконтрольно комісаром і стояли в повній від нього залежності. Грондский між надужитями козацької адміністрації згадує, що комісари роздавали сотництва не по заслугам, але тому хто більше давав, а потім незадовго відбирали, аби тільки знайшов ся хтось, щоб дав за се якогось хабарця¹⁾. Самовидець теж з притиском підносить се, що сотники були креатурами полковників, які добирали собі „зичливих людей“, і з ними як він каже — ділили ся платою козацькою, що приходила з скарбу.

Козаччина таким чином мала против себе одну збиту лаву магнатських клевретів і не мала супроти неї ніякого захисту і опертя, тим більше що за сею старшиною стояла оружна сила польського жовнірства. Конституція 1638 р. заводила прибічні жовнірські гвардії при комісарі і полковниках²⁾, і очевидно про такі жовнірські відділи згадують козацькі скарги 1648 р., говорячи про жовнірів як учасників старшинських кривд. Але Кунаковъ оповідає ще иньше — що польських жовнірів вписувано в самі козацькі полки: „ті Ляхи служили в Черкаській війську в полках — в однім полку Ляхів 200 чоловіка, а Черкасів 800 чоловік, а в чотирох полках Ляхів по 100 чоловіка, а Черкасів по 500 чоловіка³⁾“. Звістка виглядає занадто докладно, щоб уважати її простим непорозумінням. Числові дані натякають ще на щось иньше: на те що вакансії козацькі взагалі не заповняли ся і козацькі комплекти не були повні. Тими грішми, які припадали на таких недописаних козаків, могли справді ділити ся козацькі зверхники, як їм закидає Самовидець, а крім того було се вповні в інтересах всього українського магнатства — дідичів, старост і державців, щоб в реєстрі було як найменше козаків: щоб можливо мале число людей користувало ся козацькими правами.

В таких обставинах, опанувавши вповні козаччину і позбавивши її всякої можности супротивлення, шляхетська старшина зробила з реєстрових козаків рід своїх підданих і визискувала їх в своїх інтересах, роблячи з них джерело різних доходів. Обертала козаків на свої приватні послуги і роботи, їх степові промисли не тільки перетворила, на взір давніх подніпрянських старостів, в рубрику

wybrac swoje pieniądze nieznosne lupiestwa u zdzierstwa wymyślal nad kozakami: nie dal im szynkowac gorzalek, miodow, tylko Zydom arendowal, u temu Chmielnickiemu wziął młynik, — ztąd rebellia. (Натомість про Зацивільковського, що був ранійше комісаром, оповідаєть ся, що козаки кілька разів просили п. краківського, щоб поставив їм комісаром, але той не годив ся). Ркп. Осолінських 3564 (з збірки Маїшків) л. 16. Вдячні спомини Хмельницького про недовге комісарство Зацивільковського див. Michalowski. с. 451.

¹⁾ Hist. belli с. 31.

²⁾ Див. ч. I с. 286.

³⁾ Акты Ю. З. Р., III с. 280.

своїх доходів, але навіть в рід оподаткування козаків, жадаючи від них певних поборів незалежно від того, чи мали вони таку здобич, чи ні. А за всяку тїнь непослуху, навіть видуману, карала провинних чи нелюбих козаків всякими карами, вязницями, забираннем майна і т. п.

З другого боку — і се було навіть ще прикрїйше — вся ся шляхетська старшина, тісно звязана, або залежна від українських магнатів, дїдичів і державців, не тільки не стерегла прав реєстрового козацтва від надужить старостів тих королівщин, де козаки проживали, і всяких їх підстаростів і урядників, а навпаки держала їх сторону в усяких конфліктах з козаками. На комісарстві козачого війська засїдали або члени магнатських родів, що держали тутешні королівщини, або люде вповні від них залежні. На полковництва попадали ріжні креатури тих же магнатів, їх повільні слуги. Так власне відзиваєть ся про них Хмельницький в своїм листї до кор. Володислова, толкуючи ся з свого повстання: „Панове полковники наші, будучи рукодайними слугами панів сенаторів, не тільки щоб мали боронити нас від таких бід і напастей [які чинили козакам п. старости й державці українські], але ще против нас же допомагають п. урядникам“¹⁾. Вони не тільки не противили ся, а навпаки — служили шляхетським тенденціям — можливо звївелювати козачину з рештою підданської людности, щоб козачина стратила ту ролю соціального фермента, джерела підданської свободолюбности і непослушности, котрою вона перебивала економічні пляни і проекти української шляхти, вносила непевність і хиткість в тутешні відносини.

Се найбільше гнівало і дразнило козаків. Старий, одвічний спір козаччини з місцевою адміністрацією і шляхтою за козацькі права і привілегїї, виграний з кінцем XVI в., обертав ся тепер на користь шляхетської сторони, і як вигранне його була вихідним моментом зросту і сили козаччини, так тепер програєне грозило позбавити її всякого значіння. Замкнене в тісні межі реєстра, невеличкого самого по собі, а до того може справді дуже скупо поповнюваного і через те розрїдженого — так що сини родовитих казаків зіставали ся поза межами реєстру (диви підчеркненне сього моменту у Самовидця), козацтво маліло і вироджувалось. Подавлене своєю шляхетською старшиною, експльатоване і поневіряне нею, з одної сторони, а з другої — затиснене в тісні крипи адміністрацією королівщин, воно втратило всяке значінне і всяким претїж.

„Гірше становище козаків анїж хлопів“, писав Кисіль Потоцькому у серед перших вістей про повстанне. — „А безпечно найбільшою при-

¹⁾ Michałowski. с. 44.

крістю для них се що вони написали в Запорожа: що полковник се слуга, обов'язаний перед тим же паном, чие есть старство. Свідчу ся святою душею покійного пана краківського (Конєцпольского),— що весь начерк нової ординації війська Запорозького я подав йому, і там ми кожного полковника робили сторожем вільностей і ненарушимости козацької против кривд, які б могли бути від панів старостів. Бо між „моім“ і „твоім“ завсіди мусить бути спір, а коли щось виникне між козаком і підданим старостинським, як можливо полковникови-служі паражати ся на неласку пана свого і козака боронити“?)

А ось який образ свого пониження і покривдження дає козацьке військо в голосній петиції переданій на конвокаційний сойм 1648 р.):

„Скаржимо ся на панів державців і уряди українні, що вони, хоч мають нас в повній послушности³⁾, поведять ся з нами не так як би годилось поступати з людьми рицарськими, слугами королівськими, але гірші чинять нам збитки і незносні кривди, ніж невільникам своїм, так що ми не тільки в майні своїм, а і в самих собі не вільні.

„Хутори, сіножати, луки, ниви, рілі, стави, млини—щоб тільки панови урядови сподобалось у нас козаків — силоміць відбирають, нас самих без усякої вини обдирають, б'ють, мордують, до вязниць сажають, на смерть за наші маетки забивають, і так силу товарищів наших поранили і покалічили.

„Десятину пчільну і повдловшину беруть у козаків зарівно з міщанами—хоч вони мешкають в маєтностях королівських.

„Синам козацьким не вільно тримати при собі⁴⁾ старих матерей ані батьків рідних в старости їх; вигоняти їх від себе також

¹⁾ Лист друкований в часописи Ruś с. 303, передр. в Sprawy i rzeczy ukr. P. Іавровського.

²⁾ Два тексти в збірці Міхаловського—повний і скорочений, с. 74—5. Повний текст також в збірках Осолі, 225 л. 78, Чортгорийських 379 л. 41, Петерб. Публ. бібл. Пол. IV 129 (тут, в петерб. копії, текст починаєт ся в першій особі: Uskarzamy się na ich m. pp. dzierzawcow, а підписано: Bogdan Chmielnicki starszy z woyskiem i. k. m. Zarogowski, с. 160; мабуть сей текст цитує Костомаров, Б. Хмельницький I с. 307—з рукописи Публ. бібл., тільки з хибною сінатурою, якої в бібліотечі нема). Чотири копії цього повного текста в теках Нарушевича 142 с. 219, 143 с. 507 і 641, 144 с. 525; перша з них (джерело не вказано) має дату 16/VI. Підписи козацьких послів: Chwiedog Iakubowicz Wiesniak, Lukan Mozera, Hrehory But, Iwan Petruszyna, а в кількох копіях (Ос., Чорт., Нар. 143). Свій переклад даю на підставі всіх цих текстів, виказуючи подекуди і варіанти.

Коротший текст (вигят) крім Міхаловського в Памятниках I с. 245, Осол. 3564 л. 21, Нарушевича 143 с. 535.

Завважу, що недавно пок. Франко в своїх Студіях над нар. піснями (Записки т. 106 с. 52) назвав сю петицію фальсифікатом, посылаючи ся на те, що в відповіді сенаторів сказано, що послі козацькі не принесли żadnych listów ani przywilejów, o których wzmianka w instrukcyej waszej była (Michałowski с. 86). Але тут мова про „листи і привилеї“, на які козаки покликували ся як на гарантії своїх прав; на те щоб петиція не була правдива, ніщо не показує.

³⁾ Maia nas po woli swey.

⁴⁾ Розумій—не відбуваючи за них повинностей.

не годить ся і гріх, і так мусить неборака козак за них давати чинші і всяку повинність міську.

„Жоном козацьким, зіставшись по смерті чоловіка, не то що трох років, а хоч би й одного не вільно прожити—хоч би яка стара була, зараз її підтягають під податки панські зарівно з міщанами і без милосердя граблять.

„Панове полковники теж поводять ся з нами не так як обіцяють і присягають: не то щоб мали нас боронити в наших кривдах від пп. урядників, а ще їм допомагають проти нас з пп. жовнірами і драгонами, котрих при собі мають. Щоб тільки у нас котрому сподобало ся—чи кінь якийсь добрий, чи зброя, чи щось иньше—відступай йому, ніби то продажею, але шів-дурно; а не відступив — тоді журись, неборако-козаче, собою!

„Віл або яловиця на осібнім місці челяди жовнірській не попадай ся¹⁾; сіно в стиртах і збіже зжате в полях забирають силомиць як свое власне.

„Коли йдемо на звичайну залогу на Запороже, і там, на Дніпрі пп. полковники чинять нам велику неволю в вільнім уживанню нашим. Тепер не можучи бувати на здобичі морській, мусить убогий козак працею своєю ратувати ся: хто звірем, хто рибою ратуєть ся. Тим часом з тих, що лисів ловлять, беруть по лису від каждой голови, хоч би їх (козаків) і пятьсот було; а як не спіймав лиса, відбирають за лиса від козаків самопали. Хто риби ловив — улов²⁾ на пана полковника, а як не має коня, щоб їх відставити, — тоді ‚водою підводою‘ — плечами своїми вивезти. З добичи, як Бог часом пощастить, — половину, не кажучи про ясир — Татарів старих і малих Татарчат, що властиво до війська належали, і з того бідний³⁾ козак приодягти ся міг, — і то все від нас повідбирали, так що нема за що й працювати.

„Також коли часом трапить ся зайняти⁴⁾ стада коней, худоби, овець, пп. полковники з жовнірами разом позабирають що краще, скільки потрібно, а нам бідним козакам і по одному не вістанеть ся, та й то саме гірше, з браку. Тільки працюємо та горло наставляємо⁵⁾.

„Аби вирвати від козака, що у нього побачать, зараз до тюрми, до в'язниці, давши аби яку причину: викунай тоді, козаче-небораче, душу свою до наготи — давай свое в нагороду⁶⁾.

¹⁾ Nie nawijaj się, у Mich. хибно: nie zawieraj się.

²⁾ Mich. ulno. ³⁾ Chudzina. ⁴⁾ Zaiac — не „заяць“.

⁵⁾ Garłuiemy.

⁶⁾ Останнє речення тільки в петерб. копії.

„Иньших незносних кривд — як до своєї роботи і на підводи виганяють, і виписати трудно¹⁾: як з нами немилосердно поступають, знущючи ся над нами останнім способом, маючи нас за останніх — нарід од віків вільний і Полякам прихильний і помічний²⁾».

„Про платню теж заслужену, котрої вже за п'ять літ не бачимо, унизено просимо, аби нам при комісії сповна виплачено“.

В сій петиції бачимо зібраний до купи образ козацької кривди, який стрічаємо поза тим в цілім ряді сучасних і пізнійших реляцій і оповідань, що вказують тут одну з найголовнійших, чи таки найголовнійшу, найреальнійшу причину великого повстання — безпосередній імпульс до нього. Тому сій документ набрав великого розголосу і популярності. В коротшім зібранню подібні ж жалі знаходимо в иньших звітках сучасників.

Так Мясковский в листі в 16/II. 1648, переказуючи причини повстання, як про них приходили вісти, поруч незаплатення грошей вказує також се, „що їх страшина гнобить. зневажає, бе, бороди вириває, старости і підстарости беруть всякі десятини і поволовшину деякі³⁾“.

Вкортці переказує їх бранець Друшенко в осені 1648 р.: „причина повстання — утиски козакам від комісарів, що веліли козакам що тижня давати лиса, або грішми по 3 зол., з рибя хоч би найбільшу зловив. — то козакови плотиця, а головніша — панови“⁴⁾.

Подібне ж знаходимо в цитованім листі Хмельницького до короля, писанім при висиланню першого посольства, і в його жалях перед комісарами в Переяславі — як то Конєпольский молодший „Україну лашовичикам (воякам Лапа) роздавав, а ті молодців Річипосполитої в хлопів повертали, грабували, бороди обривали, в плуги запрягали“⁵⁾.

Досить близько підходять до сього і начерки поневолення козацького у Грондского⁶⁾ і ще ближше — козацька традиція у Самовидця наведена више.

Де що тут витікало з самої ординації 1638 р., як тісне обмеження реєстра і трактованне зарівно з підданською людністю козацьких синів, вдів і батьків: ординація сама мала тенденцію затиснути як тісніше границі привілегованої козацької верстви.

¹⁾ Слїдує точка про збільшення реєстра, відповідно до волі кор. Володслава, котру тут упускаю, як і иншу точку, — про релігію.

²⁾ Докінченне сього параграфа тільки в Наруш. 143 с. 643.

³⁾ Z dziejów Ukrainy с. 498.

⁴⁾ Michałowski. с. 300.

⁵⁾ Zrzódła Гравовского I с. 6.

⁶⁾ З відмін оповідання Грондского варто зазначити — два закиди. Один — що комісари козацькі иноді немов через неувагу дозволяли козакам ходити в походи в ворожі краї, а потім їх суворо карали при повероті і відбирали від них здобич, — але се мабуть пам'ять давнійших практик. Другий — що козацька старшина при всяких сварках або бійках між козаками не давала кінчити справи полюбовно, але накладала конче грошеві карі (с. 31).

Далеко більше було надужита старостів і державців, що почали зводити свої рахунки з козащиною, уповаючи на її приборкання, на поміч козацької старшини і жовнірських контингентів. Така була „регуляція“ козацького землеволодіння, відбирання „безправних“ козацьких ґрунтів (як фатальне відбирання від Хмельницького його хутора), ріжних козацьких розрібок, про котрі згадує Хмельницький, і т. и. Далі — беззаконне підтягання козаків під ріжні підданські побори, як поволовщина, десятини від пчіл й ин., хоч козаки реєстрові, проживаючи в королівщинах, повинні були мати свободу від таких данин. В кінці — неправне виконування юрисдикції над козаками з боку старостинської адміністрації, самовільні росправи й карання козаків.

Козацька старшина при тім не тільки не уступала ся за козацькі права, а з свого боку нагинала козаків до послуху тим старостинським претенсіям. Се при вічним антагонізмам козащини і старостинської адміністрації втворювало відносини справді невносні, гірші від неволі турецької, як висловляв ся Хмельницький в своїм листі. Коли і давніше надужита старост і державців були вічним предметом козацьких скарг правительству, — тепер в тім пригнетенім становищі козаків, стає се дійсним криком розпуки, що обиваєть ся о уха всіх ближе поставлених до козацтва людей. Хмельницький в своїй скарзі до Потоцького (т. зв. реєстрі кривд) пригадував часті, але безуспішні накази його до українських державців — наслідком козацьких жалів очевидно, аби не кривдили козаків; в цитованім листі до короля він теж згадує часті скарги, котрими козаки надокучали королеви. Перед Марком Собеским висловлював ся, як каже той, що козацьких скарг до короля „вібрало ся-б ціле пuzдро“¹⁾.

Дійсно, заховало ся чимало козацьких скарг, або слідів і рефлексій їх за сі роки. Козаки скаржили ся то на свою нову старшину, то на старостинську адміністрацію, або і на одну і на другу разом (наслідком тісних звязків і залежности, яка була між козацькою старщиною і старостинською управою се все так перемішуєть ся, що й не розбереш часом де кінчить ся одно, а починаєть ся друге). Часто підіймають ся прошення про привернення старих порядків.

В хронологічнім порядку треба почати з козацької петиції висланої до короля в осени 1639 р., під тодішній сойм, з огляду що попереднього року король де-які з козацьких прошень, внесених по капітуляції, обіцяв полагодити на найблизнім соймі, — та

¹⁾ Michałowski. с. 120 (тут замість puzdro як у Голіньского — скринка, піхва, сховок, стоїть: pudło), Тежберський с. 101, Голіньский с. 125.

ще й польське українне військо тоді вислало туди депутацію¹⁾. Тексту сей козацької петиції не маємо, але її зміст можемо досить ясно собі представити з королівської відповіді на неї.

Посли іменем війська просили вернути і заховати їх при давніх правах і привілеях козацьких, віддати війську назад Терехтемирів, відновити плату війську і старшині, не позбавляти козацьких прав вдів і синів козацьких, не давати шляхті і державцям кривдяти їх — відбирати хутори, ґрунти і сіножати козацькі, не боронити самарських, а мабуть і інших степових уходів і промислів, не обтяжати лежами жовнірськими, а особливу увагу мати на товаришів ранених і повалічених в війнах.

Було се, як бачимо, повторенне з де-якими додатками торішніх, несповнених прошень козацьких. Тодішній комісар козацький від себе дав козацьким послам лист до короля, де просив його, з огляду на вірність і опам'ятанне козацького війська, не відмовляти їм сього привілея, обіцяного торік²⁾.

Не вважаючи одначе на сю рекомендацію, король позбув козацькі прошення незначущими фразами і обіцянками. Обіцяв свою ласку і прихильність козацькому війську, коли воно буде вірним і послухним, одначе відказався не знанням, в чім полягають права і вільності козацькі, „котрих їм не відбирав, а велів тільки привести до слушного порядку. Бажав отже „докладної інформації“ що до тих прав і вільностей. Обіцяв „подумати“ над поверненнем війську Терехтемирова, над „уко́нтентованнем“ ранених і покалічених козаків і обороною від кривд урядників вдів козацьких — тих, котрих чоловіки згинули в службі королівській, і синів козацьких — коли під їх фірмою їх батьки не ухилиють ся від підданства. Позволяв уживати самарських уходів і риболовель — тільки аби на тій підставі „не присвоювали собі станів тутешніх і не претендували на Подніпрове як свою власність“. Що до кривд, які діють ся війську „від стану шляхетського“, обіцяв вислати з будучого сойму комісарів, котрі мали вглянути в сі кривди і заборонити їх на будуче, та розібрати претенсії козацькі на забрані ґрунти³⁾.

Всі ці ласкаві слова і обіцянки одначе зістали ся безплідні. Не знаємо, чи козаки послали знову під сойм 1641 р. своїх депутатів — пригадати королеви його обіцянки, але в кождім разі сойм сей нічого не ухвалив в тих справах, про які просили козаки.

¹⁾ Ркп. петерб. публ. бібл. Пол. F. IV. 94 с. 71.

²⁾ Тамже 94 с. 699.

³⁾ Тамже с. 721.

Маємо натомість звістку, що при обіді України гетьманом Конєцпольским, в осени 1643 р., козаки заносили йому скарги на свою старшину: козаки чигиринського полку обжадували свого полковника Закшевського „за великі кривди і несправедливости, котрі поносили від нього незгідно з своїм рицарським станом“, як записує дворянин Конєцпольского Ст. Освенцім у своїм дневнику. Наряджений був зараз на місці суд і обвинувачення козацькі справили ся; з огляду на давні і великі заслуги Закшевського його тільки відставлено від полковництва, не караючи більше ніякою карою, а полковником на його місце визначено звісного Кричевського¹⁾). Діяло ся се в резиденції молодого Конєцпольского, гетьманича Олександра.

Коли не стало старого Конєцпольского, козаки внесли до короля „жалісну суцїлку“ на кривди і несправедливости, які терплять від намістників“ гетьманича. Король в сій справі писав до нього, звертаючи увагу на служби, які носять козаки державі, і жадав, щоб Конєцпольский стримав своїх урядників від таких надужить і полишив козаків при їх правах, бо право допустило каранне тільки своєвольних з-поміж них, але заслуженим козакам і суд і справедливість наказують їх заслуги нагороджувати“²⁾).

Наступник Стан. Конєцпольского гетьман Потоцкий в листі до канцлера Осолїньского, в осени 1647 р., домагаючи ся вислання „сурового універсалу“ до державців та їх підстарост, або й комісії з правом слідства про кривди козацькі і судження підстарост та інших кривдників, згадує „трохи не що-денні суцїлки Запоровького війська“ на невимовні кривди державців і їх слуг. Висловлює побоюванне, що се військо, як не оборонити його, то або переведеть ся до решти, або при першій нагоді підійме пренебезпечне повстанне³⁾).

З рештою кривди, які поносили козаки від своєї старшини і від старостинської адміністрації, були річю загально відомою.

„Що то наробила жадність полковників і тиранське поводженне з козаками“, пише Мясковский з нагоди звісток про утечу Хмельницького на Низ. А Кисіль, сам бувший комісар, пише в листі до

¹⁾ Dyaryusz Oswięcima s. 15.

²⁾ Копія в теках Нарушевича 141 с. 269 (24/VI. 1647, має помітку, що списана з оригіналу архива Любомірських), друга в збірці Пшїленцького в бібл. Осолїньских ркп. 2280 с. 237.

³⁾ Wojsko zaporowskie mało nie codziennie suplikuie mi, iz nieslychanną i niewupowiedzianą krzywde od panow podstaroscich i slug ichmc. pp. dzierzawców ponosi: pola, sianożęci, pasieki, gumna i cokolwiek się tylko u kozaka podoba, odbierają, samych zaś biją, zabijają, zaledwie nie przydzie do tego że ta milicya zginie albo więc iako na oyczyzne z przyczyny intestini belli zwali tempestatem, bo zaprawdę uprzykrzyć się im takowe praeludicia muszą i z zalu extrema tentabunt: albo się dzierzawcom swoim w poddanstwo oddadzą albo też do iakiego rzucą się buntu — копія в бібл. Зауського, No. 424, в теках Нарушевича 141 с. 135; дата: Бар 21 XI 1647.

прімаса: „Бачив я козаків придавлених гірше ніж простих хлопів і негідно убиваних. Скільки міг, радив пану краківському не шукати одного козака по дніпрових сплавах, а краще всіх затримувати в послушності і потішити хоч трохи в їх кривдах...“¹⁾.

Та мудрість ся вже прийшла по шкоді.

Повстанне Хмельницького.

Тривожні поголоски й знаки. Зносини кор. Володислава з козаками. Афера Хмельницького: його минування, арест, утеча і аґітація на Низу.

Хто знав козацькі відносини і приглядав ся тому, що діяло ся в війську в 1640-х роках, справді мусів відчувати не тільки милосерде до безжалісно придавленого, поневіряного козацького війська, але бодай і де-яку тривогу при гадці, чим може закінчити ся отсе немилосердне приборканне козаччини. Мало ймовірне було, щоб ся велика воєнна сила, яка так імпозантно виявила свою енергію в війнах 1637-8 рр., дала себе справді так задавити на віки: щоб вона скапитулювала і заниділа під натиском шляхетської старшини і старостинської адміністрації, без протесту і опору. Не знаходячи помочи у правительстві польського, вона раніше чи пізніше, вийшовши з своєї пасивности і упадку, мусіла шукати якогось опертя, якоїсь помочи до поправи свого становища де инде — як не в українським народі, то поза границями Польщі.

Ся остатня перспектива здавала ся особливо небезпечною, і супроти досить приязних відносин з Москвою польських політиків найбільше лякала гадка про можливість союзу козаччини з Кримом. бо ж з ним накладала козаччина від давна і шукала у нього помочи в останніх повстаннях. Конєцпольский, приглядаючи ся козацьким відносинам, по словам його дворянина і близького повірника Стан. Освенціма, уважав дуже небезпечною отсю можливість. Він помічав певні грізні симптоми в сїм напрямі, і навіть, — коли вірити досить загальним висказам Освенціма, мав якісь звістки про переговори козаків з Кримцями в справі союзу против Польщі для визволення з теперішньої неволі.

„Покійний гетьман, каже Освенцім, вважаючи на хитку і часто зрадливу вірність запорозьких козаків, їх завзяту ненависть против Ляхів і охоту до повстань за будь якою причиною“, слїдив за ними щільно, а хоч козаки теж з свого боку дуже стерегли ся від нього, але він все таки знав навіть найтайніші їх справи, „через шпигунів, дуже потайно розсаджених між ними“.

¹⁾ Michałowski. с. 10, 28.

„Вони як і завжди, так і на кілька місяців перед його смертю доносили йому нехибні відомости, що козаки, скучивши так довго бути в тій дисципліні і законнім порядку, до котрого приведено їх від кількох літ, після останнього погрому і позбавлення стародавніх привилеїв і вільностей, так що не могли мати ані свобідної дороги на море, з котрого давніше мали богату здобич, ані вождів і иньшої старшини з поміж себе вибирати, звичаєм предків своїх, але мусли зіставати ся вповні під управою офіцерів-шляхтичів польських, під назвою комісара і полковників, і залежати від їх власти з великим невдоволенням своїм, та й ще від них, як то звичайно буває, часто бували обтяжені і кривджені, — хочачи якось вибити ся з того ярма, як вони казали, і вернути собі давню свободу, а не сміючи власними силами до того взяти ся — навчені попередніми бідами і погромами, що без посторонньої помочи то їм не удасть ся. — почали від недавнього часу переговори з Татарами кримськими в справі союзу, аби тим лекше здійснити свій плян, і обіцяли їм піддати ся вповні, аби тільки помогли їм шпиро на Ляхів“.

„Се й Татарам була привабна річ, але чи з звичайного свого недовіря до християн чи з особливої опіки божої над нашою вітчиною союз той до того часу не прийшов був до здійснення“, завважає Освенцім, і особливе значінне в тім признає наглядови Конецпольского. По його словам, Конецпольский не хотів дати помітити козакам, що він знає їх замисли, аби тим не пошхнути до їх здійснення. В найбільшій секреті переказав він про сі замисли кор. Володиславу, на початку 1646 р., і підлав під його увагу свій „дікурс“ — плян війни з Кримом, котрою він сподівав ся запобігти небезпечному союзови козаків з Ордою¹⁾.

Освенцім доводить далі, що й король, укладаючи свої пляни війни против Туреччини, мав також на увазі ся небезпеку і хотів тим відвернути все той же союз козаків з Ордою. Се так би сказати, роялістична легенда, противставлена шляхетській легенді про те, що король своїми зносинами з козаками викликав повстанне Хмельницького і його союз з Кримом. Освенцім доказує, що шляхта своєю опозицією, своїми підозріннями не дала королеви запобігти сій небезпеці, так як то хотів він і покійний гетьман. З сею тенденцією мусимо рахувати ся в отсім оповіданню. За всім тим одначе трудно підозрівати, щоб Освенцім усю отсю історію з відомостями про зносини козацькі з Кримом від початку до кінця видумав. В кождім разі мусли бути якісь поголоски і розмови про те на дворі старого гетьмана.

¹⁾ Dyaryusz s. 135—6.

Смерть його розбудила серед козаків надії на поправу їх становища і підняла їх духа. А вже Конєцпольський був їх давнім і невблаганним ворогом, і можна було сподівати ся, що у його наступників не буде такої тяжкої руки для козаччини. Якась „ворохобна голова“ почала бунтувати козаків, розсіваючи між ними відомість, що польській адміністрації тепер кінець і буде знову виборна старшина. На жаль, знову маємо тільки таку глуху згадку — в листі Мик. Потоцького, наступника Конєцпольського. Толкуючи ся з свого неприємства на осінній сойм 1646 р., він поясняв, що мусів зістати ся, „аби затримати запорозьке військо в послушности“, і дійсно відразу ватоптав „сю іскру“¹⁾.

Пишучи сей лист, Потоцький, очевидно, не знав про іскру кинену між козачину самим королем — не знав його безпосередніх зносин з козаками, заведених по смерті Конєцпольського. Про них ми згадували вже вище. В сучасних депешах Тьєпольє маємо про се звістку з кінця марта 1646 р., що король за смертю гетьмана вислав свого післанця, аби розвідати ся, як стоїть справа з козацькою діверсією, і в півніжній депеші, з 4 серпня н. с. він оповідає, як йому король звірив ся, що він мав у себе невдовзі по смерті гетьмана козацьких старшин, наказав їм іти в морський похід, і дав їм на се гроші²⁾.

Стало ся се, як було вже сказано — коло 20 квітня н. ст.³⁾. В посольстві їздили обидва осаули військові Іван Барабаш і Іллян Караїмович і з низшої старшини Нестеренко і Хмельницький⁴⁾. Їх називає Освенцім, додаючи, що предметом переговорів була морська експедиція на Чорне море. Козаки, каже він, „радо дали себе намовити і пообіцяли поставити в сю експедицію 60 добре уоружених човнів — аби тільки на справленне і спорядженне дістали на кож-

¹⁾ Albowiem znaczna seditionis facem turbulenta w rzeczypospolitey naszej głowa wzniecila, gdy sparsit po smierci swietey pamieci i. p. krakowskiego, iakoby miały bydz w woysku urzędy wszystkie odmienne; jednak scintilla ta zarazem przez mnie iest comperssa i de stulto metu zostawiają in fide, obsequio et disciplina ode mnie confirmati — копія „з королівського архіву“, без дати в теках Нарушевича 140 с. 331.

²⁾ Dopo la morte del general (гетьман Конєцпольський) facessimo venir a noi li capi di Cosacchi, gli habbiamo dati dinari et ordini et s'assicuriamo, che haveranno obedito (у Чермака с. 110 і 391—2).

³⁾ Зводючи до купи півніжні звістки, що король виплатив тоді козакам 18 тис. зол. або 6 тис. таларів, з рахунками Тьєпольє, де під днем 20/IV значить ся виплата королеви саме такої суми (6 тис. таларів — 18 тис. зол.), Чермак зовсім правдоподібно вивів, що козаки одержали від короля гроші власне тоді — 20/IV або день-два пізніше (с. 394 5).

⁴⁾ Іллян був осаулом від р. 1638 (див. ч. I с. 313), Барабаш згодом теж дістав ся на сей уряд — з таким чином він записаний на двох книгах, наданих ним в черкаську церкву 1645 р. (Максимович, I с. 402).

ний [човен] по 100 таларів, і для ліпшого їх забезпечення зараз їх їм дано і 6000 тал. відраховно“¹⁾).

Його оповідання потверджують признання козацького полонянника 1648 р., Михайла Друшенка, допитуваного на тортурах на елекційнім соймі. По його словам, Барабашенко, Іляшенко і Хмель були у покійного короля; була рада в ночі і сім сенаторів було на тій раді; дав їм король привилей на збільшенне війська і позволенне іти на море. Так переповідає се соймовий дневник²⁾. Про видачу власне такої суми, яку вказує Освенцім, 6 тис. таларів або 18 тис. золотих, говорить инше сучасне джерело — памфлет на Осоліньского, котрого автором уважали Вишневецького. Тут Осоліньському робить ся закид, що він радив королеви напустити козаків на Турка „і закликавши козаків, між котрими був і Хмельницький, дано їм 18 тис. зол. на побудованне човнів; видано також і ріжні привилей під приватною печаткою [короля] і намовлено, аби скинули з себе ярмо і йшли на море“³⁾.

Що до збільшення війська, то сю сторону докладніше вясняє козацька петиція на конвокаційний сойм 1648 р., де читаємо: „А що була воля й. кор. милости, тоді як нам з ласки своєї зволив веліти йти на море — на що ми були й гроші на човни отримали, — призначив був, аби приписано було до нашого війська Запорозького ще 6000, то ми просимо, аби нас було 12 тисяч, а ще як будемо мати старших зпоміж себе [виборних], то понад те [понад 12 тис.] не будемо нікого приймати“. Коротка редакція сеї петиції додає: „того нам старші наші не дозволили, аби нас було 12 тисяч“⁴⁾.

Сі відомости, до котрих можна б додати ще чимало иньших згадок, менше докладних, або менше близьких своїм часом і обставинами⁵⁾, в сумі характеризують сю подію досить докладно. З огляду на те що головного шефа козацького війська, гетьмана Конєцпольского не стало, король скоро по його смерті через якогось свого агента викликав до себе кількох впливовіших козацьких старшин і виложив

¹⁾ Dyaguzyz с. 134.

²⁾ Пам. кн. Міхаловского с. 299; переповідає також сі зізнання Радивил в своїх записках, але не так докладно (л. 126).

³⁾ У Temberski с. 142 (в лат. перекладі).

⁴⁾ Michałowski с. 75 і 77 й иньші копії петиції, як вище.

⁵⁾ Так напр. Марек Собеский, бувши у Хмельницького в неволі в 1648 р., чув від нього, що Володислав дав козакам „кілька тисяч“ на спорядженне човнів (Michałowski с. 120, Temberski с. 101). Кисіль в потвердження згадки козацького посольства про листи пок. короля заявив, що також чув від Потоцького про таку грамоту Володислава, дану козакам (Michałowski с. 105). Про дане королем порученне готовити ся на море — Хмельницькому спеціально — переказують поголоски Сялич і Кунаков, Агты Ю. З. Р. III с. 217 і 179. Козацьку память про сі факти переказує Самовидець: Хмельницький з Іляшем, бувши у короля в посольстві „упросили писмо албо привилей на роблення челновъ на море, мимо вѣдомость гетмановъ коронныхъ, що одержавши тоє скрито держали отъ полковниковъ въ Переяславлю“ (с. 6).

перед ними свої пляни війни з Туреччиною і Кримом. Поручив їм вчинити морський похід на чайках для диверсії — як того хотіла Венеція¹⁾, і на те видав їм гроші; може справді, як оповідає Освенцім — рахував по 100 таларів на чайку.

Заразом, на бажанне і прошенне козаків, видав Володислав привилей²⁾, котрим мабуть потвержував їх права і вільности, так як вони преслили ще в 1639 р. Може бути, згадував щось і про відновлення виборної козацької самоуправи: пригадаймо згадку Потоцького про поголоски, які пішли про нові порядки по смерті Конецпольского. Коли король уже важив ся нарушити ординацію 1638 р. в однім пункті, то міг нарушити і в другім. Одначе годовна вага сього привилея все таки лежала в збільшенню війська до 12 тисяч. Досить правдоподібно, що при тім згадувало ся і про потребу війни з Туреччиною, перспективу походу і т. д.

Се можна собі представити досить ясно. Меньш ясно — як король уявляв собі здійсненне даного козакам поручення: як мали поступати сі старшини, щоб сповнити його волю, зібрати козаків, зладити човни і вийти в море без відомости чи навіть против волі военных властей. Льояльній Освенцім не допускає й мисли, щоб королівське порученне мало бути покликком козащини до бунту против її старшини. За те ворожо настроений автор памфлета вкладає в уста короля просто поклик до повстання — „скинути з себе ярмо і йти на море“. І дійсно, льогічно беручи, королівське порученне мусіло неминучо містити в собі певний поклик до повстання против старшини і цілого режіму, уставленого ординацією 1638 р.³⁾ Трудно було думати, що комісари і полковники і їх зверхник — польний гетьман позволять в супереч сій ординації збільшати козацькі контінгенти, будувати човни, йти на море. Козаки мусіли бути приготовані до конфлікту з ними, до непослуху і бунту.

В звязку з сим стоїть в певній внутрішній звязи широко розповсюджене, особливо в північній козацькій традиції *con amore* оброблюване оповіданне про те як король на скарги козаків взагалі,

¹⁾ Див. вище с. 19.

²⁾ Скрізь говорить ся про оден привилей. Чермак (с. 111 і 393) добачав у зізнаннях Друшенка відомість про два осібні привилей: на збільшенне війська і на похід на море, але того нема в словах Друшенка, і такий згодад взагалі не має для себе підстави в джерелах.

³⁾ Деякотрі новітні польські дослідники, боронячи Володислава від старих обвинувачень в підбурюванню козаків, силкують ся втиснути його переговори з козаками в можливі льояльні рами — мовляв, в учинку Володислава не було нічого противзаконного. Одначе вже сама таємничість, якою окружив він свої переговори з козаками, і той факт, що він завів зносини з низшою козакою старшиною, минаючи її законних властей — комісара і полковників, показують, що король сі зносини сам уважав вчинком недефальним, революційним.

чи зокрема Хмельницького, до котрого особисто прикладаєть ся легенда найчастійше, — порадив козакам боронити ся шаблею від усяких кривд і на силу відповідати також силою¹⁾. Осібна подорож Хмельницького до двору королівського з скаргами на його особисті кривди і авдієнція у короля в сій справі зстаєть ся епізодом дуже сумнівним, і одинакам реальним моментом, до котрого можна при-тулити легенду про королівську пораду козакам—лишаєть ся козацька депутація в квітні 1646 р.²⁾ Та ся королівська заохота до збройної самопомочи—тільки оден варіант з тих ріжних оповідань про підбунтованне козаків Володиславом, що ходили широко в українським і польським громадянстві. Кінець кінцем вони мусять мати якусь реальну основу в собі—тому попросту, що без конфлікту з режимом, уставленим ординацією 1638 р., козаки Володиславового поручення однаково не могли сповнити³⁾.

¹⁾ Марек Собеский, бувши у Хмельницького весною 1648 р., оповідав потім, що Хмельницький на запитанне його, на що він так поступив, відповів: „тому що я з товариством моім був дуже збіджений, притиснений і покривджений, а справедливости не міг доступити; зібрав то ся б сулкі до короля ‚велике пuzдро‘, а король хоч би й скотів учинити справедливості, нікто його у вас не слухає, тому кавав нам вільности шаблею доходити“ (wolności szablą dostawać). Так переповідає його слова соймовий дзєвник, Michałowski с. 120; теж саме у Темберского с. 101, кінцеві слова: quare dum coram rege frequenter conquirebamur ex parte iniuriarum nostrarum, responsum a rege: quandoquidem aliter non potestis; iniurias vestras framea vindicate.

Іоліньский, що пише на підставі тихже краківських чуток і часто сходить ся з Темберским (тільки у нього ми маємо записки по горячим слідам, а у Темберського в пізнійшій перерібці), переказує сі слова Хмельницького дещо ширше: *Alle u wy, radowie Polaczy, krola nie sluchaczye, na niego nie dbaczye, kozdy szie swoią głową rządzi, nicz nie czinizczye — zaszmy gdyemi szie częstokrocz krolowy i. m. krzywud swoich usskarżaly, tak nam odpowiedzyl: „Poniewasz inaczy nie mozecie, przez szable waszych wolnosczy dochodzyc“ — mowyc formaliter po rusku: „Peres (sic) sablie waszych wolnosczy odiskuite“ (с. 127).*

Кунаков на основі сучасних переказів, зібраних на початку 1649 р. (А. Ю. З. Р. III с. 279), оповідає сю легенду так, що зимою 1646/7 р. Ізидю до Володи слава в депутації „від усього війська Запорозького“ Хмельницький з десятима иньши ми козаками і просив короля „учинити їм справедливість“ в кривдах, які поносять „від обидників своїх і Жидів“. Але Володислав, роздражнений „на сенаторів і всю річ посполитую“ за противленне його воєнним плянам, відповів козакам, що сенатори його мало слухають, свєволізять. „И написавь де Владиславъ король саблю далъ Богдану Хмельницькому и сказалъ: то ему его королевской знак—ниютьъ они при бокахъ своихъ сабли и они бь тьмъ своимъ обидникамъ и розорителямъ не подавались и кривды имъ мстили саблями, и какъ время доидеть и они бь на поганцевъ и на его королевскихъ непослушниковъ были во всей его королевской воли“.

²⁾ В ранійших версіях оповідання, як ми бачили, король дає пораду козаччині звагалі, не самому Хмельницькому, як в пізнійших редакціях. З польських письменників-сучасників переказують сю легенду, прикладаючи її до особистої кривди Хмельницького — Ірондский в більш загальній формі (vim vi repellere, с. 46), Пасторій — з подробицею про шаблю (Historia с. 35).

³⁾ По словам Стародубця Климова Хмельницький в червні 1648 р. велів йому по секрету переказати московській адміністрації, що Володислав піднімає козаків на повстання і за те його Поляки вбили. „Свѣдали то Ляхи, что у короля съ козаками сѣлка — послать де отъ себя король в Запороги къ прежнему гетману, чтобъ сами за вѣру хрестіанскую греческаго закону стояли, а онъ де король будетъ имъ на Ляховъ помощникъ“ (Акты Ю. З. Р. III с. 216). Тут бачимо зародок тої легенди про Володислава як „русського патріота“, що потім розвиваєть ся в козацькій традиції XVIII в. і доходить

Радзейовский, що їздив з королівського поручення, з листом короля да козаків, спроваджуючи їх на се побаченне до Варшави, казав, що козаки, пригнетені всякими нещастями, які на них впали, взагалі не показали великої охоти конспірувати з королем. Тільки через котрогось знайомого, по імені не названого, Радзейовский спонукав їх до дальших кроків по мысли короля, то значить до сеї таємничої подорожи до Варшави¹⁾. Згодивши ся на сю подоріж козацькі делегати сею єдиною в своїм роді оказією — секретними переговорами з королем певно покористували ся насамперед, щоб поновити свої старі жалі на утиски і просити у короля оборони. Але перспектива самовільного виступлення против своїх властей, яке пропонував король, ледви чи їм дуже сподобала ся — не тільки Барабашеви, але й иньшим: Хмельницький тоді теж не був ще в таким положенню, як пізнійше, коли він не мав нічого до страчення. Таємничість, якою король обставив сі переговори, не могла додати їм духу. Та грамота, яку він дає в секреті, правдоподібно на їх бажанне (бо властиво в Володиславового становища краще було обійти ся без такого оказательства), теж не могла їх особливо підбадьорити, раз король не міг дати її по всій формі своєї канцелярії.

Дуже може бути, що у короля при тім проходили ся і такі слова про його безсильність против панів-сенаторів, які потім розносили ся в Польщі і на Україні, і гадка про потребу козакам

до найвищої точки в Історії Русів, що так багато пише про сеї руський патріотизм Володислава („Владиславъ четвертый, известный русскій патриотъ, і т. д., с. 58 і д.).

З иньших відомостей, крім Compendium-а і оповідання Радзейовского (див. вище) мають особливий інтерес оповідання про заміри Володислава збунтувати козаків у Шевалі і Кемені. Шевалі, чоловік близький до тодішнього французького посла в Варшаві де-Брежі, переказує як правдоподібний здогад або поголоску, що Володислав потайки підіймав козаків (*fit sous main soulever les cosaques*), аби дістати від союму поручення виступити против них, а в дійсности хотів при сій оказії злучити свої війська з козаками і потім обернути по своїй волі—против Татар або Турків (с. 63).

Кемені, що сам був послом Ракочія, оповідає подібно ж: як би сойм не згодив ся на війну з Туреччиною, козаки мали на власну руку розпочати війну з Турками й Татарами, король мав би козакам наказати, аби їх не зачіпали, ті не послухались би, король пішов би на них—козаки жадали б, щоб їм дозволено було воювати з бусурманами. „Тоді король, прилучивши собі козаків, з своїм військом і з полками панів, своїх прихильників, змусив би річ посполити згодити ся на жадання козаків, не вважаючи на опозицію, і рушив би з спільними силами на Турків“ (*Rumy Monumenta Hungariae III, 1817 с. 244, у Кубалі J. Ossoliński II с. 364*).

Оба представляють так, що козацький похід на Турків був потрібний королеви лише на той випадок, як би сойм (осінній сойм 1646 р.) не призволив на війну. Але се не правдоподібно: не було б на що козаків так заздалегідь стигати, та й королівські заповнення літом 1646 р., що козаки вже пішли на море, противлять ся такому розумінню.

¹⁾ Зі слів Радзейовского, з котрим стрічав ся в домі джона д'Арпажон, оповідає се Лінаж де Восєн в своїй книз *L'Origine veritable du soulèvement des Cosaques*. Що Радзейовский їздив з королівським порученням в марті 1646 р., спроваджуючи козацьких старшин до Варшави, зовсім вірно догадав ся Кубалі — *J. Ossoliński II с. 345*.

доходити для себе справедливости власними силами. Така мова теж не могла особливо настроїти козаків. Депутати знали тяжко пригнетене становище козаків і могли побоювати ся, що їх полковники поступлять з ними як з бунтівниками, коли вони візьмуть ся сповняти королівське поручення, і поки королеві вдасть ся виграти свою справу з „панамі сенаторами“, сі козаки, що взяли ся б творити королівську волю, могли б десять разів програти свою справу¹⁾. Тому ми не потребуємо дивувати ся, що депутати взявши і грамоту королівську і гроші на човни, таки поручення королівського не сповнили і всякий слух про нього згинув.

Король, беручи від Тьєпольо гроші на організацію козацької диверсії, обіцяв її зараз, і передаючи сі гроші козакам, теж, як видно, жадав, аби йшли на море як найскоріше. Що більше — при конці мая і на початку червня н. ст. Володислав заявив послам (венецькому, австрійському, мабуть і иньшим), що козаки вже пішли в похід і военні операції почали ся. В депеші з 28 мая Тьєпольо пише, що король потвердив йому про козацький похід, про котрий йшли поголоски, а в депеші з 4 червня висловляють ся в зовсім категоричнім тоні, що „козацька диверсія вже наступила“ і він згідно з умовою виплатив королеві 20 тис. таларів — журить ся тільки, що нема ще відомостей з Царгороду. Так само з днем 2 червня доносив пісарський посол, що запорозькі козаки вже „сильно ударили на Турків“²⁾. Але се була містіфікація і не знати, на скільки в добрій вірі вона була зроблена. Королеві очевидно хотіло ся підбадьорити своїх союзників і витягнути від них грошей на военні ціли, з огляду, мовляв, що военні операції вже почали ся. Чи сподівався він, що козаки дійсно десь в тім часі рують і тільки де-що „упережав події“, чи видумав просто, не маючи иньшого виходу, тяжко сказати. Козацького походу на море одначе не було, хоч король раз-у-раз повторяв про нього, і французький посол в липні доносив, що вісім тисяч козаків пішло морем на Царгород³⁾.

¹⁾ Кубала, стараючи ся в можливо детальних формах представити акцію короля, так толкує його плани: дотеперішнє реєстрове військо мало зістати ся під режимом ординації, а окрім нього мало бути набране 12-и тисячне самоправне „Запорозьке військо“, котрого гетьманом мав бути Барабаш, а військовим писарем Хмельницький. Але хтож би з реєстрових хотів бути в неволі комісара і полковників, як би справді поруч них мало бути нове військо з давнішими вільностями? Реєстрові перші перейшли б до нього, коли б таке військо можна було організувати. Але якво було організувати? Чи комісар і полковники з своїми жовнірськими гвардіями дозволили б на се? Тим більше, що королівська грамота сама мала до якогось часу бути секретом. Коляж декотрі письменники (як Коховський) говорять про іменування Барабаша гетьманом, а Хмельницького писарем, то певно розуміють відновлення давньої старшини в війську реєстровім, а не в якісь нові, новотворні.

²⁾ Витяги з депеш у Чермака с. 150—1 і 400.

³⁾ Виписки Люкаса III с. 163—6.

Чи робили козаки-повірники якісь пробі сповнити порученне короля і скористати з його уповажень, вістаєть ся невідомим. Можь ● підозрівати, що ті поголоски про відміну урядів козацьких і взагалі та „іскра“ бунту, про котру писав в наведенім вище листі Потоцький¹⁾, була наслідком проб такої агітації. Але польська старшина з Потоцьким в головах на перших же кроках постарали ся нагнати „спасительного страху“ агітаторам і доказати безпідставність всяких надій на поправу долі козащини, і по сім спокій був відновлений на Україні.

З першої половини 1647 р. дійсно не маємо ніяких позначитя з козацьких кругів — окрім згаданого висше королівського листу з місяца червня до чигринського старости в обороні козаків від надужить старостинських урядників²⁾. Вона може бути відгомоном якихось нових козацьких жалів — не конче може на самого чигринського, а і на иньших старостів, що могли теж дістати подібні нашімнення. Потім в серпні стала ся таємнича полоріж на Україну канцлера Осолінського, з котрою пізнійше звязували ся підозріння і поголоски про секретні переговори і змови з козаками.

Найбільш віби докладно оповідає про сю полоріж Грондский, кажучи, що Осолінський з своїм довіреним чоловіком Станіславом Любовіцким їздив на Україну з королівського поручення віби то для ревізії пограничних замків, а в дійности на те, щоб намовити козаків зачепити Турків, для викликання війни. Він запевнив козаків, що за такий напад не понесуть ніякої кари, настановив їм гетьманом Хмельницького і передав йому від короля булаву. Але Хмельницький, дякуючи за таку ласку і довіре, хоч обіцяв зробити все, щоб сповнити королівську волю, одначе толкував, що не так легко поцхнути козаків, „придавлених такою тяжкою военною дисципліною“, в дразу до такого сміливого вчинку. Казав, що справу треба розважити, помалу приготовити до неї козаків, та і зброю приспособити, і для сього треба немало часу³⁾. Подібне оповідає Ємьоловский, коротенько Йончинський, а Коховський — не згадуючи Осолінського по імени, каже тільки про висилку „одного чоловіка“ на Україну для порозуміння з козаками⁴⁾.

Все се могло б виглядати на легендарний дублет до дійсної Володиславової змови з козаками в Варшаві, тим більше що ярказ

¹⁾ Що то була за *turbulenta... glowa*, що „розсівала поголоски про відміну урядів“, про котру пише Потоцький? Деякі дослідники готові бачити тут агадку про самого короля і його зносини з козаками. Се неможливо, і стилістично і фактично. Легко насунула ся б гадка, чи не Хмельницький то, — але її так само треба відкинути.

²⁾ Див. с. 139.   ³⁾ *Historia* с. 38—9.

⁴⁾ Ємьоловский с. 2, Коховский с. 22, Йончинский — ркн. бібл. Осолінських 627 с. 191, винок у Кубалі II. с. 187.

сі письменники про варшавську авдієнцію козаків не говорять, а Освенцім, що говорить так докладно про варшавську авдієнцію, місії Осолінського піддає зовсім інші цілі — церковні, уніонні. Однак та обставина, що Грондский покликуєть ся в своїм оповіданню дуже виразно на товариша Осолінського в сій подорожі, Любовіцкого, від котрого, а також і від Виговського він мовляв чув про сю місію Осолінського, змушує з більшою увагою ставити ся до сього епізоду. Не можемо допускати у Осолінського якихось глибоких конспірацій з козачиною. До того справді нема ніякої підстави¹⁾. Але все таки приходить ся думати, що місія Осолінського не кінчала ся на тих церковних справах, про які оповідає Освенцім, а мала визондувати українські відносини і в інших напрямках, в зв'язку з воєнними плянами короля.

Освенцім оповідає: В серпні 1647 р. канцлер виїхав в Варшаву в давно задуману дорогу на Задніпрове, до Батурина, Конотопа й інших тамошніх маєтностей своїх, котрі держав леним правом і хотів звідати, а скрита ціль сеї подорожі була така. Король не встигнувши поєднати з католицькою церквою дісидентів, звернув своє бажанне на прилученне до римської церкви грецької релігії, бажючи таким прилученням її до унії розірвати і згадану лігу козаків з Татарами. Трактуючи про се з декотрими визначними людьми з шляхти р'уської, а навіть з митрополитом київським, він набрав до сього великої надії, і тому канцлер умисно взяв за причину — побачити свої задвірянські маєтности, аби з того приводу могли повести з ними устні переговори і знайти способи вдоволення обох сторін. Мав в тім зносини з митрополитом київським, браславським воеводою Адамом Кисілем і Максиміляном Бжзовським, як найпершими головами грецької релігії. Бжзовському з тої ж причини — аби його тим більше заохотити і на свою сторону прихилити, надано каштелянїю київську²⁾. Осолінський не тільки набрав від них великої надії будучої згоди, але й привів до того, що визначено навіть публичну диспуту над тою справою, на 16 липня будучого року. А хоч то тримано в великім секреті, але як всі канцлерові справи, хоч би й найсвятійші, викликалі неохоту, так і ся подорож задвірянська наробила різних підозрінь між шляхтою³⁾.

Справа унії, чи релігійного компромісу між православними і уніатами дійсно оживила ся була в переддень повстання Хмельницького.

¹⁾ Чермак, дуже докладно обробивши сей епізод в своїй праці (Planу гл. XI), особливо великий натиск кладе на те, що канцлер ледви чи згодив ся б скомпромітувати себе якоюсь конспірацією з козаками, і потім занадто рішучо вирікав ся її, щоб можна було думати про се.

²⁾ Бжзовський дістав каштелянство по Кисілю, що поступив на браславське воеводство. Йому був присвячений Літос 1644 р.

³⁾ Dyaryusz s. 205.

З одного боку приїзд нового папського нунція Торреса з спеціальними інструкціями в сій справі, з другого боку — зміна митрополита, поява нової особи на чолі православної церкви на початку 1647 р. відогріли на ново давніші надії і змагання¹⁾. Косів і за життя Могили брав участь в компромісових переговорах і не належав до числа непримирених²⁾, і тепер, вичікуючи свого затвердження на митрополію, тим менше мав поводів виступати різко супроти компромісових тенденцій правительства.

Підставою до вступних переговорів послужив знову той сам проєкт компромісу з 1629 р.: його під 1647 р. подає Єрлич в своїх записках, як справу даного моменту, одержавши сей проєкт від близького королеви чоловіка, маршалка Казановського. Але ся формула, розумієть ся, православних не вдоволяла, і після переговорів піднятих Осолінським, Кисіль, що грав тут ролю посередника, виладив свій меморіал в справі компромісу. Він заховав ся в актах польської нунціатури — має дату 13 грудня. Кисілем був пересланий Косову, від нього пішов до канцлера, а той передав нунцієві, і в перших місяцях 1648 р. ся справа живо дебатувала ся в варшавських кругах, вважала ся дуже надійною, а центральну ролю в ній відогравав власне канцлер³⁾.

Ся релігійна сторона подорожи Осолінського на Україну, більш офіціальна (не потрібувала навіть бути занадто секретною, як представляє її Освенцім), не виключає одначе, як сказано, иньших завдань. Полишаючи на боці мало цікаве для нас питання, на скільки Осолінський був від початку втаємничений в зносини короля з козаками, трудно думати, щоб він не довідав ся про них з часом — як довідав ся і Потоцький, сулячи з того, що від нього Кисіль знав про королівський лист козакам⁴⁾. Переговори з представниками впливових православних кругів в справі релігійного компромісу давали Осолінському добру нагоду стрічати ся і заводити зносини і з козацькою старшиною, не боячи ся підозрінь, і він певно користав з того. Замітка Освенціма, що справа релігійного компромісу оцінювала ся також з становища козацької справи — небезпеки козацького союзу з Кримом, дуже характеристична. Небезпека сеї козацько-татарської ліги і потреба їй занобігти — се ж була та формула, під якою в кругах лоялістів представлявано і оцінювано королівські

¹⁾ Не маємо ніяких підстав сказати, як Іодубев (II. с. 215), що Володислав під кінець життя, в звязку з своїми воєнними планами, стратив інтерес до сеї справи.

²⁾ II. Могила II с. 200—201. Див. вище с. 115.

³⁾ Див. у Чермака оп. с. с. 316—7. Про Кисіля як прихильника плана патріархату оповідав в лютім 1649 р. в Москві Мужилівський, л. 27.

⁴⁾ Див. вище с. 143, примітка 5.

зносини з козаками, і можна думати, що й Освенцім дещо знав про сю сторону місії Осолінського, тільки вважав за краще обминути її вище наведеною заміткою.

Чи ся подорож канцлера і переговори з українськими, може й козацькими старшинськими кругами, зробили дійсно якийсь вплив на козацькі відносини і додали сюди ферменту, се дуже трудно сказати. На Україні скоро по сій подорожі пішли тривожні чутки, і се потім дало привід звязувати з подорожжю Осолінського ті поголоски про визначенне Хмельницького гетьманом, і т. и.¹⁾ Потоцький на підставі тих відомостей, які до нього доходили в осени 1647 р., як ми бачили, ставив справді дуже сумні гороскопи, побоюючи ся вибуху козацького повстання при першій нагоді, і домагавсь якихось рішучих заходів для заспокоєння козацького невдоволення. Але се може бути й випадковою хронологічною стрічею з подорожею канцлера. Незалежно від неї могли зійти ся глухі поголоски про попередні переговори короля з козаками з відгомонами особистої афери Хмельницького, що в тім часі доходила до свого краю, попихаючи лояльного і статочного чигринського сотника до „десператських“ вчинків, і підіймав ся грізний привид повстання.

Особиста біографія Хмельницького на стільки-ж бідна реальними, безсумнівними фактами, на скільки безмірно богата легендою, що окрила його по горячим слідам першого виступу на широкій арені і зробила улюбленим героєм всяких переказів і видумок, а далі й поетичних та белетристичних утворів. На сім місці не можемо ставити собі завдання дати можливо повну, критично перевірену біографію великого гетьмана — се мусіло-б бути завданням особних праць, дуже пожаданих, котрих не маємо ні для Хмельницького, ні для інших визначних діячів сеї доби. Я обмежуюсь головнішими фактами і моментами особистого життя Богдана, потрібними нам для розуміння його публичних виступів²⁾.

Богдан-Зиновій Хмельницький був сином старостинського урядника в Чигиринськiм старостві Михайла Хмельницького. Такі урядники звичайно набирали ся з дрібної шляхти, і таким шляхтичем уважав і називав себе Михайло Хмельницький: в пізнійшiм листі своїм до короля під Зборовим (15 серпня 1649 р.), дуже

¹⁾ Єрлич в своїх записках дає відомін сих шляхетських поголосок, записуючи, що Хмельницина стала ся przez krola, zdrada dotkliwa kanclerska, czlowieka bezboznego — с. 53.

²⁾ Різні спірні питання біографії Хмельницького і легенди про нього обговорив я в екскурсах, які, на жаль, відложив до особного публікування, і вони згоріли разом з іншими матеріалом у Києві в 1918 р.

важнім для його біографії (свого рода короткій автобіографії), Богдан Хмельницький називає себе „уродженим Хмельницьким“, а на своїй печаті уживає герба Абданк. Походження його батька одначе вістаєть ся незвісним. Чигиринщина вся було новою займанщиною ріжних приходнів кінця XVI в.; приходнем в Чигиринщині, розумієть ся, був і Михайло Хмельницький. Але звідки прийшов він, се віставало ся незвісним в пізнійших часах, і сучасники переказують тільки ріжні здогади: так Пасторій називає його шляхтичем („як кажуть“) з Литви (з в. князівства Литовського), Коховский каже, що одні вважали його родом з Мазовша, иньші — з місточка Лисянки, в Корсунським старостві. Ся остання згадка одначе може бути хіба памятю, що Мих. Хмельницький, перед тим як осісти ся в Чигиринським старостві, жив в Лисянці, що була державою тогож Даниловича, що й Чигиринщина, і була осадою також дуже недавню; з початків XVII в.¹⁾ Може бути, що Мих. Хмельницький був її осадчим, як потім займав ся осадництвом в Чигиринщині²⁾.

Про попередне Коховский переказує здогад що Мих. Хмельницький служив на дворі Жолкевских в Жовкві, і потім коли Данилович оженив ся з Софією Жолкевскою, був приділений до двору своєї панни, перейшов з нею в службу до Даниловича і кінець-кінцем осів ся в Чигиринським старостві, котрим володів Данилович (разом з староством Корсунським). Коли тут осів ся М. Хмельницький, незнати; правда в потвердженю Суботова за Б. Хмельницьким сказано, що Суботів Мих. Хмельницький держав більше сорока літ³⁾, але сьому досить тяжко увірити, хоч ся дата без сумніву вийшла від самого Богд. Хмельницького: в 1570-х рр. не було ще навіть і Чигирини⁴⁾.

Взагалі про службу Михайла Хмельницького в Чигиринщині ближших відомостей не маємо. Б. Хмельницький в згаданім автобіографічнім листі каже, що батько його був „підстаростою чигиринським“; иньші сучасники звуть його „писарем провентовим“⁵⁾, офіціалістом низшої категорії. Може бути, що Хмельницький трохи причинив титулу своему батькови, але кінець-кінцем подробиця мало-важна. Факт, що Богдан Хмельницький походив не в старій родовитій козачині, а в місцевої дрібно-шляхетської (офіціалістської),

¹⁾ Див. у Яблоновского *Ukraina* с. 693.

²⁾ Піночі так і називає його „осадчим чигиринським“ — текст у Липинського (с. 255), поправнійшій ніж у Ірабовского, *Ouzs. Spom.*

³⁾ Акти Ю. З. Р. Х. с. 466.

⁴⁾ Ще одно місце пробутку родини Михайла могла-б ввазувати згадка Павла Алепського про Черкаси, — див. зараз нижче.

⁵⁾ *Scriba a rationibus proventuum* — Коховский I. с., теж *Pamiętniki do rap. Zygm. III* (очевидне запозичення).

середньо-заможної верстви. Про маєтковий стан сеї родини зовсім правдоподібно оповідаєть ся, що Михайло Хмельницький, служачи в старостинській адміністрації, не забував забезпечити себе, і осадив під Чигирином вище по Тясмину (з півтори милі віддалення) чималий хутір, названий Суботовим¹⁾. Останнє теж факт. Натомість те що оповідаєть ся про ожененне Михайла Хмельницького з козачкою, звязки з козаками і службу в їх війську — все се виглядає як здогад для обяснення того, що Михайло закінчив жите в битві під Цепорою, а син його опинив ся в козацьким війську. Факти сі одначе ніяких спеціальних обяснень не вимагають, бо дрібно-шляхетська служебна верства стояла в сих сторонах все дуже близько до козаччини, а кожний тутешній осадник, шляхтич чи не шляхтич, був zarazом і воякою-пограничником. Коли Жолкевский стягав ся з останнього для боротьби з Турками в 1620-р., його зять Данилович прислав йому в поміч свій двірський полк, і в нім правдоподібно був і Михайло Хмельницький з сином. Учасник Шемберг в своїм лневнику цепорської війни згадує окрім властивого війська „лісовчиків і добровольців п. Хмельницького“²⁾.

Що до віку свого, Богдан в згаданім листі до короля 1649 р. називає свої літа „сивими“, і з того треба міркувати, що родив ся він ще -в XVI століттю, в його останнім десятиліттю. З сим сходять ся відомости, зібрані в 1649 р. венецьким послом в Відні — що Хмельницькому було „коло 54 літ“, себ-то родив ся він коло 1595 року³⁾. Павло Алепський переіадаючи через Черкаси, запиує, що се місто було місцем уродження Хмельницького⁴⁾, але трудно дуже полягати на такій принагідно киненій замітці. Імя його „Богдан“ часто толкували потім як прізвизще, дане йому пізнійше як спасителя України, але се без сумніву початкове, дитинне імя Хмельницького і вповні правдоподібно, що се був практикований в народі переклад церковного імени Федір, як толкував уже Коховский⁵⁾.

Про науку Богдана Коховский каже, що він учив ся в київській гімназії. а також „по словам богатьох“ — у Ярославі у єзуїтів. Останнє більш певне, перше дуже мало, і мабуть зявило ся як пізнійший, безосновний здогад. Київська гімназія, себ-то братська школа, починала своє істнованне тоді, коли Хмельницький мабуть уже кінчив

¹⁾ Коховский I. с.

²⁾ Prócz Lisowczyków i p. Chmielnickiego wolontariuszów — Pisma Żółkiewskiego с. 571.

³⁾ Деша Сагредо при статі М. Кордуби в 78 т. львів. Записок, ч. 2.

⁴⁾ Путешествіє патр. Макарія IV с. 192.

⁵⁾ Максимович зі згадки Мясковского (Michałowski с. 377), що іменини Богдана були десь коло рядвяних свят, досить правдоподібно здогадував ся, що він мав імя Федора „начертаною“, котрого день 27 грудня (I с. 479).

науку у єзуїтів, а може й скінчив її, тай ніяких звязків у Хмельницького з київськими шкільними кругами не знаємо, ніякої пам'яті про його науку в сих кругах не бачимо. Натомість про його учення в котрійсь єзуїтській колегії — ярославській чи львівській, се не зовсім ясно — маємо свідчення більш певні. Його професор єзуїт Мокрський, „під котрим Хмельницький учив ся поетики і реторики“¹⁾, уживаний потім був в посольствах до Хмельницького, з огляду на сю особисту знайомість; тоді Мокрський був у Львові, перед тим міг бути і в Ярославі. При тих звязках з Галичиною, які існували на дворі Даниловича, зовсім природно, що чигиринський офіціаліст післав сюди свого сінка, і власне до такої щиро шляхетської школи як єзуїтська колегія.

Судячи з сеї звістки про науку поетики і реторики (її достовірности не можемо нічого закинути), Хмельницький був в єзуїтській школі досить довго: загальна освіта, по за котру звичайно не преступали люде світські, які не мали заміру віддавати ся церковній діяльности, займала 6—8 літ і більше, і кінчила ся власне риторикою²⁾. Освіта, котру Богдан тут дістав, була звичайна, середня освіта сучасного „освіченого“ чоловіка, і супроти наведеної звістки мусимо лишити на боці відзиви сучасників, які говорять про Хмельницького, як про чоловіка ледве помазаного освітою³⁾, що тільки між козаками міг бути помітним нею. Не така то й рідка річ між козаччиною, а спеціально між її шляхетськими елементами, була середня шляхетська освіта в тих часах.

Шкільна наука Богданова закінчила ся перед 1620-м р. Того року, я вже сказав, його батько, вибираючи ся в похід в двірським полку свого патрона, взяв з собою і Богдана. Подобиць з сього його походу більше не маємо, тільки те що каже сам Хмельницький в згаданім листі, і так само різні иньші сучасники: Михайло Хмельницький в битві під Цецорою наложив головою, Богдан попав в турецький полон, „де пробув в тяжкій неволі два роки“, поки його звідти викупили. По словам Коховського визволиди його козаки, винявши на своїх бранців, за-для пам'яті його батька; се не дуже правдоподібно, бо ніяких заслуг для козаччини у Михайла Хмельниць-

¹⁾ Xiądz Mokrski był jezuitą y uczył w szkolach, pod którym Chmielnicki poetyki i retoryki słuchał, tenże ze Lwowa od mieszczan posłany do Chmielnickiego na traktaty, którego poznawszy Chmielnicki przy pospolstwie nic z nim nie mówił, a gdy się rozeszli, nisko za nogi obłapił y za ćwiczenie dziękował — Nowiny z Warszawy do obozu posłane 29/XI 1648, в текстах Нарушевича 143 с. 379, з королів. архиву.

²⁾ Див. в т. VI с. 452.

³⁾ Гривдский: exigua litteratura tinctus (с. 40). Пасторій (Bellum с. 5): litterarum etiam non rudis (в Historia с. 27 одначе: rarior denique inter Cosacos latinae necnon in reipubl. Polonae peritia Хмельницького). Коховський: ex usu litterarum aliquo non inhabilis tractandis negotiis fuit (с. 20).

кого не знаємо. Пасторій каже, що Богдана викупила мати, що буде простійше і правдоподібнійше.

Про єю неволю оповідає ширше турецький літописець Наїмачелебі, з нагоди посольства Хмельницького до султана в 1650 р. По його словам, мусульманин, що привіз тоді лист від Хмельницького, оповідав, ще Хмельницький був в неволі у одного з керманичів султанської фльоти, що проживав в Царгороді в кварталі Касім-баші; під час своєї неволі Хмельницький прийняв іслам, і пізнійше зівстався йому вірним, але се не перешкодило йому, підмовивши кількох інших невольників, утікти з неволі¹⁾. Одначе ціле оповідання повне різних фантастичних або мало правдоподібних подробиць, і з нього можна взяти з де-якою правдоподібністю хіба сю подробицю, що Хмельницький за своєї неволі був в Царгороді.

Пятнадцять літ, що минули від повороту Хмельницького з неволі і до війни 1637 р., в наших джерелах не зазначили ся ніякими певними фактами. Оповідання пізнійшої козацької традиції про різні Богданові подвиги: про участь його в морських походах, про те як він взяв в неволю двох Кантемірових синів, визначив ся незвичайно в Смоленській війні і т. и.²⁾—тільки непорозуміння, або прості вигадки. Так само не мають реальної вартости загальні фрази де-яких старших письменників (Коховского й ин.) про ті прикмети, якими Богдан звернув на себе увагу в війську—освіта, красномовність, зручність і оборотність у всякого рода ділах.

Можемо констатувати, що в середині четвертого десятиліття XVII в., коли Богданові могло бути літ за сорок, він мав визначну позицію в в війську—але які уряди займав він перед 1637 р., зістаєть ся невідомим. З особистого життя його також не знаємо майже нічого. Був він жонатий з Ганною Сомківною, сестрою Якіма Сомка, пізнійшого претендента на гетьманство, і мав чималу сімю: кількох синів і доньок. Все се були, очевидно, діти від першої жінки, яка—припускають, вмерла перед Богдановою аферою, судячи з того, що він тоді жив з тою дамою, за котру у його вийшла ворожнеча з Чаплінським; але вся ся романічна історія взагалі мусить приймати ся з значним скептицизмом, як зараз побачимо. Поза тим ще можемо сказати, що Богдан господарив на батьківських хуторі і в пізнійшій афері своїй виступає як заможний господар, що своїм достатком викликає заздрість у старостинської адміністрації.

¹⁾ У Смірнова Крымское ханство с. 546—7, перед тим ще в Collectanea-x Сенковського (I с. 201), що не пожалував навіть дати в своїй книжці образок, де представлено, як Хмельницький в якійсь фантастичнім „козацьким“ убранню править мусульманський намаз в присутності хана. •

²⁾ Грабянка с. 32, Величко II с. 381.

В 1637 р. стрічаємо Б. Хмельницького в перший раз на ширшій арені, як військового писаря, що підписує акт капітуляції козацького війська під Боровицею¹⁾. Правдоподібно, тільки на сій підставі Коховський, що знав дневники Окоцького, відозвав ся про Хмельницького, як про зрадливого чоловіка, що брав участь у всіх повстаннях—Павлюка, Острянина і Гуні, і таке переконання про участь Хмельницького в повстанню утерла ся глибоко в історіографії. Але ближше приглядаючи ся, переконуємо ся, що властиво на се нема підстави. Як вище було вказано, Б. Хмельницький виступає в рядах старшини, визначеної Потоцьким на місце тих козацьких старшин, котрих козаки мали за наказом Потоцького відставити при капітуляції. Тому треба думати, що Богдан належав як раз до людей найменше скомпромітованих повстаннем, і через се певного значіння набирає патетична фраза його в автобіографічних листі до короля, що він від уреждення свого і до того сивого волося „не був в ніоднім повстанню против маєстату королівського“.

Той факт, що після кампанії 1638 р. Богдан був визначений до покірної депутації до короля²⁾, теж промовляє за тим, що він і в кампанії Острянина і Гуні не був скільки небудь сильно скомпромітований. Дійсно в звістках сеї війни ми не знаходимо імени Хмельницького в рядах повстання. Розумієть ся, може се бути випадковим—але знов ніщо не дає нам права відкидати його заяву, що він не був ні в однім повстанні против короля.

Дальші літа теж не визначають ся нічим голосним в житю Богдана. Від ординації 1638 р., що позбавила козаків вищих урядів, займав він уряд чигиринського сотника—позиція вигідна тим, що давала йому можливість лучити занятя господарські з службовими. „Золотий спокій“ дав можливість і йому загосподарити ся на своїй батьківщині, може й розширити її: в пізнійших привілеях предложених Богданом цареві крім Суботова єсть осібне потвердження на „слобідку Новосельці, на землі суботівській лежачую од поль диких за Чигирином“³⁾.

Про значні розміри Богданового господарства теж маємо деякі згадки в джерелах. В „кривдах Хмельницького“ згадуєть ся 400 кіп збіжа на гумні його, захоплених при наїзді Чапліцьким (Чаплінським)⁴⁾. Натан Ганновер в своїх записках, на підставі оповідань своїх земляків, описує багаті стада Хмельницького. Піночі згадує про стави, млин і шинки, що несли дохід Хмельницькому, і особливо

¹⁾ Днев. в ч. I с. 272.

²⁾ Там же с. 310.

³⁾ Акты Ю. и З. Р. X. с. 464; про розширення Богданом батьківщини мова і у Пасторія с. 32.

⁴⁾ Michałowski с. 4.

на конкуренцію суботівських і чигиринських шинків кладе натиск в історії пізнішого конфлікту Богдана з Чаплінським¹⁾.

Богдан мав добрих приятелів серед нової старшини; з адміністрацією староства, де служив його батько, очевидно, теж звязували його звязки приязни і зажилости. Все, здавалося, віщувало йому спокійне і приємне жите — тим щасливіше, чим менше в нім було слави і відповідальности.

Той факт, що його разом з Барабашем і Ляшем вибрано в 1646 році в повірники королівської місії, ще раз дає поняття про його позицію в війську: репутацію чоловіка виливого, певного, льояльно-супроти короля. І він тоді, як і Барабаш або Ляш, не хотів ризикувати своїм положенням і пускати ся на слизьку дорогу агітатора-бунтаря, хоч би і з королівської руки.

Всякі пізніші говорення про те що Хмельницький уже від давна був підозрілим і показував бунтівничі замисли, або величання проникливости покійного гетьмана Конєцпольского супроти нещастя, в яке впав його наступник Потоцький—се очевидно запізнені віщування тих глибоких політиків, які все пригадують по подіях, як то вони добре їх предвиділи і від них остерігали.

Такі глибокі відкриття кн. Заславського по корсунським погромі, що Хмельницький, котрого він певно й імени не чув перед тим і навіть тепер називає „одним козаком переяславським“, „не тепер тільки засмакував добичи Річиносполитої, а з давна прозумівав ся з беєм, і тільки за якимись чарами чи фатумом не були сї зносини помічені“²⁾. Такий популярний переказ про те, як Хмельницький на похвалки Конєцпольского Кодаком, відбудованим по Остряниновім повстанню, вирвав ся з сміливою заміткою, що „як людська рука збудувала, так людська рука може й знищити його“, і сими розбудив підозріння у старого гетьмана. Або иньше аналогічне, тільки не таке популярне оповіданне про віщуванне Хмельницького по погромі 1638 р., що „козацька мати“, котру вважали добитою Конєцпольским та Потоцьким, ще дасть грізне для Поляків потомство від союзу з Татарами. Таке ж оповіданне, що Конєцпольский, високо цінячи Хмельницького, все мав передчути чогось незвичайного від того чоловіка і перед смертю жалував, що лишив Хмельницького живого—бо тільки він, Конєцпольский, повагою своєю стримував його, і т. и. Всі вони виглядають як пізніші рефлексї, до котрих перед своєю аферою Хмельницький правдоподібно давав дуже мало приводу.

¹⁾ Ojczyście spominki I с. 138, пор. вище с. 152 прим. 2.

²⁾ Лист у Шайнохи II дод. 40.

Та слідом стрясла ся біда, яка до решти зруйнувала всі його здобутки і зробила саме жите його непевним: Трагічні наслідки сеї Богданової афери густо заплели її різними легендарними подробицями і наповнили паралельними мотивами, серед яких незвичайно трудно визнати ся, — тим більше, що в додатку до всього майже бракує хронологічної основи всьому тому букетови реальних фактів, підозріливих поголосок і чистих вимислів.

Вихідна точка ясна — сварка з новим підстаростою чигиринським Чапліцким, чи Чаплінським. З чого вона пішла, зістанеть ся мабуть секретом, та і в дійсности такі ворогування сплітають ся часто з таких складних, а в окремішности маловажних мотивів, що потім самі головні учасники не здають собі справи з початку своєї ворожнечі і вказують зовсім ріжні причини.

По звісному принципу *cherchez la femme* і тут з часом особливу популяриність здобула романтична „боротьба за жінку“ між Хмельницьким і Чаплінським. Мовляв Чаплінський ухопив жінку, невінчану, в котрою жив Хмельницький, а Хмельницький добивав ся її назад, але ані Чаплінський не хотів її віддати, ані вона не хотіла вже вертати ся, бо перейшла на латинство і Чаплінський обвинчав ся з нею. Аж по корсунським погромі коронних військ Хмельницький захопив її в свої руки і мешкав як з жінкою, доставши якесь благословенство на сей шлюб від патріарха в Києві. Се тривало до 1651 р., коли стала ся в Богдановій родині трагедія, закінчена — як оповідали — повішенням сеї жінки. Але вся ся історія з жінкою стає причиною афери доперва в пізнійших писаннях, котрих автори стояли під вражіннями сеї трагедії 1651 р. У тих же авторів, які сеї пізнійшої трагедії не знали — у Ганновера, Пасторія, Віміні, нема згадки про якусь романтичну причину сварки Хмельницького з Чаплінським. Так само ані в автентичних листах Хмельницького, ні в так званом „реєстрі кривд“¹⁾, ані в оповіданнях Хмельницького, переказаних різними агентами, ні в поголосках, збираних Кунаковим по горячим слідам, зимою 1648-9 р., ні в пізнійшій кореспонденції з королем, де Хмельницький добивав ся видачі йому Чаплінського, — нема ніяких слідів сього роману. Мова йде все про самі прозаїчні річи, так що се змушує ставити ся досить скептично до всеї сеї романтичної історії, як причини пізнійших бід. Правдоподібно аж трагічний кінець сеї другої Богданової жінки звернув увагу на неї і так зложила ся пізнійша історія про неї, як причину всеї біди — як про „степову Гелену“, зза якої пішла козацько-польська війна.

¹⁾ Тут єсть тільки загальна згадка про забирање жінок і доньок козацьких, як ми бачили вже вище, с. 81.

Вповні реальний характер, як причини афери, мають за те ріжні старостинські драчі з Хмельницького і вкінці відібране суботівських ґрунтів, так що про се годить ся сказати тут кілька слів.

Знаємо, що одною з головніших кривд, на які скаржили ся козаки, було те, що старостинська адміністрація брала з них поволощину і ріжні побори. Здаєть ся, від сього зачали ся і прикрости Хмельницькому від Чаплінського. В „реєстрі кривд“ читаємо, що „в р. 1646, коли Хмельницький діставши двох Татар, возив їх до пана краківського (гетьмана Потоцкого)¹⁾, в неприсутности його забрано у нього поволощину, і з стайні коня його, на котрім їздив в дикі поля“. Розгніваний сими і подібними прикростями, Хмельницький заніс скаргу на Чаплінського — правдоподібно перед самого пана старосту. Але вона йому не помогла, а роздражнений нею Чаплінський став чіпати ся Хмельницького ще гірше, і при якійсь нагоді вхопивши малого сянка Хмельницького велів своїй челяди вибити його канчуками серед чигиринського ринку, і та тақ постарала ся, що по сій езекуції його занесено до дому ледво живого, і він потім незадовго вмер²⁾.

Другим ударом для Хмельницького було відібране від нього хутора. Чаплінський представив старості, що Хмельницький безправно і незаслужено володіє просторими ґрунтами, які мають належати до староства. Описав його як чоловіка шкідливого, ворожого і т. и., і кінєць-кінєцем дістав позволенне відібрати від нього ґрунти, котрими Хмельницький володів, очевидно, без усякого певного документу, за простим дозволенням старости Даниловича чи його підстарости. Правдоподібно, Хмельницькому було предложено взяти відшкодованне за вложені в культуру сих ґрунтів кошти і уступити ся з них. Пасторій називає навіть суму, яка була кінєць-кінєцем признана Хмельницькому — 50 золотих. Хмельницький не хотів уступати ся, тоді Чаплінський тодішнім звичаєм урядив збройний наїзд, захопив ґрунти силоміць, при тім знищив двір Хмельницького, забрав збіже і всяке добро, — як звичайно при таких наїздах бувало³⁾.

¹⁾ Думаю про Потоцкого тому, що Конацпольскій вище зветь ся „небіжчиком внаом краківським“. Се давало б хронологічну точку опєрти для перших заціпок: поволощину вибрано по смерти старого Конацпольского, в середині або другій половині 1646 р.

²⁾ Пам. кн. Міхаловскаго с. 5.

³⁾ Реєстр кривд — в книзі Міхаловскаго с. 5, Пасторій с. 31 (посилаєть ся на лист Хмельницького до Потоцкого), Натан Ганновер I. с., Грондскій й ин.

Хмельницький пробував дійти свого; все його існування було поставлене на карту і він мусів ужити всіх способів, щоб вернути собі маєток. Ріжні автори оповідають досить широко про його скарги і в гродським суді, і у короля, і навіть на соймі. Переказують ся революції списані в сих справах, і розмова з Хмельницьким короля, що мовляв порадив йому боронити ся силою¹⁾. Маємо навіть королівську грамоту, ніби то видану йому королем на потвердження його прав, в Варшаві 22 липня 1646 р.²⁾ Все се одначе дуже сумнівне. І захований текст королівської грамоти, і самий факт її видання мало ймовірні; мало правдоподібно навіть, щоб Хмельницький в сій справі звертав ся до короля — справа була безнадійна, і Хмельницький се мусів знати. Не знати, чи була вона навіть у гродським суді, не тільки що в соймові: Хмельницький був *nullo iure possessor*, безправний держатель. Навіть в згаданій грамоті з 22/VII, подиктованій Хмельницьким або уложоній на основі даних ним відомостей, нема згадки про якісь права його — крім детеперішнього спокійного володіння. В такій справі все залежало від волі старости, і раз Хмельницькому не удало ся прихилити його, знайти протекцію до нього — все було даремне.

Тим часом всі заходи, які Хмельницький робив против своїх ворогів, тільки ще більше загострювали відносини. Боротьбу перенесено на політичний ґрунт. На Хмельницького пішли доноси, обвинувачення в зраді і бунтуванню козаків. Його давній товариш по службі військовій Роман Пешта, осавул чигиринський, обвинуватив його що він бунтує козаків до морського походу: очевидний відгомін секретних поручень, даних королем. Коховський знає імя ще иншого доносчика — якогось сотника „Онїаса“ що доносив комісарови Шембергу про приготування до бунту, які йшли від Хмельницького.

Крім загальних протидержавних замислів його обвинуватили також в якихось інтригах спеціально против Ол. Конєцпольского, з нагоди звісного нам походу против Татар, що відбув ся в осени 1647 р. (в жовтні)³⁾. Одні кажуть, що козаків обвинувачувано, що вони перестерігли Татар, і тому не удало ся захопити на місці орди, инші — що вони зробили засідку на Конєцпольского, як він мав вертати ся з походу, і привідцею того ославлено Хмельницького. Першу версію знаходимо у Ганновера⁴⁾ другу у анонімного мемуа-

¹⁾ Див. особливо у Гродського.

²⁾ Акты Ю. Р. X с. 464.

³⁾ Виш., с. 25.

⁴⁾ Ганновер каже, що Хмельницький розжалений на Конєцпольского за забранне його оселі, остеріг Татар про похід Конєцпольского, і сей похід тому не вдав ся. Конєцпольский не знав причини, аж згодом сам Хмельницький вимовив ся по пьяному в шинку, як він „пімстив ся панови за те що забрав йому худобу“. Жид шинкар підслухавши доніс Конєцпольскому, той звелів увязнити Хмельницького і хотів скарати на смерть, але приятелі Хмельницького випросили його на поруки. Пер. Валябана с. 60—1.

риста, дуже близького події¹⁾. Він оповідає, що коли Конєцпольський з Базавлука (з Січи) рушав понад Дніпром до Кодака, прийшла відомість, що „Хмельницький бунтує козаків“. Мало се бути приблизно в останніх днях жовтня н. ст.²⁾. Конєцпольський вислав перед собою свого служебника Раддінського, державця Крилова, і той приїхавши до Крилова, „застав ріжні вісти про бунти Хмельницького — що справді він бунтує козаків, аби знищити обоз [Конєцпольського], що йшов до Крилова“. „П. Раддінський, порозумівши, що він має такі замисли, поїхав в Крилова до Бужина, де був Хмельницький, зловив його і припровадив до Крилова“. (Коховський теж знає сей арешт Хмельницького в Бужині і додає подробицю, що Хмельницького звабили туди приятелі, ніби то в справі продажу якогось славного своєю швідкістю коня). Конєцпольський, приїхавши до Крилова, застав Хмельницького в вязниці і учинив раду — що з ним робити. Порішили дати його на поруки: поручився за нього Кречовський полковник і деякі приятелі Хмельницького.

Так оповідає безіменний мемуарист. Хмельницький (в „реєстрі кривд“) безпосереднім провинником в сій афері вважає, видно, Пешту з його доносом. Він „доніс на його погибель до п. хорунжого коронного, ніби замишляє випровадити армату на море, а п. хорунжий по при иньші претенсії через Чаплінського розгнівавши ся ще й за се, велів наступати на здорове Хмельницького“. А на иньшій місці того ж реєстру сказано, що п. Конєцпольський, „вертаючи ся з Запорожа, велів взяти Хмельницького за варту і голову йому утяти, а як Хмельницький хотів удати ся в сій справі до пана краківського [Потоцкого], по дорогах пороблено засідки“.

Власиво Конєцпольський, як староста чигиринський, не мав права вязнити Хмельницького — тим менше не міг засудити його на смерть, і свій арешт Хмельницький вважає, очевидно, одним з тих старостинських безправств, на які скаржив ся він і козаки. В данім разі ся безправність ослабляють ся тою обставиною, що се діяло ся підчас воєнного походу, що Хмельницький був обвинувачений в замислах против сього походу, що з Конєцпольским був безпосередній начальник Хмельницького — чигиринський полковник і иньша військова старшина. Арештований, і потім випущений був Хмельницький мабуть за спільною порадою, і сей арешт міг трактувати ся як спосіб самооборони. Одначе справа кінець кінцем не

¹⁾ Памятники кiev. ком. I с. 174.

²⁾ Ми бачили вище (с. 25), що Потоцкий 20 жовтня н. ст. мав звістку про заграбленне татарських стад Азаматом — останню стадію в операціях походу Конєцпольського; по сім зачав ся поворот, і на Базавлуку Конєцпольський міг бути в 20-х днях жовтня н. ст.

могла бути порішена без висших військових властей — комісара і самого гетьмана Потоцького, і Хмельницького віддано на поруку Кричевському — мабуть до дальшої волі Потоцького. Хмельницький збирався їхати до нього і скаржити ся на безправний арешт. Але мабуть той же Кричевський, його приятель і зверхник, котрому сучасні чутки і пізніші легенди надали таке значіння в історії Богданової утечі, — попередив його, що всі силування його знайти захист у гетьмана будуть даремні. А може остеріг його і перед якими-небудь роспорядженнями Потоцького, виданими на некористь Богдана, тако що він залишив свої гадки скаржити ся Потоцькому і переконавши ся в безоглядності і всемогучості своїх ворогів, а безсильності тих, на котрих прихильність і ласку рахував, рішив піти пробоем і пустити ся стрімголов на ту дорогу, на яку їхали його всі останні пригоди — дорогу бунту і боротьби.

Се був страшний, критичний момент в житю Хмельницького. В душі його, в усім естві настав глибокий перелом, тим страшніший, чим здержливіша і зрівноважена досі була ся незвичайно сильна і багато обдарована натура. Можна сказати, що Хмельницький перед сим і по сім моменті се було двоє ріжних людей.

Ми не маємо достовірних характеристик його з-перед сього перелому. Зовсім природно, бо тоді се був чоловік мало визначний, до котрого мало хто приглядав ся; такі напр. фрази, як Коховського, що се був чоловік на від привітний, згідливий і покірний, який ховав під усміхненим лицем свої внутрішні зворушення, — ледви чи оперті на дійсних поміченнях. Описи з часів після повстання і одинокий цінний портрет, ґравірований Гондлусом¹⁾, маюють Богдана як чоловіка сильної фізичної будови, добре захованого, незважаючи на свої п'ятдесят-шістдесят літ, сильного темпераменту, невичерпаної енергії²⁾.

¹⁾ Портрет сей звісний досі в трьох варіантах, які всі мають дату: Гданськ 1651 р. На однім Хмельницький підписаний як бунтівник: *exercitus Zaprovien. praefectus, belli servilis autor, rebellium socassorum et plebis ukrainen. dux*, на другім — офіціальним титулом як *exercitus s. r. mtis Zaporohsciensis praefectus*; третій варіант — карикатурний, з осліячими ухами і козячими рогами. I. C. Block *Das Kupferstichwerk des Wilhelm Hondius, Danzig, 1891*; W. Bartynowski *Wspomnienie o gytowniczuch pracach W. Hondiusa, Przegląd bibliogr. archeol. 1897*; Смирновъ *Рисунки Києва 1651 г. (Труды XIII арх. съезда II, 1908)*; Г. Хоткевич *Альбом історичних портретів, 1909*. Смирнов здогадував ся, що портрет сей зарисував Абрам ван-Вестерфельд, прибічний маляр Януша Радивиля, під час візиту Хмельницького в польський таборі 18 (28) вересня 1651 р., або раніше дещо (ор. с. с. 310—312).

²⁾ Венецький посол Віміна, що був в товаристві Хмельницького кілька разів, так описує його: „На зріст скорше високий, ніж середній, широкий в костях, сильної будови. Мова його і правління показують зрілий суд і тонкий розум. Хоч трапляеть ся йому сильно пити, але справ він не залишає; тому здасть ся, ніби в нім містять ся два ества: одно діяльне, тверде, віддає правління, инше сонне, утоплене в м'якстві.

Привичаений дипломатизувати, ховати свої дійсні заміри під маскою згідливості й індіферентності — правдоподібно вихований в тім переконанню, що на світі, а особливо в політиці годі инакше жити і поступати, Хмельницький звичайно представляв ся добродушним, скромним, непретенсійним. Очевидно любив навіть імпонувати сею крайньою простотою і невибагливістю свого особистого життя. Але легко запалював ся, уносив ся безпосереднім почуттями — радістю, гнівом, жалем, або фантастичними образами, які снувала перед ним жива уява і тоді доходив до крайности: „кидав ся з лавки, волосе рвав на собі, ногами бив в землю“.

Говорив радо, багато. Любив дотепкувати, вразити слухача несподіванкою. Взагалі бачимо мішанину широї безпосередности з східнім лукавством і вирахованим акторством, де часто не можна відрізнити щирого пориву від зручно уданої сцени безмірного гніву, роздражнення, жалю, і се сполученне дрібнопыхетської низькопоклонности, прищипленої вихованнем і теж часами утрірованої умисно, з гордістю і свідомістю своїх сил, вірою в своє щастє і провіденціальне призначенне, розвиненою великими подіями, які йому прийшло пережити, — роблять дивне вражінне. Глибокі потрясення, які впали на Богдана, очевидно в сильній мірі захитали його духову рівновагу. Правдоподібно в період своєї афери, серед тих бід, які спали на його, став він більше ніж коли небудь шукати в піятиці забути, визволення з страшного нервового напруження. Але з другого боку тяжкі удари і зміни долі, сі нечувані напруження всіх сил, які йому прийшло пережити в сій афері і потім в перших стадіях повстання, видобули з нього незвичайні прикмети і таланти, незрівняну побудливість енергії, дивну меткість, організаційний хист і нечувану силу впливу на людей, на маси, що незамітного сотника чигиринського поставила в ряді найвизначніших героїв історії.

Такий перший удар, що викрісував палючі іскри з укритих потенцій сього великого духа, впав на Хмельницького в осени 1647 р. Розумієть ся, козацьке життя на українськїм пограничу не стелило ся

В поводжінню ласкавий, простий і тим зискує любов воєнків, але з другого боку тримає їх в карности тяжкими карами“. — *Relazione dell'origine e dei costumi dei cosacchi*, — рідке виданне 1890 р., переклад в Київ. Старині 1900, I.

Архидякон Павел, бувши теж в гостині у Хмельницького літом 1654 р., так описує його: „Сей Хмель чоловік в старих літах, але багато наділений дарами щастя: простий, спокійний, мовчазний, людяний; всіми справами він займаєть ся сам; в їжі, питю і одежі скромний. Кождий побачивши його скаже: так ото сей Хмель, котрого слава й імя рознесли ся по всім світі! Та хоч його вигляд не показний, з ним Віг, а се велике діло! Молдавський господар Василь був великий на зріст, вигляду суворого і поважного... але се все не помогло йому. Яка ж протилежність між твоїм іменем і зверхнім виглядом, Хмелю!“ (II с. 34).

рожами ніколи, але тепер захитало ся в житю Хмельницького все, що він вважав міцним, певним, безпечним. Заслужений козацький старшина, вибраний в позірники самого короля, був обробований зі всього шляхетським зайдюю і не міг знайти помочи ані управи. Бездоганий, гордий своєю випробованою вірністю королеви і річипосполитій—попав в бунтівники і не міг виправдати ся від сього закиду. Його старого, шановного чоловіка волочать по вязницях, трактують як яке небудь ледащо, і навіть самого життя він уже не певен.

В „реестрі кривд“ він згадує, що в бійці з Татарами якийсь Дашевский—„як то вони звуть—лях“, то значить оден з нових польських гвардійців, або з тих Поляків, що були вписані на козацькі місця в реєстр,—так рубнув його ззаду по голові, що тільки шишак охоронив голову від розрубання. Коли ж здивований Хмельницький питав, що йому стало ся—Дашевский виправдував ся тим, що взяв його за Татарина. Потім коли Хмельницький вибрав ся до Потоцького з скаргами на старостинські кривди, —„по дорогах були засідки на нього“, а про зятя Чаплінського—Коморовського оповідали йому, що він не раз присягав ся пред козаками, що коли з Хмельницьким не дадуть собі ради, то мусять його вбити, і т. и.

Страх пред сим завзятим і неперебірчивим ворогом, і ще більше — гнів обхопив Хмельницького, гнів страшний, неблаганий, котрого не міг забути Хмельницький навіть пізніше, на верхах своєї слави домагаючи ся від польського правительства голови Чаплінського і не можучи заспокоїти ся, тому що той смертельний ворог не попав в його руки. Довідавши ся, що і військова власть настроена рішучо против його і з сього боку йому також можна чекати самих прикрих несподіванок, Хмельницький, як казав пізніше — „діти свої віддав між добрих людей, хто мене жалував, і пішов на Запороже“¹⁾.

Популярна легенда оповідає, що перед своїм виїздом Хмельницький „штучним способом“ видобув королівські листи, переховувані у Барабаша. Мовляли упоїв його у себе на гостині і з його поясом (шапкою або иншою річю) післав свого хлопця до Барабашихи, а та на сей знак видала йому листи, які досі міцно ховав і таїв у себе Барабаш, і потім сих листів Хмельницький ужив на бунтованне черни. Ми маємо се оповіданне уже в зізнаннях козака бранця 1649 р. Воно повторяеть ся потім на ріжні способи у Поляків-сучасників і в українській традиції, оброблене в популярній народній думі, пройшло і в новішу історіографію. Але як реальний факт—

¹⁾ Акты Ю. З. Р. VIII, с. 349.

воно дуже сумнівне і належить мабуть до легендарної, а не дійсної Хмельниччини. Принаймні тих привилеїв на власні очі у Хмельницького ніхто не бачив, і мотиви його агітації, судячи по всьому, далеко відбігали від змісту королівського листу 1646 р.

Перші кроки Хмельницького на новій для нього і чужій—як він запевняв—арені бунту і агітації, взагалі оповиті густою пільмою. Ніхто з близьких до нього людей не подумав списати перші початки повстання, не заховало ся взагалі ніякого докладнішого оповідання з його сторони, і сам Хмельницький в пізніших розмовах збував їх короткими, загальними фразами. В польських реляціях теж довго не знаходили ся докладніших відомостей про перші його кроки. І за недостаткою їх в науковій літературі загніздила ся і поширила півніжна легенда, навіть і не легенда, а белетристична фантазія Величка.

Розкриваючи старіші і новіші оброблення Хмельниччини, навіть писані під знаком суворої критики і побороювання легенди, стрічаєте ся, хоч і з різними відмінами, все з тими ж в основі своїй відомостями: Хмельницький, викравши від Барабаша королівські листи в Чигирині, в день св. Миколая, 6 грудня с. с., другого дня рушив з Суботова на Запороже і був дня 11 грудня в Січи. Там оповістив козакам королівські привилеї, проголошений був гетьманом і так зачало ся повстання. На вість про'утечу Хмельницького з королівськими листами заметушила ся польська адміністрація на Україні, наказуючи не пускати людей на Запороже, не дозволати ніяких зібрань людей по селах і містах, і т. д., Хмельницький же, щоб на якийсь час приспати увагу Поляків, росписував листи до всякої польської і козацької старшини зі скаргами на кривди свої й козацькі, роспускав відомости, що він буде посилати посольство до короля і сенату, сам же потайки готувив ся до війни, а в перших числах марта виїхав до Криму. Там завів переговори з ханом, довів до союзу з ним, і зіставивши закладнем сина Тимоша, дістав помічне татарське військо під проводом Тугай-бея. З ним він вернув ся на Запороже дня 18 квітня. По сім скликано в Січи раду, вибрано Хмельницького гетьманом уже формально, передано йому клейноди, і тоді визначено похід на Україну¹⁾.

Я предав тільки схему сього просторого оповідання, прикрашеного різними подробицями подорожей, прийнят, нарад, дарунків, з великим богацтвом дат, цифр, наведеннем листів Хмельницького і т. д. Се богацтво при піснім хлібі вільших, певнійших джерел

¹⁾ Величко I с. 28 і д.

робило неперебориме вражінне на покоління істориків, навіть довго потім як уже зазвучали перші рішучі остереження від користання з Величкових матеріалів. Під ріжними більш і менш скромними формами, не раз узяті в других і третіх рук, вони сидять в літературі по нинішній день¹⁾.

Отже щоб виключити рішучо сі впливи і відмежувати ся від них, треба сконстатувати, що дата викрадення листів від Барабаша і утечі Хмельницького на Запороже — се виключна власність Величка, який дуже любить імпонувати читачеви докладними датами, цифрами, подробицями і без церемонії їх видумує. Подробиць утечі з иньших, певних джерел не маємо ніяких. Листи Хмельницького з Запорожа, наведені Величком, безсумнівна белетристика.

Оповіданню Величка можемо противставити такі авторитетніші звістки:

В т. зв. реєстрі кривд, витягненим з листу Хмельницького до Потоцького, сказано, що Хмельницький, не маючи у кого шукати оборони, „удав ся на Низ до иньших, подібно як він покривджених (котрих в тих низових сторонах і на островах морських немале число) і вони вибрали Хмельницького своїм проводирем“²⁾.

Перед Унковським Хмельницький пізнійше (1650) оповідав, що він, віддавши дітей в опіку своїх приятелів, „пішов на Запороже, і всього нас війська в зборі було шістдесят чоловіка, як на нас Потоцький післав свого сина і комісара, і як би тільки я не згодив ся з царем кримським і не перейшло б до мене від Потоцького наших реєстрових козаків шість тисяч, не знати, щоб було й робити“³⁾.

Курчанин Гридин, що по його словам був на Запорожу під час утечі Хмельницького, оповідав перед воеводою в липні 1648 р., що Хмельницький „прийшов у Запорозьке військо з королівськими листами за три тижні перед масницею“⁴⁾, і посилав гетьман Хмель-

¹⁾ Див. в четвертім виданню Б. Хмельницького I с. 255 р. замітку, котрою Костомарів ратує наведені Величком листи Хмельницького; в цілости лишила ся і в сім виданню і хронологія Величка і ріжні подробиці Богданового побуту на Запорожу і в Криму. Суворий документаліст Соловйов теж не устеріг ся від Величка, хоч сі запозичення і закриті — принакрово мабуть — дуже авторитетною цитацією польських актів московського архива заграничних справ (X с. 1562). Шайноха, хоч дорікав Костомарову некритичністю, сам обома руками черпав з Величка (II с. 4 і д.), зовсім серйозно трагнував Богданові листи Величка, і т. д. На Шайносі, не провіряючи його підстав, опер ся Чермак въ хронології і подробицях Богданової утечі (I с. 336—7), не кажучи вже про Роле (Кобіету). З другої сторони на Величку, його оповіданню й листах опер своє оповідання про початки Хмельниччини Еварницький. А нарешті й Р. Іавронський, хоч як ворожий українській традиції, на ділі вповні піддав впливам оповідання Величка.

²⁾ Michałowski с. 6, Памятники с. 196; про автентичність див. вище с. 81. Взяті в скобки слова можуть бути поясненням того, хто робив сей витяг.

³⁾ Акты Ю. З. Р. VIII с. 349.

⁴⁾ Масница в 1648 р. була 5/II ст. ст., три тижні перед масницею — 15 січня ст. ст.

ницький двічі послів до кримського царя — кликати його з усею ордою в поміч на Ляхів, за повелінням королівським, а кримський хан з усею ордою прийшов над Дніпро на четвертім тижні по Великодні¹⁾, а перевозило його, кримського царя, з усею ордою, запорозьке військо при нім низше Бургуни²⁾ і Тавари на човнах, а коні плили³⁾.

Незвісний на імя мемуарист, що служив мабуть сам в якійсь польській хоругви, оповівши про видачу Хмельницького на поруку Кречовському, оповідає, що по виїзді Конацпольского до Бродів, до Лаща, що зіставав ся в Стеблеві, прийшла вість, що Хмельницький утік з своїми приятелями з поруки на Запороже і прийшовши туди бунтує козаків. Кречовський поїхав в степи, аби довідати ся, що діеть ся на Запорожу; стрітив в степу висланих від Хмельницького двох козаків і двох бутів⁴⁾, захопив їх і питає, що діеть ся на Запорожу. Відповіли, що бунти великі, все Запороже збунтувало ся і вже з Татарами Хмельницький трактує, аби помогли йому на Польщу: посилає з Запорожа Книшу (sic) козака свого і сина свого Тимоша на переговори з Татарами⁵⁾. Кречовський прилетів з тими язиками до Потоцкого, що був у Барі, той зараз скликав на раду ріжних військових з поблизьких місць і по раді видав листи до свого війська, аби як найскорше збиралось під Бар. „Знову приходить вість, що Хмельницький уже умовив ся з Ордою і дав в застав свого сина Тимоша. Тоді гетьман, зібравши військо рушає в фебравлі к Корсуневі“⁵⁾.

Все се оповіджене без дат, і тільки судячи з того, що Потоцкий коло 10 лютого н. ст. вже береть ся до рішучої боротьби з повстаннем, а 15 лютого рушає сам на Україну, можна приблизно вивести, що перші вісти (від язиків) Кричевський міг дістати в 20-х днях січня ст. ст., а другі вісти — про довершений союз з Татарами могли прийти коло 15-го лютого ст. ст.

Найбільш докладно переказує вісти про бунт на Запорожу Лукаш Мясковский судя подільський в листі з Балабанівки (в Бра-славщині) писанім 16 лютого н. ст. (6 ст. ст.). Комісар козацький дав знати, що дня 4 лютого (н. ст.) „на Січ, де відбував сторожу черкаський полк, — напав зрадник Хмельницький, захопив всю живність і забрав усі човни. 5 лютого пан Вадовский полковник

¹⁾ Великодень 2/IV, четвертий тиждень 23—29/IV с. ст.

²⁾ В вид.: Бургана; р. Бургунь кілька кілометрів вище Тягини.

³⁾ Акты Моск. госуд. II ч. 357.

⁴⁾ Vita alias tiomasza kozackiego, так толкує се слово сучасник — у Міхаловского с. 23.

⁵⁾ Памятники I с. 175.

черкаський і пан Кречовський чигиринський — що то через кумівство випустив Хмельницького на поруки — вислали против нього кількадесят козаків і по двох з товаришів своїх на сторожу. Але той їх заскочив, зловив і коли післали до нього — не схотів випустити, кажучи, що взяв їх війною — ще й тих вабив до себе й гукав: „Ви Ляхів потопіть та приставайте до нас!“ Про ніяку покору ані думає, бо з „пластунів, луковників, лисичників“ значно збільшив число свого гультяйства, приваблюючи їх до себе корогвою червоною з білим орлом і якимись привілеями щоби то від короля — як він каже — даними торік на вільности поля і моря“.

15 лютого н. ст. Мясковський одержав звістку від того-ж комісара, „що той зрадник дня 9 сього місяця, маючи очевидно потайне порозумінне з усіми козаками, вступив в отверту боротьбу і о півночі ударив на Запороже, на агаданих полковників і табор їх. Тут виявила ся зрада всіх реєстрових, бо самі-ж до них [полковників] стріляли, тає що ті з корогвами й бубнами ледви поуходили до Крилова, стративши 20 і кілька драгонів і більше як 10 товаришів“. Потоцький „тому кілька день“ послав ретмістра Хмелецького з універсалами й інструкціями для козаків, але після сеї останньої реляції рушив 15-го на Україну визначивши війську збірними пунктами Рокитну і Ольшанку на день 23 н. ст. і розіслав листи до панів просячи помочи військової — „не маючи вже ніякої надії на вірність всіх реєстрових, коли зрадили черкаські“¹⁾.

Меньше значіння супроти сеї новонайденної реляції має звісна давніша коротенька сучасна записка про те ж у Машкевича, дворянина Єр. Вишневецького, під днем 15 лютого: „Князєви дано знати, що якийсь Хмельницький, зібравши трохи гультяйства, прогнав з Запорожа корсунський полк, що стояв залогою, і прогнавши, став скликати на своєволю, і до нього почало горнути ся що лиш живо“. Вишневецький другого дня післав Машкевича з відомістю про се до Потоцького, що був тоді (в 20-х днях лютого ст. ст.) в Богуславі, на похороні Ад. Казановського²⁾. Се, як бачимо, не було тоді для Потоцького ніякою новиною.

Сам Потоцький відповідаючи на лист короля, що дорікав йому за непотрібний похід на Україну, про свої заходи проти Хмельницького писав королеви 21 (31) марта³⁾, що рушив на Україну по зрілій розвазі, з огляду на паніку, яка підняла ся там. Сили Богдана в момент походу, як видно з листу, Потоцький рахував тільки на

¹⁾ Лист в збірнику Z dziejów Ukrainy с. 497—8.

²⁾ Pam. o dawnej Polsce т. V.

³⁾ Дату сю справедливо вказав Шайноха II с. 19.

500 люда, але вважав вказаним рушити ся і против сих 500, „бо сі 500 підняли бунт з конспірації всіх козацьких полків і всеї України“. Не має заміру розливати крови. „Кілька разів посилав [до Хмельницького], аби вийшов з Запорожа, — обіцяв йому ласку і пробачення його вчинків, але ніщо його не зрушить. Послів моїх затримав. Нарешті післяв я з війська пана Хмелецького ротмістра вашої кор. м., чоловіка справного і добре свідомого гуморів козацьких, умовляючи його [Хмельницького] словом моїм, що й волос йому з голови не спаде. Але він, не порушений і такою моєю поблажливістю, відослав до мене послів моїх з таким посольством: насамперед, аби я з військом уступив ся з України, по друге — аби я полковників і всю їх асистенцію відставив від полків, по-третє — аби я скасував ординацію Річипосполитої, так щоб вони зістали ся при таких вільностях, як тоді коли вони нас не тільки сварили з посторонніми, але і на маєстат покійних попередників і предків вашої кор. мил. підносили свою безбожну руку. В тих часах післяв він [Хмельницький] на Низ, щоб дістати поміч від Татар, що чекають коло Дніпра. Послів їх кілька сот перевезти на сей бік, аби вони зганяли наші сторожі, розставлені по ріжних шляхах, на те аби своєвільні не збирали ся до нього“. Ладить собі і укріплює „город“ на Буцках, на Низу, і звідти збираєть ся „боронити ся силою“; а сили його „в тих часах“ (написання листа) рахують уже на 3000¹⁾.

В иньших листах ріжних осіб, писаних в тих днях з України, на підставі, очевидно, відомостей, привезених Хмелецьким, теж знаходимо звістки, що Хмельницький стоїть на Дніпровим острові званім Буцком чи Буцкою, дві милі від польської сторони, і робить собі на нім укріплення з ровів і палісадів. Має дуже багато живности і пороху; людей з ним рахують 2500, в тім 500 Татарів²⁾.

Про переговори козаків з Кримом московські послы доносили з Криму, на підставі звісток від якогось „полонянника“ з дня 5 с. с. марта, що до Криму приїхало до хана „з Дніпра запорозьких Черкасів чотири чоловіки“ з прошеннем, аби хан прийняв їх у підданство [въ холопство³⁾]. Стоять вони на Дніпрі і єсть їх в зборі пять тисяч, і просять хана дати їм своїх людей, щоб іти їм на польську землю війною за свою черкаську обиду. А за те, упоравши ся з королівськими людьми, обіцяють служити навіки ханови і на всяку війну з ним бути готовими“. І хан тих послів ударовав кафтанами і тримав у себе в Бахчисараї тиждень і відправляючи дав по коневі, а кримським людям і чорним (простим) Татарам звелів годувати коней

¹⁾ Michałowski. ч. 4 = Памятники ч. 3.

²⁾ Michałowski. ч. 5 і 6 = Памятники 4 і 5.

і готовити ся на королівську землю, і до Перекопу до князя ширинського Тугая написав готовити ся на війну. І Татари та руські полонянники кажуть явно, що хан наказав кримським і ногайським людям готовити ся на королівську землю¹⁾.

До сих певніших звісток, поданих людьми ближшими до справ, додаю ще де що з переказів, записаних Кунаковим зимою 1648—9. Се розуміть ся, легенда, але жива, реальна, а не вифантазовані до вільно пізніші оповідання Грондского про наради Хмельницького з козаками, або історії Величка.

Богдан Хмельницький, оповідає Кунаков, будучи за вартою, підмовив 300 козаків, і в відповідну хвилину разом з ними і з вартовими утік на низ, взявши, з собою з дому тільки бранця Татарчука, сина одного мурзи, що дістав ся йому при поділлі добичі і жив в його домі як свій. Потоцький післав за Хмельницьким на здогін 500 козаків, а з ними „для вірности“ 300 Ляхів. Коли вони догоняли Богдана в степу, він післав до них козаків від себе і ті почали козакам промовляти до сумління: неуже вони піднесуть руку на своїх товаришів, що хочуть постояти за благочестиву віру? І козаки, вислані наздогін, відставши від Ляхів і поговоривши між собою, половили тих Ляхів, що були з ними післані, а котрі противили ся—побили, і пристали до Хмельницького. Той дуже радів і велів і тих взятих в неволю Ляхів теж постинати—нема чого, мовляв, ворогів божих і гонителів християнства в живих тримати. І так Хмельницький уже з 800 козаками пішов по Дніпру вниз „в лукоморье“ (над морську затоку). Укріпивши ся тут, післав до Криму 20 козаків, а з ними написав до того мурзи, котрого сина мав у себе, що він йому віддасть сина без викупу і обміну—нехай приїде до нього „в лукоморье“ і візьме сина, а коли хоче мати закладнів, нехай лишить з тих козаків, що він послав. Мурза з сотнею Татар приїхав до Богдана, і той йому показав велику честь, вернув сина і умовив ся з ним, що той підмовить иньших мурзів з Криму і 15 тис. Татар. Весною з першою травою вони мають іти з Криму і зійти ся з Хмельницьким коло Жовтих Вод. На тім вони присягнули: Богдан присягою, а мурза „шертью“ (магометанською присягою). Тим часом до Хмельницького стало приїздити багато козаків, шляхти і вільних людей, і Богдан почав з них „строїти“ полки і настановляти полковників, а як прийшла до нього вість, що мурзи вийшли з Криму, — Богдан, упорядкувавши полки, пішов з усіма полками на Жовті Води, щоб зійти ся з Татарами. А всього з Богданом пішло „з лукоморья“ в восьми полках коло 6 тис. козаків, шляхти і вільних людей²⁾.

¹⁾ Акта Ю. З. Р. III ч. 172.

²⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 281.

Як бачимо, сі оповідання, при своїй легендарности, сходять ся по-декуди досить близько з тою схемою подій, яка вирисовується з наведених вище звісток.

Застановимо ся тепер трохи над сею схемою.

Перед усім насуваєть ся питання, якими мотивами повожив ся Богдан, тікаючи на Низ при кінці 1647 р.¹⁾ Чи хотів він тільки сховати там у безпеці голову свою, не маючи вже захисту ніде на волости? В таку ноту ударяє він у своїм листі до Потоцького („ре-естрі кривд“), представляючи, що се зовсім не було в його плянах — збирати козаків, а вони його самі вибрали привідцею і тим самим дали мандат заступати взагалі покривджене козацтво. Та не легко увірити, щоб старий сотник, заможний і шановний, мав вдоволювати ся ролею неприкаянного низового лугаря без усяких дальших плянів.

В пізнішій листі до короля Володислава (по корсунським погромі), описуючи ті кривди і утиски, які мусіли козаки зносити на волости від державців і своєї шляхотської старшини, Хмельницький представляє діло так, що певна частина козаків, не можучи далі жити на волости під таким безправем, рішила шукати прибіжища „бодай головам своїм з самими душами“ — „не де инде як на звичайних місцях наших на Запорожю“, що служило одвіку таким прибіжищем — „звідки предки наші з довгих віків звичайно оказували річипосполитій і вашій кор. милости своє вірне підданство і служби“. „Але і тут на Запорожю не дали нам спокою! Не вважаючи на привилеї, які маємо від вашої кор. милости, вони в ніщо обернули наші військові вільности і нас самих, маючи нас не за слуг вашої кор. милости, а за своїх невільників власних“. Без усякої причини з їх сторони гетьман Потоцький наступив на них навіть і на Запорожю. Заразом і Україну став нищити, „мабуть задумуючи саме наше імя козацьке викоринити або з землі зігнати“. Тоді козаки рішили бороти ся з ним, маючи те переконання, що все се діеть ся против волі короля („против волі і наказу вашої кор. милости на здорове наше з великими військами наступили“), — що козаки терплять взагалі від панів за свою вірність і прихильність королеви, і гетьман Потоцький не поступає в інтересах короля. Через те, против свого бажання, щоб тільки оборонити ся від Потоцького, мусіли козаки узяти собі

¹⁾ Як бачили ми вище, арештованне його наступило десь при кінці жовтня або на початку подоліста н. ст. Крилівські наради, виданне Богдана на поруки, відхід Конєцпольського до Корсуня, потім до Вродів — все се мусіло заняти кілька тижнів, і потім прийшла звістка про утечу Богдана (Пам'ятники с. 175.)

помочі хана кримського—„дав він нам поміч, памятаючи, що ми також помагали їм кілька разів против їх ворогів, в таких ж пригодах“¹⁾).

Хмельницький, очевидно, не договорює умисно,—щоб часом не скомпромітувати короля перед ворожими йому панами надмірно широкими виявами його порозуміння з козаками. Але кінець кінцем, коли згадаємо те, що знаємо про зносини короля з козаками і про ту агітацію, яку Хмельницький вів між козачиною,—зміст його листу стає зрозумілим. Невдоволення шляхетським режимом козаччина зробила сецесією на Запороже, щоб там організувати ся незалежно від режиму усталеного ординацією 1638 р. і служити королеви,—котрий дав немов свою згоду на організацію такого свобідного козацького війська своїми переговорами і листами 1646 р.

Се було не те, що містило ся, правдоподібно, в королівських листі. Володислав хотів від козаків морської диверсії, і тепер, одержавши перші відомости про утечу Хмельницького на Низ і якісь заворушення там на Низу, він, очевидно, представляв собі, що се козацькі заходи до морського походу, про котрий він колись з ними домовляв ся. В листі до Потоцького (звісного нам, на жаль, тільки з відповіді Потоцького з дня 31 марта н. с.) король очевидно стримував його від усяких воєнних кроків против козаччини і радив дати їй свободу рушити ся на море, коли вона того хоче. Потоцький в відповіді заявляє згоду свою з королівською гадкою, що козакам добре дати дорогу на море—не для того, мовляв, що вона того хоче, а тому що се діктують інтереси річи посполитої—„аби та міліція поля не залягала і не забувала давнього способу воювання, що може придати ся в будучности“. Але заравом підносить, що Хмельницький добиваєть ся не того, щоб іти на море, але щоб жити в стородавній своєволі, „а ті святі постанови річи посполитої, для котрих стільки було положено труду і крови шляхетської проліто [себ-то ординація 1638 р.],—аби шию собі зломити“²⁾.

Се була правда, Хмельницький і його товариші не заявляли ніякої охоти іти на море. Їх завдання лежали на волости—в скасуванні ординації 1638 р. і відновленню порядків з-перед повстання Павлюка. Морський похід їм був зовсім не потрібний, і про королівське порученне—йти на море ми з козацьких кругів зовсім не чуємо. Чуємо що иньше: що Хмельницький готуєть ся до війни „з Ляхами“ з волі і наказу короля. Инакшими словами: король жадає помочі

¹⁾ Пам. кн. Міхаловського ч. 21—Памятники ч. 27. Подібне ж в листі до Заславського з того самого дня у Міхаловського ч. 20.

²⁾ П. кн. Міхаловського с. 8—Памяти. с. 198.

козаків против ворожих йому панів, котрі його не слухають і против його волі гнітуть козаччину.

Ся ідея убираеть ся в різні форми—то релігійні, то політичні.

Так ми бачили вище оповідання Климова, як йому Хмельницький казав, що король підіймав козаків на Ляхів за грецьку віру стояти. Оповідання переказане не конче мабуть докладно, але що щось в таким роді виходило від Хмельницького і йшло між козаччину, се не підлягає сумніву. Гридин, бувши на Запорожю під час агітації Хмельницького, як ми бачили, теж чув, що Хмельницький організував похід і підіймав на Ляхів „по королівському велінню“. Запорожець „Тимошка Семенов“, що був в весняній кампанії 1648 р., також оповідав в червні того-ж року, що се король підняв орду на Ляхів і віддав їй в неволю Потоцкого й иньших. Він, король, постановив перейти на православну віру, збираеть ся затим приїхати до Київа по жнивах, і всіх Ляхів хоче перевести „в християнську віру“¹⁾.

З другого боку агітація мусіла вдаряти в струни боротьби в союзі з королем проти панів-Ляхів, які против волі короля поневолили козаків ординацією 1638 р. і хочуть винищити саме імя козацьке (листи Хмельницького з 12 червня)²⁾. А можна з усякою правдоподібністю відгадувати ще оден варіант — обрахований спеціально на шляхту, що так сильно підтримувала Хмельницького і в такій величезній масі виступає в рялах козаччини³⁾. Се боротьба з магнатством, яке обсіло спеціально східню Україну і зробило собі в тутешнього землеволодіння виключно магнатську монополію. Викинути відси магнатів і дати простір дрібно-шляхетському і козацькому землеволодінню — се ідея, яка вповні могла уміщати ся в рамках повстання, в представленнях його шляхетських учасників. Вона відзиваєть ся не тільки в промовах Хмельницького перед комісарами 1649 р., але й гень пізнійше, навіть в „статях“ Б. Хмельницького: в його спеціальній опіці для інтересів шляхти, яка пристала до козаччини.

¹⁾ Акты Моск. госуд. II ч. 358, пор. 347. Ся поголоска про сподіваний приїзд Володислава на Русь—до Смоленська, відти до Київа, до Печерського монастиря, взагалі була дуже поширена тоді на Вкраїні. Один з варіантів поясняє, що король тікає на Русь від шляхти, що задумала його отруїти (мабуть за його привязанне до руської віри і народу), тому з його привідом треба сподіватись великої усобиці—іб. ч. 234, 345.

²⁾ Сей провідний мотив почув шість літ пізнійше архидіакон Павел, розпитуючи Українців про причини і обставини повстання Хмельницького, й положив його в основу своєї історії Хмельниччини. Король, приятель Хмельницького, змовив ся з ним потайки, що Хмельницький підійме повстанне, а король буде помогати йому військом, щоб знищити всіх магнатів лядської землі і стати володарем необмеженим: правити самому, а не підлягати їм правліню. Король дійсно зносив ся з Хм. і підтримував його в початках повстання, — тоді магнати, довідавши ся про се, отруїли короля і він умер (Путешествіе м. Макарія II с. 10—12).

³⁾ Див. вище с. 118.

В сих ріжних версіях легітимна легенда — віра в спочуте короля повстанським планам і в його поміч, моральну чи реальну, плянованій боротьбі козацтва з магнатами і їх воєнними силами, мусіла грати не однакову ролю, але мала своє значінне. Вона була не нова: звучить дуже виразно і в агітаційних відгомонах 1637 р., а можна піти ще назад і вказати на поголоски про союз короля і австрійської партії против опозиційників, що ходили в 1590-х рр., як бачимо з нововідкритих матеріалів¹⁾). Потайні зносини короля і двору з козаками в останніх роках 1646—7 давали сій легенді реальнішу підставу, ніж коли-небудь, і вона без сумніву, відограла дуже значну ролю в агітації, почавши від перших стадій її.

Розумієть ся, ми не можемо сказати, що ті заходи, які Хмельницький робить під сими кличами для організації своїх сил в перших місяцях, були докладно продумані і упряновані наперед, коли він тільки ще тікав на Низ. Багато дечого могло бути піддане тими обставинами, які він стрів аж на низовім ґрунті. Але провідна ідея, хоч би в неясних обрисах, мусіла у нього бути: зібрати на Низу козачину і підняти її до боротьби для повалення ординації 1638 р.

Що при тім Хмельницький мусів сподівати ся активних виступів з боку польського війська і польської старшини против себе і своїх заходів, се, розумієть ся, мусіло йому бути ясне. Його нарікання на виступи Потоцького — тільки звичайне козацьке прибіднюванне. Чи сподівав ся він з боку короля якоїсь помочи своїм плянам, се більше ніж сумнівне. Хмельницький мусів настільки звати польські відносини, щоб тямити безсилність короля, і ледво чи рахував на щось більше понад агітаційне значінне своєї легітимної ідеї.

Весняна війна 1648 р.

Розвій повстання. Союз з Кримом. Похід Потоцького. Жовті Води і Корсунь.

Зберім тепер разом сі вказівки сучасних джерел про розвій повстання і конфлікту його з Річею-посполитою, чи то її воєнними силами на Україні, що стояли під проводом гетьмана Потоцького.

На Січі, згідно з ординацією, стояла значна козацька залога. Поза нею на Запорожю було чимало затишних кутків, де пробував ріжний своєвільний нарід, що не переводив ся весь сей час, як ми бачили вище з ріжних епізодів 1640-х рр. До нього звернув ся Хмельницький, прибувши в грудні або на початку січня 1648 р.

¹⁾ Król potajemnie posyłał do niżowych kozaków, dając im pieniądze, aby na ten sojm przybyli do Warszawy pomoc wszelkich rozruchów przeciwko tym, którzy by chcieli być przeciwni Rakuskiemu domowi — Dyaryusz sejmowe z r. 1591—2 c. 367.

на Запороже, з своїми розмовами про панські утиски, утрачені вільності і спочуте короля до боротьби козаччини за свої права, і знайшов послух і відклик.

По словам Гридина, Хмельницький почав свою агітацію в середині січня ст. ст., вірніше — вона в сім часі стала вже голосна на Низу. І вже в сій стадії грають ролю „королівські листи“. Тоді чи самим Хмельницьким, чи його прихильниками могла бути пущена історія про те, як пильно були затаєні панськими прислужниками сі дорогоцінні листи і як „штучно“ видістав їх з укритя Хмельницький.

Легенда ся підіймала інтерес до тих листів, збільшала їх цінність. Але не видно ніде, аби був звісний дійсний зміст тих листів, чи листу королівського, і можна сильно сумнівати ся, чи читали ся ті листи коли-небудь і ким небудь і чи взагалі були вони в руках Хмельницького. Дійсний зміст того листу, який був даний козакам в 1646 р., досить мало міг відповідати агітаційним мовам, які йшли від Хмельницького і його товаришів, і певно, більше робили вражіння таємничі згадки і натяки на сі листи і потайні розмови з королем, ніж дійсне зазнайомленне з їх змістом.

Можемо прийняти пізнішу згадку Хмельницького, що перші кадри його одномишленників не виходили за 250 чоловіка, — але тільки в дуже ранніх стадіях агітації. Вона йшла жваво й захоплювала все ширші круги. Вже десь не пізніше січня ст. ст. Кречовський, вибравши ся на розвіди в степи, на вість про бунтованне козаків Хмельницьким, стрічає висланників його¹⁾, що йдуть від нього очевидно в пограничні осади волости — приєднувати їх до повстання. На Запорожу ж в другій половині січня ст. ст. число прихильників повстання було вже таке значне, що Хмельницький розпочав підіздову війну з залогою, що стояла в Січі, заразом агітуючи серед реєстрових козаків, щоб перетягнути їх на свій бік. Кінець кінцем дня 30 ст. ст. січня він заволодів Січею і при тім вся реєстрова козаччина дійсно пристала також до Хмельницького. Се, очевидно, той реальний момент, що в оповіданнях, записаних Кунаковим, описуєть ся як погоня за Богданом 500 козаків і 300 Ляхів, в котрій козаки пристають до Хмельницького, а Ляхів побивають (вище с. 170).

Се був дуже важний успіх повстання; по словам Машкевича, до Хмельницького „почало горнути ся що тільки жило“. Опанувавши Запороже, міг він уже з більшою надією повести переговори з Татарами, і по словам анонімного мемуариста, вони вже в лютім при-

¹⁾ Памятники с. 175 (див. вище с. 167).

вели до якогось порозуміння, скріпленого видачею Богданового сина в закладні. Гридин знає про два посольства Хмельницького в Крим і довершенне союзу з Татарами представляє собі фактом трохи пізнішим. Московське донесення оповідає про офіційне посольство козаків до Криму як факт з останніх днів лютого і перших днів марта.

Крім московського донесення деякі подробиці про це посольство дає турецький хроніст Наїма-Челебі. Він каже, що при кінці квітня 1648 р. від кримського хана прибув посланець до султанського двору і оповів, що козацька громада загніжджена в місцевості званій „Жовтим Очеретом“, відвернула ся від Ляхів і відмовивши їм послуху, прислала до кримського хана одного чи двох головніших своїх достойників з такими словами: „Бажаючи вашої опіки на будуче, ми душею і тілом будемо в союзі з вами служити на користь ісламу в будучих війнах; з Ляхами ми розірвали зовсім; просимо вас: візьміть від нас закладнів і згодьте ся на союз з нами“. Хан показав всяку почесть тим послам і згодив ся уложити союз на всіх умовах, ними предложених; обіцяв платити їм поміч в поході на Ляхів, вчинити великий набіг з ордою і взагалі обіцяв помогати їм¹⁾.

В польських кругах таку охоту Татар толкували тим роздражненням, яке викликав в Криму останній набіг Ол. Конєцпольського. Се вповні правдоподібно — міг навіть Хмельницький, сам покривджений Конєцпольським, ударити в сю струну — відплати Конєцпольському за його набіг. Але поза тим були й інші мотиви, які сим разом прихилили хана до союзу з козаками, котрих Орда стільки разів покидала на боже призволенне в їх конфліктах з Польщею. Хан був роздражнений, що йому не платили „упоминків“. В Кримі саме пройшла велика усобиця, яка ледво не перевернула самого хана²⁾. Щоб залагодити розбурхані сили, найкращим виходом була успішна війна, добичливий похід, а спільний виступ з козаками давав на се добрі вигляди. До того, як оповідає московська реляція, в Криму був тоді сильний голод: „минулого року хліб не родив ся, і тепер худоба, вівці і корови адихали і „чорні Татари“ війні раді і без війни їм до літа ніяким чином не прожити“³⁾.

На сі вісти про агітацію Хмельницького на Низу, погром січевої залоги і трактати з ханом сильний рух став прокидати ся „на волости“, серед пригнетеної „золотим спокоєм“ української людности. Потоцький, оправдуючи свій марш на Україну супроти невдоволення короля, толкуєть ся, що мусів зробити його між иньшим і з огляду

¹⁾ У Смирнова Крымское ханство, с. 539.

²⁾ Про неї у Смирнова с. 531 і д.; интересна записка Освенціма с. 210.

³⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 180, пор. Акты Москов. госуд. II с. 216.

„на прошення милої братії“ (шляхти), „з котрої одні, ратуючи жите і майно, утікали з України до війська, иньші, зістаючи ся на місці, але не покладаючи ся на власні сили супротивлення, горячими прошеннями понуждали мене, аби мою присутністю й помічю ратував Україну в її теперішній небезпеці і спішив гасити погибельний огонь. Бо вже так був зайняв ся, що не було вже такого села, такого міста, де б не кликано до бунту (na swą wolą) і не роблено замислів на здраве і майно панів своїх і державців. Буїно домагали ся вони своїх заслуг¹⁾ і часті заносили жалі на кривди і добуки, і се було вступом до бунту. Бо не так їх від того боліло, як від ординації річи посполитої, від правління і власти старшин, іменованих їм від вашої кор. мил. Вони хочуть не тільки зломити її, але й самовластно панувати на Україні, трактати з посторонніми монархами укладати і все те робити, що їм сподобаєть ся“.

По словам Потоцького, тільки його швидкий марш і ріжні заходи против повстання стримали його вибух, що готовий був обняти усю ту східно-полудневу Україну вже в тім часі, місяці марте ст. ст. „Як би не ужив я антідоту поспішности, вибухнув би вже такий огонь на Україні, що тільки б великими силами або не швидко міг бути загашений. Сам оден князь воевода руський [Ярема Вишневецький] відібрав від своїх відданих кількадесять тисяч самопалів — а що ж у иньших! А вся та стрільба з людьми мала пристати до бунту Хмельницького. Коли б тому всьому не запобігло ся від перших початків, не позабирано армату по ріжних замочках, що своеволя збирала ся захопити, легко може ваша кор. мил. зміркувати, що наазбирало ся б тої своеволі і що вона наробила б в державі ваш. корол. мил.“²⁾.

Хоч Потоцький, щоб оправдати свій марш на Україну пред королем, міг старати ся представити становище України в можливо небезпечнім виді, про те намальована ним картина тривоги і руху для того моменту, коли лист писано (31 марта н. с.)³⁾, мабуть не далеко відбігала від правди. Тільки свій марш на Україну Потоцький рішив, не чекаючи тої паніки на Україні, і перше ще, ніж вона прокинула ся.

Як ми вже знаємо (с. 139), Потоцький вже з осени дуже підозріливо дивив ся на українські обставини, пророкуючи вибух козацького бунту при першій нагоді. В правительственных кругах проєктовано комісію, яка б виплатила залеглу плату козакам і розглянула б їх жалі. Але Потоцький, видно, не покладав на неї особ-

¹⁾ Правдоподібно, мова про невиплачену козацьку плату.

²⁾ Пам. кн. Міхаловського ч. 4.

³⁾ Про дату див. вище с. 168.

ливих надій, і вона дійсно ніяк не могла зібратися, бо не мала з чим їхати — не було грошей на виплату, коли козакам належало вже 300 тис. золот. Комісари прибули на Україну аж весною, коли Потоцький ладився до війни, і такі грошей не привезли, так що ні з чим було й зачинати: гроші поспіли аж під Корсунь.

В раніших листах Потоцький признавав великі кривди козацькі і жадав репресій на українних старостів, але тепер, при перших симптомах руху між козаками загорівся бажанням за всяку ціну приборкати їх. Король намовляв дати спокій з оружними заходами, а пустити козаків на море. Кисіль писав потім, що і він і інші сенатори теж радили Потоцькому „не шукати одного козака по сплавах запорозьких, не висилати на Дніпро інших козаків, але затримати їх при війську річи посполитої, приласкавши якось“¹⁾. Маємо справді оден лист Кисіля до Потоцького з 16/III в тоні дуже обережного і неспілого прошення за козаками, — аби гетьман вглянув в їх становище, в їх жалі подані в Запорожа. Бо їх теперішні полковники в дійсности являють ся старостинськими слугами і не боронять інтересів козацьких. Отже заспокоївши Україну приходом коронного війська, нехай би показав війську козацькому всяку ласку і направив соймовою ухвалою що треба²⁾. В таких же, очевидно, лагіднім тоні держані були листи до Потоцького від старого Любомірского, воеводи краківського, про котрі з признанням згадував потім Хмельницький, знайшовши їх в кореспонденції Потоцького по корсунським погромі³⁾.

Але Потоцький відповідав (в тім же листі з 31 марта до короля), що він, хоч признає користним пустити козаків на море, але наперед мусить заспокоїти козачину і задавити всякі прояви бунту. Посилав ся на те, що човнів готових однаково нема, треба час на їх виготовлення, „а хоч би й були готові, важно, щоб козаки, коли буде потреба в тім, — виправлені були [на море] заспокоєні, в повнім порядку. Бо, боронь Боже, як би той пункт не заспокоївся, а вони вийшли на море, то повороті підняли б бунт невгасимий, і ледви чи ординація річи посполитої не мусіла б зникнути. А як би ми гостро за нею обставали, поготів будемо мати з ними війну“.

Властива причина сеї неохоти до морського походу, очевидно, лежала в тім, що Потоцький, памятаючи бурю, викликану в шляхетських кругах военними замислами короля, не хотів накликати на себе нарікань, позволивши козакам зачіпити Турка. Тому шукав

¹⁾ Лист з 27/V в збірці Шайноха дод. 5.
ским — Ruś с. 303, і відти Sprawy i rzeczu ukr.

²⁾ Виданий (дуже лихо) Р.-Гаврольським
³⁾ Пам. кн. Михаловського ч. 5

усяких мотивів против королівського пляну, — хоч в даний момент сей плян був дійсно спасенним. Роялісти, зводячи потім весь королівський плян війни против Турків до ідеї запобігти козацькому повстанню такою війною, могли з повним правом вказати, що коли б Потоцький в той момент задекретував похід на море, се певно відвернуло б козачину від агітації Хмельницького. Ослабило його союз з Татарами і відвело б всю пізнішу грозу від Польщі. Але Потоцький тоді або не розумів сього, або й розуміючи не хотів ризикувати своєю репутацією у шляхти, і стояв за приборканне козаччини.

Супроти королівських відмовлянь від воєнних виступів він запевняв що рушив на Україну не для того, аби проливати християнську кров, „яка може бути в своїм часі потрібна річи посполитій“ (!). „Досі не пролито ще одної краплі козацької крові військом королівським, і не буде пролито — аби тільки покорили ся, відложивши свою легкодушність і ароганцію, та задавили своє завзяте“, писав він в тім же листі з 31 марта. Запевняв, що його заміром було „не добуваючи броні, одним страхом закінчити війну“, і оповідав про свою вирозумілість для Хмельницького, до котрого кілька разів посилав, заохочуючи його, аби піддав ся, і обіцював „милосерде і пробаченне його вчинків“.

Все се, очевидно, малозначні фрази. Потоцький міг вперед знати, що Хмельницький не на те тікав на Низ, аби ставати потім в ролі помилованого грішника перед сердитим гетьманом. Правдоподібно від першої вісти, що Хмельницький прогнав козацьку залогу з Січи, в мислях Потоцького був уже рішений плян — іти військом на Запороже і задавити козацьку своєволю тут, в останнім її захисті (таку ціль мала пізніша експедиція Стефана Потоцького). В однім збірнику документів до часів Хмельниччини маємо два листи Потоцького. Один — се наказ полковникови канівському, аби разом з полковниками чигринським і переяславським ішов яко мога спішно на Запороже, і разом з козацькою залогою приложив усі зусилля до того, щоб погромити „того бунтівника“, безоглядно, „в пень“ стинаючи всіх учасників повстання. Він має дату 13 лютого. Другий лист, з дня 20 лютого в Корсуню — се відозва до всіх, „хто при Хмельницькім пробуває, аби з тої своєвольної купи розійшли ся, а самого Хмельницького видали. Инакше майно їх на волости буде пограблено, сімі побиті, і Потоцький доти не вийде з України, доки йому Хмельницького не видадуть, і козаки не покорають ся. Відозва ся має примітку, що її відіслали козаки-бунтівники до пана маршалка — очевидно, як доказ немилосердності Потоцького, на яку так нарікали.

Прикмет підроблення в обох сих листах не помітно — хоч я, признаюсь, рад би був їх знайти в збірнику більш авторитетнім¹⁾.

Що до листів Потоцького до Хмельницького, про котрі він згадує, не маючи їх, не можемо оцінити, скільки в них дійсно було якоїсь миролюбивости. Досить вона сумнівна, і в кождім разі, коли там і були які миролюбиві слова, то Хмельницький їм не надавав значіння. Він рахував ся з перспективою польського походу на Запорожжя мабуть від перших вістей про марш Потоцького на Україну і пізніше рахував „наступленне“ Потоцького на себе трохи не від найперших своїх заходів на Запорожжю. Про всякий випадок укріпляв ся в сусідстві Сичевого коша „на Бучках“²⁾, ладив ся до війни, до облоги.

На листи і посольства Потоцького Хмельницький, по словам Потоцького, довго не відповідав нічого і затримував у себе його

¹⁾ Збірник, переписаний рукою XVIII в., з бібліотеки Мишків, недавно ввійшов до бібліотеки Осолінських (No. 3564) — містить збірку документів до історії Хмельниччини, переважно звісних з інших аналогічних збірників, в відписах досить вірних. Очевидно, сей збірник цитував Кубала в своїй монографії про Ю. Осолінського як рукоп. красівської академії No. 442, без подання сторін. Згадані документи висані в ній на с. 52 і 53. Кубала вважав їх за додатки, долучені до листу Хмельницького до короля з 12/VI—II с. 180. Наводжу їх в цілости:

Copia listu producowanego krolowi imci od imci pana krakowskiego hetmana wielkiego do imci pana pułkownika kaniowskiego pisanego.

Poniewasz na waszności residentia zaporozka, spiesz iako nuyprędzey na Zaporozze, zeby waszec tego buntownika pogromic mogli. In socios tey pracy przydaie waszeci panow czehrynskiego y pereasławskiego pułkownikow, roskazuiać abyscie waszec wszyscy dusznie starali się, albo był poimany albo tez znisieny. Tu plac oswiadczenia cnoty y zycziwosci ku rzeczy pospolitey. Na nie się waszec nie ogladac, w pien wszystkich scinac. Jezeliby który z kozakow nie chciał waszeci parere y dzielnie z tymi swawolnikami rem agere, notuy ze ich waszec, a ia severe to ganic obiecuię. Będziecie tam waszność mieli dwiescie dragonow z Kudaku, z ktoremi tego zdraycę znosic, u nie odstępuiecie go, dokąd go albo wezmiecie albo nie wezmiecie albo tez znisiecie. Oddawam się zatym etc. Data Warbiczu die decima tertia februarii anno millesimo sexcentesimo quadragesimo octavo. Wm. pana zycziwyu przyjaciel Mikołai Potocki kasztellan krakowski hetman koronny.

Uniwersalu copia producowanego i krolewskiej mosci Władysławowi, do rąk imci pana marszałka od kozakow rebellizantow odesłana.

Mikołai Potocki z Potoka kasztellan krakowski, hetman wielki koronny, barski, nizenski etc. etc. starosta. Waszyscy ktorzy sie kolwiek przy Chmielnickim bawicie! Przestregam y napominam, abyscie sie z tey cupy swawolney rozeszli, a samego do rąk molch oddali, wiedząc o tym, jezeli tey moiey nie wykonaci(e) woli, wszystkie dostatki wasze, ktore we włosci waszey macie, zony, dzieci wyscinac roskazę. Tosz imsc pan wojewoda czernichowski hetman polny koronny uczyni, ktory wszystkich z Umanszczyzny popisac roskazal, y obiecuię to, izeli się za wzcieciem tego uniwersalu nie powrocicie, zarowno surowosc nad wami wykonywac. A zeby ta obietnica moia do skutku przyszła, dotąd nie zniđe z Ukrainy, dokąd ukorzeniem y oddaniem tego zdraycy ukoiony nie bedę. Nad to obiecuię wam, iz się i na Zaporozu nie osiedzicie: nie tylko ode mnie zycia swego nie będziecie bezpiecnymi, ale tez od Tatarow y od Moskwy — wszędzie wam będzie ta swawola ganiona. Dla lepszey tego uniwersalu pewności reka sie swoia przy pieczęci przycisnieniu podpisuię. Data w Korszuniu die wigesima februarii anno Dni millesimo sexcentesimo quadragesimo octaouo.

²⁾ Бучки Великі і Малі — протоки в безконечній сітці, що творять ся на усто Базавлука до Дніпра (див. у Еварницького Вольности запорожских козаковъ с. 182).

післанців, тільки на посольство Хмелецького дав відповідь. Те що ми маємо від нього — вичисленне кривд, виняте з якогось листу, чи устного поручення до Потоцького, і переказані Потоцьким умови, які Хмельницький ставив для занехання свого повстання, можуть справді належати до сього посольства Хмелецького, і не знати чи були поза тим ще якісь листи від Хмельницького до Потоцького чи інших достойників в Запорожжя. Хоч у пізнійших письменників говорить ся про різні листи його, якими він старав ся прислати увагу польської сторони¹⁾, а в сучасних листах з лютого і марта ми стрічаємо парафрази різних жалів з Запорожжя і вияснень причин повстання²⁾, але конкретної вказівки на якісь писання Хмельницького і товаришів я не бачу.

Умови передані Хмельницьким через Хмелецького при кінці марта н. ст. в кождім разі не були призначені на те, щоб заспокоювати і замилювати очі Полякам. Скасування ординації 1638 р., повернення давніх вольностей козацьких і виведення польських військ з України — се були жадання дуже далекосяглі і звучали, як ультиматум з козацької сторони. Як останній привід до війни були вони очевидно прийняті й Потоцьким.

Про военні заходи Потоцького ми знаємо вже, що передові сили на Запорожжя були вислані в початках лютого, і слідом сам Полоцький рушив на Україну. В однім часі з ним полетів на Україну і польний гетьман з Винниці. На збір хоругвам був визначений день 13 (23) лютого. Але новий лист від комісара, що він розпустив реєстрових козаків, зіставши ся тільки з польськими хоругвами, і просить рятунку, змусив Потоцького відкликати сей термін і веліти поспішати як скоріше; взагалі він „дуже журился і спішив“³⁾. Штаб-квартирою був Корсунь.

Кварцяного війська, що рушило з Потоцьким, могло бути коло трьох тисяч (всього рахувало ся тоді в кварцянім війську 3510 чоловіка: гусарів 1040, козаків 1170, драгонів 900, пішаків 300⁴⁾).

¹⁾ Згадка листу з 2/IV, що Хмельницький tylko się ofertami bawi (Міхаловск. ч. 5), може накривати ся з відповіддю привезеною все тим же Хмелецьким, з котрою сходить ся теж, що оповідає він про зміст „оферт“ Хмельницького.

²⁾ Напр. в цитованім листі Мясковского з 16/II, Кисіля з 16/III, і т. н. В збірці Грабовського Ojczyście wspominki II с. 111 напрукований лист Хмельницького до Потоцького з Запорожжя, дня 3 марта, без подання джерела, тому трудно рішити про його автентичність. Хмельницький оповідає причини своєї утечі на Запорожжя, згадує про безрезультатні прошення Потоцького за Хмельницьким у Ол. Конецпольским, і питає, чи може покладати ся на далі на оборону його перед Конецпольским (można li to gżecz abyś mię wpran mógł w zdrowiu mojem od tego pana bronić? bardzo bym rad na sliachetne a pańskie słowo wprana zawierzył, a na inszego ni na kogo nie mogę się spuścić).

³⁾ Bardzo frasuje i pospiesza, лист Мясковского з 17/II, Z dziejów Ukrainy с. 490.

⁴⁾ Górski, Historia jazdy polskiej с. 60.

Наново були покликані козаки і ставили ся; приведено їх для певности до присяги¹⁾. Чекали помічних полків від комісарів і ріжних иньших панів, до котрих розівслав завізвання Потоцкый. Але вони стягали ся помалу, тому на военній раді в Корсуні рішено тим часом вислати на Низ свій аванґард, зложений з польських і козацьких полків.

Се був погибельний плян, що послужив першим кроком в цілїм рядї пізнійших катастроф, так що з пізнійшого погляду аж дивно було, як могло бути прийняте таке небезпечне рішення. В листї, писанім з обозу, Потоцкый так означає завдання сеї екскурсії: вона була післана почасти для приборкання бунтів козацьких, почасти для сторожі Запорожа²⁾. Головним ініціатором її оден участник походу називає комісара Шемберґа і каже, що Потоцкый потім відказував на сі лихі ради³⁾; але трудно покладати ся на сі відзиви: на Шемберґа як на мертвого валили потім все.

Очевидно, польські вожди за всяку ціну хотїли не допустити Хмельницького на волость, щоб тут не вибухнуло зараз повстанне, — змагали до того, щоб паралізувати його на Низу і там задавити. Рахунок властиво був вірний, тільки переведенне сього пляну стояло в рішучій суперечности з тими усіми розважними гадками, які сам Потоцкый висловляв хоч би в своїм листї до короля з 31 марта. Він рахував тоді сили Хмельницького на 3000 чоловіка. Знав про його трактати з Татарами і помочи, які він брав від орди, що стояла на нижнім Дніпрі. Підчеркував непевний настрій козаків, які готові прилучити ся каждой хвилі до повстання. І от висилав против сього небезпечного, необчислимого в своїх силах і засобах ворога, що закріпив ся на далекім і незвіснім терені, невеличку експедицію — в роді тих панських походів, які собі робили в степи тому кілька місяців Конецпольский або Вишневецький.

Рішено було післати козацькі полки — мабуть рахуючи на їх знанне місцевости, і з ними частину кварцяного війська, але при тім

¹⁾ Про сю присягу, крім анонімного мемуариста (Памяти. с. 176) згадує Потоцкый в листї до прімаса з 17/V, що починаєть ся тими характеристичними, траґичними словами: *По złotym pokoju, po swobodnych czasach burzliwa tempestas y straszne bellorum fulmina następują: Kozacy zaporowscy post praestitum przed kilką niedziel fidelitatis juramentum starszynę swoję rozstrzelawszy, wyscinawszy, z chanem y ordami iego wszystkiami złączyli się i przeciwko panstwow i. k. mci we stu tysięcy ordy idą y część woyska naszego czesćią dla poskromienia bunťów kozackich, czesćią dla straży Zaporozza posłaną u Żółtych Wod w polach oblegli* (рпк. бібл. Чарторйських 379 л. 17, Нарушевича 142, 73).

²⁾ Див. цитату в попередній нотці. Пор. листи Потоцкого на с. 180.

³⁾ Nikt inszy przyczyną tego, powiadała, nie był, tylko pan komisarz, który y sam zginął — *Bog dał zeby za wszystkich, завважає оден з меньших участников походу, Велгацкий в своїм листї (в збірнику Sprawy i rzeczy ukr., копія у Іолінського с. 51, дві в теках Нарушевича, No. 143).*

нашось постановили поділити сі сили на два відділи: сухопутний і річний, що мав іти долі Дніпром на байдаках і дець на Низу зійти ся з сухопутними полками. „Подем“ післано половину реєстрового війська під началом самого комісара Шемберга, сім хоругов драгонських, що були при комісарі і полковниках реєстрових, і чотири „казацькі“ кварцянї хоругви з їх ротмістрами.¹⁾ Між ними був і син гетьмана Стефан Потоцький, „староста деражинський“, котрому очевидно призначали ся лаври сеї експедиції, на яку дивили ся справді як на якусь панську прогулку. Разом з ріжними волонтьорами, що впросили ся в експедицію гетьманича, польського війська могло там бути коло 1200—1500²⁾ та козацького 2000—2500. Більше польського війська гетьмани і не могли післати, бо їм самим в тім моменті зіставало ся мабуть не більше, як 2000—3000, а з ним треба було тримати в страху і послуху волость. Друга половина козацького війська з полковниками Кричевським, Вадовским і Гурским³⁾, і обома осавулами військовими Ляшем і Барабашем, поплила Дніпром. Правдоподібно обидві партії мали зійти ся коло Кодака, щоб там дістати деякого военного припасу⁴⁾.

Сухопутна експедиція рушила 21 квітня н. ст. і без перешкод пройшла протягом тижня на вододіл Інгульця і Дніпра, „дванадцять миль від Чигрина“, зближаючи ся до Кодака. Аж 29 квітня ударив на них Хмельницький з значним військом і частиною орди. Поляки заложили ся табором коло балки Жовтої Води⁵⁾ і боронили ся протягом двох тижнів, чекаючи помочи від головного війська⁵⁾. Хмельницький, займаючи їх дрібними підіздами, не спішив атакувати, чекаючи Татар, що прибували до нього поволі, і головну увагу звертав на те, щоб не дати зійти ся разом так необачно розділеним частям польського війська.

Післані ним люде збунтовали тим часом козаків, що плили Дніпром. От як оповідає про се комендант Кодака Гродзіцький в листі до Потоцького, на підставі відомости, принесеної йому двома мушкетерами, що були післані до того козацького війська з ріжним гарматним припасом :

¹⁾ Такі відомости маємо в листі Белгацького з 13—20 мая—одним з найбільш цінних матеріалів до історії сеї експедиції.

²⁾ Коло 1200 виходить з рахунку Белгацького і также рахує Ерлич—з dwanaście set kwarcianego żołnierstwa (I с. 63); Кушевич (с. 20) і Пасторій (с. 12)—1500; інші рахують більше, але все се люде дальші від подій, а Белгацький був в гетьманським війську і знав справу докладно.

³⁾ Сих називає Радивил, рук. 117 л. 101.

⁴⁾ На Кодак, як на ціль дніпрового походу вказують в своїм оповіданню в Ніжині „находки“ Потоцького—Акты Моск. Гос. II ч. 346.

⁵⁾ Місцевість сю і останки окопів описує Дубецкий в справозданню: Pole bitwy u Żółtych Wód, stoczonej w maju 1648 г. (Rozprawę i sprawozdania wydz. hist.-filozof. XII), а Еварицький при т. II своєї Історії Запорозьких Козаковъ подав і викижки IX; се досить типовий „лайдан“ („роблена могила“, як називали її місцеві люде).

„4 мая (н. ст.) коло Камінного Затона все військо Запорозьке, що йшло водою, збунтувалося і позабавало полковників і всю старшину. Почався бунт так: оден ухопив корогву і почав кликати до чернецької ради. З чернецької ради побігли всі за ним. Іляш осавул кинувся до рупниць та до них, але його зараз почали бити обухами, вхопили і так само всіх иньших старших — побрали живцем і вже другого дня після ради повбивали. Вибрали старшину: гетьманом Джалалія, а осавулом Кривулю. Була рада у них закликати¹⁾ орду і хана, і йти разом добувати пана комісара, а потім на Кодак²⁾).

Між убитими старшинами Радивил називає ще Калененка, Олеська, Гайдученка і Нестеренка³⁾. З козацьких полковників-шляхтичів иньші згинули, Кричевський же, як особистий приятель Хмельницького, котрого вважали його спасителем, був відставлений до козацького війська. Він пристав до нього і став одним з виднійших полковників.

В головнім війську якийсь час потішали себе поголоскою, що се збунтоване військо не прилучить ся до Хмельницького, — бо його союз з Татарами не сподобався козакам, і вони нарікають, що він побісурменив ся⁴⁾. Але сі ілюзії були короткі: реєстрові полки пристали до Хмельницького, і він з тим більшими силами міг тепер ударити на жовтоводський відділ. Однак — оповідали — якийсь час він що держав свої сили в резерві против головного війська, що вирядивши козаків і драгонію наперед, поволі поступало за ними й собі, збираючи сили⁵⁾.

Гетьмани були вже за Чигрином, але не дістаючи відомостей від переднього війська, кінець кінцем завагались і, не рушаючи далі, стали табором тут та почали фортифікаційні роботи. Тепер всього війська було з ними коло п'яти тисяч: дневник, списаний з оповідання якогось мушкетера-участника⁶⁾, рахує кварцяного війська 3000,

¹⁾ Вар.: перевести через Дніпро.

²⁾ Памятники, I, ч. 6 (відмінна, трохи повніша копія в ркп. публ. бібл. пол. No. 129, я користаю і з неї).

³⁾ Ркп. 117 л. 100 об.

⁴⁾ В шляхетських кругах навіть обертався текст промови ніби-то якогось козацького бесідника против союзу з Татарами: „Пане гетьмане (варіант: „отамане“) і панове молодці! Вольно, що воля гетманська і ваша, але не знаю, чи буде то гаразд, щобсьми мали поган собі за опікунів брати. Бог дасть, і військо наше може то справити, що без тих поганців можемо Лахам боронити ся і у короля пана нашого ерядд своїх доходити“. На що всі: Гаразд, Вігже гаразд говорять“. Ся промова широко ходила по руках, в дещо спольонізованій формі (я поправив в ній форми й вимову, не змінюючи слів, або краще — пів їх). Але походження її доволі непевне: „Mowa kozaka jednego gdy ssie buntowały, zaciągając Tatarów do wojska Zaporoskiego, gdy Tatarowie posłali do nich, aby im dopomogli przeprawę, або przewozu do Polski 1648 (вар. Mich.: kiedy Tatarowie do Dniestru (Чорт.: Dniepru) sciegali, a do kozaków względem pomocy przysłali). Містить ся в збірнику Іоаньового с. 110, Міхаловського (ч. 8), Осол. 225 (л. 56), Чортор. 379 (л. 16).

⁵⁾ Лист Белгапкого, згаданий вище.

⁶⁾ Пам. кн. Міхаловського, с. 38.

а 2000 помічних полків; з рахунку Белгацького тих помічних полків виходить трохи більше; третій учасник Яскульський рахує всього війська не більше 4000¹⁾. Значніші полки прийшли від Сенявського, Дом. Заславського, з білоцерківського староства Любомірського, а інших ще чекали²⁾.

Прочекавши так коло двох тижнів і не дістаючи ніяких відомостей від передового війська, гетьмани затривожили ся ще гірше й кінець кінцем діставши відомість про бунт у війську, післанім Дніпром, рішили відступити назад на волость, мабуть побоюючи ся, щоб в таких непевних обставинах повстанне не підняло ся на волости в тилу. 13 мая н. ст., по трох тижнях від виходу передового війська, вони рушили назад під Чигирин, а потім і далі на північ, на велике здивованне і занепокоєнне свого війська.

Коли відомість про сю ретіраду прийшла до Хмельницького, він всіми силами вдарив на жовтоводський відділ, щоб з ним покінчити. За той час Поляки, не маючи на Жовтих Водах ніяких відомостей з головного війська, розпочали були переговори з Хмельницьким. Подробиці їх не певні, але результат був той, що Поляки видали козакам свою армату чи якусь частину її і зістали ся без армати і без пропуску³⁾. Потім мусли вигнати своїх коней з табору, зіставши ся без води, і зістали ся піші. А нарешті побунтовали ся ім рестрові козаки, що були в їх таборі: довідавши ся про бунт рестровців, післаних Дніпром, вони також передали ся до Хмельницького.

Кінець кінцем збентежене, до решти ослаблене польське військо рушило 16 мая н. ст.⁴⁾ табором назад. Але воно пройшло тільки дві милі, як цілою хмарою впало на нього козацьке військо і вся орда Тугайбея—кількадесят тисяч, як оповідали. Розбили табор польський, почали рубати й хапати. Говорили потім, що при тім зрадили і драґони польського війська, набрані переважно з місцевої української ж людности, тільки повбيرانі в німецькі мундири—natione Roxolani,

¹⁾ Пам. кн. Міхаловського, с. 21, про джерело сього дневника нижче.

²⁾ Белгацький рахує тисячу люда Заславського, тисячу Сенявського (в друкованім Сенявський пропущений), білоцерківських людей 400.

³⁾ Про се в листах зі Львова Остророґа (копія в ркн. Осолінських 3564 л. 28) і Кушевича с. 108 (П. кн. Міхаловського ч. 16)—сі два листи з датою 4 червня сходять ся місцями буквально, мабуть черпали в одній реляції. Коротко у Пасторія, Bellum, с. 12. Більше оповідає анонімний мемуарист (Памятники с. 176): розпочавши трактати, обидві сторони дали закладів, але козацькі закладні від Поляків утікли і щоб дістати своїх назад, Поляки мусли дати Хмельницькому свою армату. Ірондський каже, що на переговори з польської сторони був висланий славний потім Чарнецький; Хмельницький затримавши його у себе, обіцяв випустити Поляків з жовтоводської облоги, коли вони видадуть йому армату, і Поляки на се пристали (с. 58—9).

⁴⁾ Сю дату погрому дають згідно Белгацький, Кушевич, Остророґ—у Шайнохи II дод. 4.

religione Graeci, habitu Germani, як їх іронічно називано по сій афері, що зробила очевидно особливу сенсацію в польським громадянстві¹⁾.

Ціле польське військо було знищене. Стефан Потоцький тяжко ранений дістав ся до неволі, але вмер слідом. Про Шемберга оповідали, що козаки його замучили за всякі кривди, які від нього терпіли, і потім Хмельницький велів прибити його голову на жердку й так носити перед військом²⁾. З усього війська вирвав ся тільки один служка, що добіг до обозу гетьманів і оповістив про сей страшний погром.

Гетьмани, як сказано, почали свою ретіраду 3 (13) мая, з становища свого за Чигирином („п'ятнадцять миль від Жовтих Вод“), де вже розпочали фортифікаційні роботи і заложили укріплений табор. Мотиви такої наглої зміни пляну не були війську объявлені і викликали очевидно здивованне і непевність. Її толкували вістями про велику силу ворожу, що приходили до табору, і бажаннем, відступивши в глибину волости, зміцнити свої сили помічними полками, що громадили ся в околицях Білої Церкви. Здогади мабуть були вірні, а безпосередній привід до повороту дав мабуть згаданий лист кодацького коменданта Гродзіцького про зраду козацького війська, висланого Дніпром. Лист сей, висланий ним 9 мая, мусів два-три дні пізнійше дістати ся до рук гетьманів, тільки мабуть не був ними объявлений війську, щоб не псувати настрою. Пересилаючи сей лист канцлерови, Потоцький додав звістку про страшенно великі³⁾ орди татарські, що перевозять ті повстанці, і радив збирати загальний похід та наймати військо на гроші воеводств, вважаючи ситуацію незвичайно критичною⁴⁾.

Хоч як силкувались гетьмани польські затаїти свою тривогу перед військом, воно очевидно переймало ся нею. Сама вже хиткість і непевність стратегічного пляну, яка виявляла ся з таких змінних і суперечних розпоряджень, не могла не впливати лихо на настрої війська.

Наступила мудрість по шкоді. Не вважаючи на всі попередні остереження, громаджені Потоцьким перед королем, тільки тепер перед очами самого його і його товаришів виступила з повною силою не-

¹⁾ Сей іронічний каламбур про тих домородних Німців, що так скоро виявили свою українську природу, широко ходить по сучасних листах—листи Кушевича, Мясковсково, Остророга і Кисіля—Жерела с. 108, у Міхаловского с. 26, у Шайнохи дод. 4 і 5, Пасторія с. 11. Певних подробиць битви взагалі не маємо; оповіданне Самовидця про рови, пороблені козаками в Княжих Байраках (с. 9), очевидно переносить подробиці корсунської битви на жовтоводську. Relatia o bitwie pod Zoltymi wodami, котру цитує Костомаров без всякого ближшого означення (витагає з неї другорядні подробиці), досі не віднайдена.

²⁾ Лист Остророга—Шайноха I. с.

³⁾ Haniebnie potężne.

⁴⁾ Лист в додатках у Шайнохи (ч. 1).

безпека можливої стрічи, при таких малих силах і в такій висуненій і відірваній позиції, з переважними силами вдрога, коли вони, зломивши передове військо, упадуть на військо гетьманське. „З такою малою горсткою війська противстати поганській силі і хлопському бунтові, котрого жатва многа — нема що й думати“, пише канцлерови Потоцький. „Коли ваша милость не порадиш королеви мудро роздумати ся над сим, кінець державі (actum de republica)“.

Тривога за долю сина мусіла уступити обов'язкам начального вождя. В інтересах головного війська Потоцький рішив лишити на ласку божу передові полки. Але — рішив тільки на половину, чи — уступив наляганням своїх товаришів лише про око. Наказавши марш назад, в дійсності відступав дуже поволі, робив кількадевні перестанки і вичікував далі вістей від передового полку і від висланих на розвідки вістунів. За цілий тиждень пройшли тільки від Чигрина до Черкасів, і тільки як тут, 9 (19) мая насців до війська недовбиток з передового полку та оповів про безповоротну загибель передового війська, Потоцький перервав стоянку і став відступати вже спішно, через Мошни і Сахнівку на Корсунь і Богуслав, в напрямі до Білої Церкви¹⁾. Та страченого тижня нагородити вже не можна буючи хоч розумієть ся, можна сумнівати ся, чи скоро ретірада могла б спасти гетьманське військо, то в кожному разі ся проволока ще більш погіршила його шанси, давши спримогу Хмельницькому захопити гетьманів неприготованими.

Першого дня з тяжкою бідою дістали ся до Мошен, уйшовши „великі три милі українські, великими пісками, злими переправами через три ріки, прикрими лісами, лісовими дорогами і вкінці довгим мошенським мостом“. Другого дня дістали ся до Сахнівки, стративши день і ніч на переправу через Рось, бо сахнівський міст поломив ся. З тяжкою бідою стали недалеко Корсуня. Але тут гетьмани збентежили ся знову. Під Сахнівкою догонив їх післанець Яреми Вишневецького з-за Дніпра, в листом, котрим сей задніпряньський король віддавав в розпорядженне гетьманів своє військо, числом 6000, для боротьби з козацтвом і питав ся тільки, куди має з ним ставити ся²⁾. Очевидно, рішили зачекати його під Корсунем. Дали наказ заложити табор і окопувати ся тут. Був там кавалок старого вала і його велено поправити, а до нього приробити з иньших трьох сторон нові вали.

¹⁾ Докладно описує сей марш реляція, списана з слів мушкетера з полку Денгофа: в Пам. кн. Міхаловського скорочена копія під ч. 11; ширша, з датою 5 червня і докладнішим описом в ркп. Публ. бібл. No 129, тепер видана в Архиві Ю. З. Р. III. VI; є копія і в теках Нарушевича.

²⁾ Так каже сей післанець, Машкевич, в своїм дневнику, — що він догонив військо під Кумейками на Сахновім мості (Zbiór Pamiętników V s. 92), і се мабує правда, хоч дати, подані ним при тім, спізняють ся значно супроти дійсного маршу.

Військо взяло ся до роботи і поробило окопи, і потім тільки розглянули ся, що позиція для оборони зовсім не підхожа.

Тим часом висланий на розвідку ротмістр привіз відомість, що бачив неприятеля на переправі через Тясмин і він на вечір, а най-далше на ранок, вже буде під Корсунем. Справді над вечер показали ся передові ватаги козацькі, а рано можна було бачити, як козацькі і татарські полки надходять над Рось і переходять під Корсунем: „в перспективу“ бачили кінних людей „в білих сермягах“, і здогадували ся, що то козаки.

Щоб ворог не покористував ся з запасів сусіднього Корсуня, Потоцький ще з вечора дозволив своєму війську пограбувати місто. Тепер як неприятельське військо стало напливати до міста, велів запалити найблизші фільварки, і від них місто запалило ся і вигоріло. При зближенню неприятеля польське військо вишло перед табор, і так день пройшов в дрібній стрілянині і гарцях татарських.

Але що до тактики між гетьманами не було згоди. Польний Каліновський, як оповідали в війську, стояв за те, щоб дати битву неприятелеви і цілий день „прикро напирив в тім на пана краківського“. Але той не годив ся: не хотів, мовляв, ризкувати останнім військом річи-посполитої, „і те пригадував, що скільки разів пробував — ніколи в понеділок не мав щастя“. Може бути, що хотів таки підждати приходу Вишневецького, що збільшив би його сили майже удвоє.

Тим часом над вечір захопили кількох язиків татарських і „бута або товмача козацького“. Потоцький звелів узяти їх на муки, особливо бута, випитуючи про неприятельські сили, і той сказав, що Татар стоїть понад сорок тисяч, хан в степах ще з більшою силою, а козаків прийшло того дня 15 тисяч з різною зброєю і хорутвами. Крім того принесено вістку, що козаки щось роблять з рікою, переймають воду під Стеблевим. Справді помічено, що вода нагло спала в ріці.

Се зробило вражінне. В вечері скликано военну раду, як бути: чи боронити ся далі на сій позиції, чи відступати. Супроти переважних сил неприятеля і всяких небезпечних вістей дальшу оборону признано вповні безнадійною; відступленне ж ще лишало деяку надію, і так рішено відступати табором другого дня. Дано знати по табору, щоб тяжчі вози кидали, брали що легше. Кожда хоругва мала взяти з собою тільки 15—25 возів. Їх розставлено в вісім рядів, а між ними розміщено військо і армати, числом 12 разом — на переді, в середині і ззаду по чотири.

На світанню польський табор рушив по дорозі до Богуслава, горі Росею. Козацькі і татарські війська пропустили Поляків, провозаючи їх оподалик, поза віддалю стрільби, поки вони не ввійшли

в зарослі лісом яри. Тут користаючи з цього негодіного для Поляків місця, вони почали сильно тіснити їх табор. Той посував ся якийсь час, але все урвало ся, коли за півтори милі від Корсуня, в Гороховій діброві¹⁾, саме в полудне польське військо попало в болотнисту долину між двома кручами. Козаки в сім місці перекопали і зарубали дорогу, запрудили воду, поробили з боків шанці, і коли польське військо з своїми возами й арматами попало в сю долину, опинило ся немов у матні. Вози й гармати позастрягали. Козаки й Татари обпали з усіх боків. Завязала ся бійка, в страшній тісноті — „так що рура (рушниці) трохи до боку не діставала“. Постріляно коней возових і гарматних. Розірвано табор.

Потоцький, що був на переді, вирвав ся був наперед з сей матні, але його обскочили і взяли з його двором в неволю; сам дістав шаблюку два рази по голові, але уцілів. Польний гетьман, ранений кулею в локоть, попав ся також у неволю. Найдовше боронила ся середня частина табору, не знаючи, яка біда спіткала вождів. Коли довідали ся, хапали один у одного коней і гонили куди видко. Маса погинуло, иньші попали в неволю.

Став ся сей погром дня 16 (26) мая, „в годину по полудні“²⁾.

¹⁾ Назва „Горохової“ або „Горожівської“ діброви, як називає сю місцевість реляція мушкетера, в теперішніх описах мині не стрічалась. Припадає вона на околицю с. Виграєва над безіменним потоком, що тече до Роси. Похилевич в своїх Сказаннях о населених мѣстностях Київской губ. (с. 581) і каже, що „по словамъ жителей“ на місці цього села був безіменний хутір, прозваний Виграєвим після побіди, „виграєної“ тут Хмельницьким, але трудно покладати ся на існування дійсного переказу про сю місцевість як місце славної битви. На иньшій місці (с. 972) той сам Похилевич називає місцем погрома т. зв. Різаний Яр над Росю проти села Яблунівки, але се занадто близько до Корсуня.

²⁾ Користую ся реляціями учасників, написаними по горячим слідам: анонімного мушкетера (як вище), Кр. Раецкого (в Пам. кн. Міхаловского ч. 10) і стражника Яскульського (визволеного і висланого з неволі Потоцьким, щоб він міг дати правительству докладні відомости про події, а головніше — постарати ся про викуп для Потоцького — кн. Міхаловского ч. 18, дещо відмінні копії в теках Нарушевича ч. 142 с. 115). Вони дають в головний згідний образ цього погрому і з ним згоджують ся різні реляції, оперті на звістки з других рук, як напр. оповідання нижніських находків Потоцького (як вище с. 183), листи Кушевича в Пам. кн. Міхаловского ч. 16, оповідання Машкевича й иньш., і пізніші літературні описи. В науковій літературі почастило особливо живому і драматичному оповіданню Машкевича, але він не був свідком битви, оповідає з чужих звісток, і при тім не виче об'єктивно, як показує його відзив про Потоцького.

З різних подробиць дальших джерел звертають на себе увагу поголоски про зраду. Одні складають на провідників-козаків, що мовляв звели військо на бездорозі (анонімний мемуарист знає навіть імя цього провідника — Самійло Зарудний: він за добру нагороду взяв ся вивести польське військо до Наволочи, а сам дав знати Хмельницькому, кудю поведе військо, і там зарубано дорогу — Памятники с. 177). Запор. Старина подібну історію оповідає про Микиту Галагана (Костомаров, переповідаючи II, посилаєт ся на Історію о през. брані). Иньші говорять про зраду козаків, які були в польським війську (Памят. кн. Міхаловского с. 25, пор. у Пасторія Bellum 5—6). Але значнійших козацьких контингентів в війську Потоцького не знаємо, так що се виглядає як шабляновий мотив, перенесений з попередніх битв.

Козацьке військо дістало багату здобич. „Над сподіванне взяло здобич“, записує іронічно Машкевич, „бо панове коронні, як люде високого духа, вибрали ся були на війну з усіма достатками. А найбільше стратив пан Сенявский, що хотів показати ся своєю першою службою в тій екснедиції як найдостойнійше — набрав воєнного прибору дуже багато, сребра столового для гощення рипарства в обові і всякого иньшого богатства — коней, убрань і т. и. страшенну силу, й зовсім непотрібно: все те неприятель в одну годину так ‚уходив‘, що й сліду не вістало ся“. Невільників повіддавано Орді — обох гетьманів і всяку иньшу магнатерію з ними.

Всякі неприхильники старого гетьмана і дрібношляхетські воєводи магнатської пихи і зарозумілости мали тепер нагоду дати волю своїм антипатіям. Той же Машкевич записує, що в війську не могло ніякого порядку, бо Потоцький тягом заливав ся горілкою і під час останнього маршу паний сидів в кареті, а Каліновського не слухали, та до того ще він не бачив добре і на стріл з лука не міг пізнати, що то чоловік стоїть¹⁾. Єрлич в своїх записках росписуєть ся, що курсунський погром став ся через несправність гетьмана Потоцького, що більше пильнував чарок і шклянниць, як добра річи-посполитої й цілости її, і по ночах думав про панн і дівчат молодих та жінок гарних, неважаючи на свою старість, а не радив ся ні товариша свого Каліновського, ані полковників, ротмістрів і товариства²⁾. Він записує і сатиричні вірші на останній погром — характеристичні як вислови дрібно-шляхетських настроїв:

Глянь — оберни ся, стань — задиви ся і скинь з серця буту,
 Наверни ока — котрий з Потока. Ідеш до Славути —
 Невинні душі береш за уши, вольность одеймуєш,
 Короля не знаєш, ради не дбаєш, сам собі сеймуєш.
 Гей поражай ся, не запалай ся — бо ти рейентаруєш
 Сам булавою в сім польським краю як сам хочеш керуєш.
 Мій Бога в сердці, а не май в легці шляхетської крови,
 Бо світ чорнієть, правда нищїєть — а все ку твоїй волі.
 Гей каштеляне, коронний гетьмане, потреба нам чола
 Ще паматати і поглядати на задні кола,
 Жони і діти де ся подіти мають наші на потом,
 Гди нас молодці ті Запоровці набавять клопотом?
 Глянь — оберни ся, стань задиви ся, що ся дієть з нами,
 Поручниками і ротмістрами, польськими синами?
 Глянь — оберни ся, стань — задави ся, видиш людей много:
 Чи ти звоєш, чи їм згодуєш — бо то в руках Бога.
 Чини трактати, а важи брати гроші на заслугу —
 Бо то єсть здавна заслуга славна Запоровького люду³⁾.

Між тим як поодинокі відділи козацького і татарського війська займали ся ловленнем втікачів і збираннем добичі, головний штаб козацький і татарський кіш відступили по погромі до Курсуня і тут пе-

¹⁾ Л. с. с. 95.   ²⁾ І с. 64.   ³⁾ І с. 115; дещо справляю.

репочили, а далі стали посувати ся поволі тою ж дорогою, котру мало верстали польське військо — на Богуслав і Рокитну під Білу Церкву. Орда, половивши корсунських втікачів, кого де захопала, не задовольнилася сям полоном і з-під Рокитни розпустила заgonи по сусідніх околицях Київщини, по київському Полісся¹⁾). Тим часом кіш татарський підійшов під Білу Церкву і став тут, а другого дня прибув сюди з новим полком татарським сам хан, що вибрав ся особисто по таких щасливих початках розпочатої кампанії. З ним, як каже очевидець, було 11 тисяч Татар.

Коли обдбовивши ся здобичею, перші заgonи вернулись, нові полки Татар рушили на захід, Чорним шляхом на полудневу Волинь і сусідні часті Поділля. Поставлено було їм умовою, щоб брали тільки чужих, а „своїх“ православних не рували²⁾), але се правило, розуміеть ся, не дотримувало ся дуже рїгористично. В однім листі з київсько-подільського погранича оповідаеть ся шляхетський анекдот про те, як „з одного міста з-під Хмельника“ Татар прийняли процесією як свободителів України. Шпій вийшов їм на зустріч з хрестом і церквними корогвами, і поспільства до трьохсот, приймаючи Татар хлібом і пирогами; але ті кинули ся рубати сих своїх союзників і брати в ясир, так що тільки три утікли до міста³⁾).

Ся сторона одначе меньше цікавила шляхетських кореспондентів: сучасні листи їх повні оповідань про високих шляхетських і магнатських невільників татарських, про побут їх в неволі і всякі пригоди, високі викупи, поликтовані за них, і т. и.

Хмельницький з своїм військом рухав ся разом з татарським кошем: Перепочивши після битви в Корсуні, прийшов разом з ним під Білу Церкву і тут став на кілька день, гучно, з музикою святкуючи перемогу⁴⁾), паюючи здобич, а заравом приглядаючи ся наслідкам руху та організуючи своє військо.

Польські звістки оповідають про розрухи, які повстали в козацькім таборі при паюванні здобичи—з Татарами і між козаками самими, про незадоволення на Хмельницького за татарські рабунки й ексцеси

¹⁾ Див. відомости про Татар в Пам. кн. Міхаловского с. 38, у Шайнохи дод. 13 (тут докладна дата, що потвержує дати попередньої реляції — 1 червня нового стиля татарські заgonи під Радомишлем), відомости з листу до Тишкевича в теках Нарушевича с. 145.

²⁾ Так оповідають московські вістники на Україні, ще в мая: „уговоръ де межъ Татаръ съ козакми: воевать имъ сообща польскіе города и губить Поляковъ, а мелкихъ бѣлорусскихъ людей не воевать и не рубить“ — Акты Моск. с. II ч. 33⁴, пор. 346. І теж оповідають з польської сторони: *Konducyą druga żeby ludzi religii greckiej nie brał, ale Lachy tylko — jakoż stali pod Berdyczowiem, a nie wzięli nic a nic p. wojewodzie kijowskiemu* — лист Жолкевского у Шайнохи No 17.

³⁾ Згаданий лист в теках Нарушевича с. 145 і д.

⁴⁾ Пам. кн. Міхаловского с. 96.

(в роді наведеного хмельницького)¹⁾. В сім може бути дещо правди, і всі такі прояви слабої організації змушували Хмельницького і старшину до негайної енергійної організаційної роботи.

З Хмельницьким рахували тоді тридцять тисяч козаків: додавали, що він міг би мати дадеко більше, та приймає з розбором. Козаки захоплені в полон в липні, коли війська Хмельницького раховано на 80 тисяч, казали, що доброго війська в тім не більше 20 тисяч. І сей контингент міг заявити ся тільки після сильних організаційних заходів. „Золотий спокій“ не пройшов дурно для козацьких сил. Правда, Кисіль, страхаючи прімаса перспективами українського повстання, підносив, що „се вже справа не з тою давньою Русю, що тільки з луками та з рогатинами сідали, але з жорстоким, огнистим військом, котрого собі так мусимо пропорцію рахувати, що на одну голову кожного з нас стане тисяча голів хлопських зі стрільбою“. Про те від сього оружного народу, хоч „він і завжди мав діло з зброєю, раз своєвільно, другий раз на службі річи посполитої“²⁾, все таки була чимала дистанція до вишколеного, дисциплінованого війська, якого треба було на випадок дальшої війни з Поляками. Всі попередні бійки, проскріпції, репресії останнього десятиліття звели до дуже малих розмірів і розпорошили старі козацькі контингенти тридцятих років, і не мало треба було часу і заходу, щоб вибирати його останки і доповнити новими відповідними елементами.

Матеріалу, що правда, не бракувало. Ми бачили, як уже по перших вістях про заходи Хмельницького на Запорожю, а особливо по погромі січевої залози пішов рух по Україні, і по словам Потоцького, вже в марті місяці прибрав вигляд дуже серйозний. Поворотний марш гетьманів з-під Чигирина в маю послужив сигналом до явного повстання. Звісний нам Машкевич, переїздячи наваздогін за Потоцьким через Черкащину, чув себе вже в великій небезпеці серед симптомів повстання. „Скоро тільки виїхав з Дніпра, надібав громади хлопські в містечку—вони всі кобильниці позапускали і коли б не вискочив в поле, помітивши діру в плоті огородовім, певно б

¹⁾ Tryumf tamże po wygranej odprawował, wszystkich trębaczów, szurmaczów zwiodłszy do kupy z hukiem wielkim; interim tłumit się między niemi stał, czterech pułkowników swoich między sobą zabili — tak opowiada pł. Вейский, товариш з хоругви Каліновського, висланий ним зпід Білої Церкви (теки Нарушевича 144 с. 324, з реч. невірж.). Він каже также, що між ханом і Тугай-бей вийшли суперечки про здобич: хан хотів собі долі, а Тугай бей не давав. Такі поголоски про свари й бійки, які вийшли при наюванню здобичи, пішли потім в найбільшених поголосках між шляхтою. Іодіньский (с. 185) переказує такі новини, що ходили в Варшаві перед приїздом козацьких послів: козаки розжалені, що Татари, грабуючи Україну, не перепускають і їх домам і сім'ям, uczynieli rebelują swoje, на Chmelniczkiego składacz poczęli, wzrowszy go do sequestru, dobrze opatrzeni strażą і вислали послів до сенату, виправдуючи ся, що Хмельницький впусив їх до повстання, тероризувавши приведеною ним татарською ордою.

²⁾ Лист Кисіля з 31 мая—Пам. кн. Міхаловського 28.

нас зловлено. В милі від Сокирної мусіли почувати через непогоду, хоч усі [очевидно Поляки] повтікали з міста, і як би хлопці не чули поблизу коронного війська, не лишили б нас живими“¹⁾.

Так було ще перед корсунським погромом; по погромі повстанне вибухнуло відразу полумем, нестримно і страшно. Не знати справді, чи Хмельницькому треба було аж розсилати які-небудь проклямаці, як оповідають деякі сучасники²⁾. Автентичних універсалів з покликком до повстання в кождім разі від нього не маємо, і лишається під сумнівом, чи були вони дійсно³⁾. Україна підіймала ся і без них сама стихійно.

Шляхта і все що з нею, вже перед тим настрашене, почало без памяти тікати куди видно—оскільки можна ще було продерти ся серед лави збунтованого народу. Оповідання того ж Машкевича про мандрівку Яреми Вишневецького в Задніпровя дає досить виразистий і характеристичний образ тодішньої хвилі. Ярема—ми вже се знаємо, зібрав досить значне військо і зберав ся з ним йти в поміч гетьманам. Він шукав переходу через Дніпро, порозсилав своїх драгонів до різних наддніпрянських місточок, але ніде не було поромів; за-раз в ночі по погромі гетьманів потоплено всі пороми на Дніпрі, аби не дати переходу. Вишневецький, „побачивши, що сидить за Дніпром як у пташій клітці з своїм людом“, став радити ся своїх офіцерів, і рішено тікати за Дніпро, куди-небудь, поки ще не збунтовали ся задніпрянські (правобічні) хлопці; иньшого виходу не бачило „тільки одну діру для утечі—Чернигів“, і рушили на Чернигів з усім військом. По дорозі приставала до них ріжна шляхта, шукаючи захисту. В Чернигові також застали шляхту, що поховала ся туди від козаків. Вишневецький радив їй, аби йшла з ним, але вона лишила ся, надіючи ся, що „тут за лісами“ буде безпечна. За Дніпро удало ся перейти аж під Любечом—під Брагин. і в сам час, бо не вважаючи на значні сили Вишневецького, козаки йшли

¹⁾ Zbior. pam. o dawnej Pol. V s. 92—3.

²⁾ Zdrzajca ten rozsyła wszędzie po miastach clam listy swoje, gdzie jenokolwiek staje Rusi—ci zas dementes drudzy exacerbatі recipientі zgubę swoję pro summa felicitate—піше Касіль 31 мая (Памятники с. 212, у Міхалов. поповсано).

³⁾ Звісний білоцерківський універсал 28 мая, поданий Велачком і Історією Русов, повторений Марковичем й ин., видрукований в Актах Запад. Рос. V ч. 23 як автентичний документ—безсумнівний фальсіфікат, хоч його ще Кубала вважав певним в своїй основі (I. Ossoliński II s. 375—6). Томашівський противставив йому як достовірний „перший зазивний лист Хмельницького“ переказаний в oratio obliqua в записках Кушевича (Записки тов. ім. Шевченка т. XXIV). Але сей риторичний і бідний звісний текст без сумніву являєть ся теж тільки літературним утвором. Рішучо фальшивий і універсал чигиринський без ближної дати (але очевидно з другої, осінньої кампанії), звісний з збірника петерб. публ. бібл. No. 129 л. 370 і виданий Ор. Левіцьким з пробкою реконструкції українського оригіналу в Київ. Ст. 1888 кн. VII с. 15. Досить одного титулу: V. Chmielnicki wieliki hetman wojska zaporogskiego u caloie wojsko boze zaporogskie.

за ним слідом, і тільки через те, що заняли ся були облогою Чернигова, дали змогу Вишневецькому перейти за Дніпро і через Полісе пройти на театр війни, в Браสลавщину¹⁾.

Разом з ним ішов табір утікачів польських і жидівських, що встигли прилучити ся до його війська, в біблійнім стилю описані Ганновером :

„Всі панове, що рядили по місточках за Дніпром і по сей бік Дніпра, аж до Полонного, утікли, рятуючи душу. І коли б Господь не зіставив нам останку, були б ми як Содом. Підпорою в бурі був покійний князь Вишневецький з військом своїм на Задніпровю : він кохав нарід ізраїльський незмірно, був сильний в бою, як ніхто иньший в державі. Він рушив з своїми людьми в напрямі Литви, а з ним коло 500 обивателів (Жидів), кожний з жінкою і дітьми. І ніс їх як на крилах орлиних — поки не довів куди хотіли. Коли їм грозила небезпека з-заду, казав їм іти перед собою ; коли грозила з переду, йшов перед ними як щит і заслона, а вони за ним ставали обовом“²⁾.

На правім березі, де не було такого непереможного бар'єру, як Дніпро з його перевозами, утеча шляхти і всього звязаного з польським режимом розвинула ся ще ширше і повнійше. Не пробували ніде боронити ся і відсиджувати ся, тільки тікали куди видко далі від театру повстання.

„Як тільки пішла та страшна і жалісна чутка, що вже війська і гетьманів нема, а орди 60 тисяч іде з козацьким табором, зараз уся Україна — воеводство Київське і Браславське утікли перед такою поремогою і силою неприятельською, покинувши доми свої і найдорожчі заклади свої“, писав Кисіль з Водини в 10 день по Кореунськїм погромі. „Не тільки волости, але й всі міста : Полонне, Заслав, Корець, Гоща стали україною (пограничем), а иньші обивателі, не задержавши ся й тут, повтікали до Олики, Дубна, Замостя. Ні одного шляхтича не зістало ся, сама тільки чернь (plebs), з котрої частина пішла до Хмельницького і військо його з кількох тисяч до кількадесяти підняла ; а друга — певна, що їй нічого не станеть ся, безпечно зістала ся в домах. Але і тих орда, як вони на її привітанне з місточок виходили, так привітала, що по багатьох місцях в пень вирубила, отже й хлопцї почали від того добра утікати“³⁾.

Як тільки шляхта — обивателі київські довідали ся про погром гетьманів і коронного війська“, — записує Єрлич, — „зараз тої ж години почали на вози пакувати ся з жінками і дітьми, відбігаючи

¹⁾ І. с. с. 97—9.

²⁾ Пер. Балябана с. 152.

³⁾ Шайноха дод. 16.

домів і всього, хто куди міг, ледве з душами своїми, покинувши свої оборонні замочки по місточках і селах, оборонно збудовані двори¹⁾. „Кождий хлоп або вбив свого пана, або вигнав в одній одежі з душею і дітьми — повнісенські польські міста тої шляхти“, — пише иньший шляхтич серед сеї утечі, опинивши ся в Дубні²⁾.

Загалом одначе треба сказати, що на які-небудь криваві ексцеси козацького війська Хмельницького скільки-небудь конкретних показів не стрічаємо. Хмельницький безсумнівно прикладав усе до того, щоб затримати його в можливих границях военной коректности, — щоб не загострювати і так дражливої ситуації.

Так само звістки сучасників говорять, що він не скільки не інтересував ся розвоєм чисто селянського і підданського повстання, і не приймав до свого табору селянських юрб. „Вибраних тільки людей приймає, мотлох до роботи і податків привертає“, записує один кореспондент з місця³⁾. „Хлопів не приймає, навпаки відсилає до дому, поучивши“, — вторує йому князь Заславський в листах на сойм, і така опінія являеть ся загальною — її записує в своїм дневнику і Радивил: „Всі піддані на Руси до козаків пристали і збільшили військо козацьке до 70 тисяч, і ще більше хлопів руських до них прибувало, але Хмельницький їх до плуга назад відсилав“, пише він про перші стадії повстання⁴⁾.

Надмірне розколихання народніх мас було явищем небезпечним для самих проводирів козацтва, котрі ще зовсім не думали про яку небудь народню війну з Польщею, — як побачимо далі.

¹⁾ І. с. 65.   ²⁾ Шайноха дод 17

³⁾ Теки Нарушевича с. 145   ⁴⁾ Рам. II с. 292.

Примітки.¹⁾

І. Десятиліте перед Хмельниччиною. Десятиліте перед повстанням Хмельницького й ті зміни, які проходили в українськiм життi протягом його, досі не звертали на себе уваги самі для себе, а трактували ся головню як прелюдія Хмельниччини.

Особливо яскраве освітлення з сього становища дав йому Кароль Шайноха в своїй праці *Dwa lata dziejów naszyc* (друкувала ся в 1862—1863 pp., осібно вийшла в 1865, мала потім кілька видань). Книга богата змістом, написана талановито і мала великій вплив в історіографії (між иньшим і на Історію возсоединенія Руси Куліша), не вважаючи на свого суто-шляхецькі, провіденціяльно-романтичні провідні гадки. Для Шайнохи Хмельниччина була відплатою історичної Немезиди (або по термінології самої Шайнохи—Оратпоєсі, Провидіння), за поневолення козацтва, заведене 1638 p. і підтримуване магнатами й цілою шляхтою всупереч всім змаганням короля-лицаря Володислава. Даремно силував ся він вирвати шляхту з її господарських і кольтіонаційних інтересів, які нероздільно опанували її в сім періоді польського життя, а козаччину — з того поневолення і омузичення (*schlorpienia*), до якого довели її пани. Матеріялістичні, аграрні інтереси взяли гору над ідеальними: над лицарською місією шляхти і козацтва.

В сім освітленню Шайноха виходив почасти з своїх власних поглядів, що лягли основою його гадок про конфлікт рицарської й господарської стихії в життi шляхти і боротьбу справжньої, польської шляхти з шляхтою молодшою, козацькою, зрівняною з шляхтою польською. Але заразом стояв під безперечним впливом старої легенди польських роялістів 1648 p., які оправдували неконституційне поведення короля в 1646—7 pp. тим, що король мовляв уже тоді мав секретні відомости про приготування до союзу козаччини з Кримом і своєю війною з Туреччиною хотів відвернути від нього козаччину, а магнати своєю опозицією знищили сі спасенні королівські пляни і стягнули на Польщу козацьке повстання. Як було вказано в тексті (с. 141), таку гадку розвиває в своїх записках Освенцім, і вона, очевидно, не була його власним домислом, а обертала ся в ширших кругах людей перейнятих шетизмом для покійного короля й протиставляла ся наріканням шляхетських опозиціоністів на тайне порозуміння короля з козаками задля зроблення державного перевороту. По думці Освенціма звістка про змову козаків з Ордою, донесена королеви Конєцпольським, послужила приводом до плянів Конєцпольського про війну з Кримом і королівських замислів що до війни з Туреччиною, і під впливом сих відомостей зложились, очевидно, погляди на сі події і у Шайнохи. Він дає паралелю королівських плянів 1646 p., розбитих шляхецькими аграріями, і козацької пімсти 1648 p. Відти титул праці: „Два роки“, 1646 і 1648.

Під значними впливами Шайнохи була написана друга талановита польська монографія про сі часи — Людвіка Кубали. Jerzy Ossoliński (I—II, 1885). Тут одначе королівські пляни турецької війни і його зносини з козаками взяті були під докладнішу аналізу в порівнянню з дуже мальовничою,

¹⁾ Бібліографія, подана тут, була зроблена в першій полов. 1914 p.; продовжити й доповнити її новішими публікаціями скільки небудь повно я потім не мав уже змоги.

але не надто точною працею Шайнохи (Шайноха подав дещо документального матеріалу в додатках, але джерел своїх при тексті не цитує ніде).

Потім, десять літ пізніше, ще докладнішим розслідам пляни Володислава і його політику 1640-х рр. піддав краківський професор Чермак в книзі: *Planu wojny tureckiej Władysława IV (Rozprawę wydziału hist.-filozof. akademii, t. XXXI, 1895)*. Не вдоволяючи ся запискою Тьєпольо, на котрій опирали ся попередні дослідники, він простудював невидані депеші його й иньшу дипломатичну кореспонденцію сих років (на жаль, не видав її, вповні—тільки дрібні, більш менш випадкові виривки). Таким чином він мав спомогу констатувати значні недокладности в оповіданню Тьєпольо, і взагалі поставити події 1646 р. в відповідній перспективі й звязку з иньшими політичними плянами й інтересами Володислава. Для сих справ його книга й досі зостаєть ся підставовою. Проба ніби самостійної ревізії сих питань, піднята Р.-Гавронським в його книзі про Б. Хмельницького (див. прим. 5), не має ніякої вартости.

Ранійшим стадіям політики Володислава (кінчаючи р. 1637) присвячена книжка А. Шельонґовського *Rozkład gzeszy i Polska za panowania Władysława IV, 1907*. Сюди ж належить статейка Чермака: *Polska wobec wyniku wojny 30-letniej* (передр. в його *Studya historyczne, 1901*). По-за тим до польської політики тих часів іще: *Szelągowski, Układy królewicza Władysława i dyssydentów z Gustawem Adolfem w r. 1632 (Kwart. hist. 1899)*. *Ottman, Legacya do Turck W. Miaskowskiego (Kłosy, 1883)*. *Waliszewski, Polsko-francuskie stosunki w XVII w., 1889*. *Kraushar, Samozwaniac Jan F. Łuba, 1892*.

З публікації матеріалу для сього часу крім згаданих уже додатків Шайнохи треба згадати *Skarbiec historyi polskiej Сенкевича, 1839* (посольство д'Аво до Польщі 1635 р.); *Podgórski, Pomniki do dziejów Polski, 1840*; *Relacye nunciuszów. 1643-м р.* починають ся дуже важні, тільки що згадані записки Освенціма, тепер видані в цілости Чермаком (*Scriptores rerum polonicarum, XIX, 1907*) (перед тим Антонович видав витяги з нього в перекладі, Київ. Старина, 1882), а також записки Богуслава Машкевича (тільки старе видання в *Zbiór pamiętników V*). Богато цінного при загальній бідности матеріалів для наших справ дають московські акти, особливо Донські Дѣла т. II і III.

Спеціальної літератури для історії козаччини або українських відносин сих років не маємо, тільки загальніші праці, вчислені в прим. 1 і 2 частини I. Літературу української еміґрації сих літ див. нижче.

2. Українська колонізація на схід від Дніпра (Львоберере і Слобідщина). Історія східнього українського розселення в XVI—XVIII вв. не богата літературою, і на жаль поступає вона дуже поволі. Література до історії заселення лівого берега Дніпра в XVI і XVII вв. в звязку з загальним розвитком колонізації польської України була вказана в т. VII прим. 1. Належить до неї додати новішу роботу: П. Клепатській *Очерки по історії Київської землі, т. I, Литовській періодъ, 1012*. Автор збирає тут відомости про заселення задніпрянських волостей Київа до 1569 р.

Найважнішою працею на сім полі, при всіх своїх недостаках, зостаєть ся *Ukraina* Ол. Яблоновського (в XXII т. *Źródła dziejowe, передрукована в його Pisma-x т. III, 1911*), але вона обмежаєть ся територією Київського воеводства і не сягає далі першої четвертини XVII в. Перед смертю пок.

польський історик носив ся з планами подібної праці про Сверхщину, але, видно, не вийшов за przygotowci роботи. Надрукований був тільки коротенький його огляд колонізації Чернігівщини під словом *Zadnieprze* в *Słownik geograficzny ziem polskich* (передрукований в III т. *Pism*). Пок. Лазаревський замисляв перегляд історії колонізації лівобічної України як вступ до історії її життя в козацькій дбці, але обробив тільки частину її по сьому плану: Сверхщину (полки Стародубський і Чернігівський) і частину задніпрської території Київського воеводства — Прилуцький полк (не цілий) в III т. Описанія Старой Малороссіи, „Лубенщина и кн. Вишневецкіє“ (Києв. Старина 1896, I—III), та „Историческій очеркъ мѣстности составлявшей Полтавскій полкъ“ (таже 1900, IV) — стаття зістала ся недокінченою з смертю автора.

Ф. Николаичик, видавши вибірку документів з „руської метрики“ до історії маєтностей Вишневецких п. з. „Матеріали по історії землевладѣнія князей Вишневецкихъ въ лѣвобережной Украинѣ“ (київські Чтенія т. XIV, pp. 1578—1647), зібрав небогатий матеріал сих актів для історії тутешнього землеволодіння в статейці: „Начало и ростъ полтавскихъ владѣній кн. Вишневецкихъ по даннымъ Литовской Метрики“ (Труды XI археол. съѣзда, II, 1902). Пізнійше в сі питання вийшла ще книга Л. Падалки: *Прошлое Полтавской территории и ея заселение*, 1914.

При убожестві иньшого матеріалу чимале значінне мають для історії тутешнього заселення старі мапи сеї країни, і їм присвячено кілька видань останніми роками: В. Ляскоронскій, *Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв., относящиеся къ Южной Россіи* (київські Чтенія XII). Матеріали по історії русскої картографії, вып. II, 1910: збірка старих мап України, XVI—XVII вв. — З них особливо важні мапи Боляна, спеціальні й генеральна, також Меркаторові й Мик. Радивиля (друге видання генеральної мапи Боляна в I вип. Матеріалів, пізнійші перерібки при статі Ляскоронского). Пізнійші публікації: Л. Падалка *Карта Боляна о заселеніи Полтавской территории во второй четверти XVI в., 1916* (перерисована мапа Боляна, без коментаря). Кілька пізнійших репродукцій болянових й иньших мап подано в публікації гр. Михайла Тишкевича: *Documents historiques sur l'Ukraine*, Львова, 1919.

Для історії заселення України зарубешної, тої що входила в склад Московської держави, головна праця — Д. Багалія, *Очерки изъ истории колонизации степной Украины Московского государства, 1887*. По ній в значній мірі стратили своє значінне ранійші роботи, з котрих варто згадати: „Топографическое описание Харьковскаго наѣстничества“; Квітки ІІІ „Записки о слободскихъ полкахъ“, 1812; Срезневского „Историческое изображение гражданскаго устройства Слободской Украины“, 1839 (нове вид. 1883); Григ. Квітки „О слободскихъ полкахъ“, 1840; Бяляева, *О сторожевой, станичной и полевой службѣ на польской Украинѣ Московскаго государства до царя Алексѣя Михайловича, 1846* (московські Чтенія — більшу половину займає тут актовий матеріал, не заступлений і досі якимсь иньшим виданням); Филарета „Историко-статистическое описание Харьковской епархіи“, 1850, друге видання 1859 р. (праця богата фактичним, документальним матеріалом по історії поодиноких осад, до котрого й тепер приходиться ся звертатись); Гербеля „Ивюжскій слободской козацій полкъ“, 1852; Германова „Постепенное расширение однодворческаго населенія въ Воронежской губ.“ 1861 (Записки Географ. общ. XII); Ласковского Матеріали для історії инженернаго искусства въ Россіи (в т. I, 1858, про степове пограниччє і його укріплення XVII в.);

Второва, О заселеніи Воронежской губ. (Воронеж. Бесѣда); Головинского „Слободскіе козацькі полки“, 1864 (на обгортці 1865).

Новіші роботи: Петровъ, Къ исторіи колонизаціи слободской Украины (Кіев. Старина, 1883). Оглоблинъ, Обзоръніе историко-географическихъ матеріаловъ XVII и XVIII в., заключающихся въ книгахъ разряднаго приказа, 1884 (Описаніе докум. и бумагъ архива юстиціи, IV) — спеціально гл. III, про пограничну службу; детальніші описи матеріалів особливо важного з сього погляду „білгородського розряднаго стола“ в Описаніи докум. и бумагъ т. XII—XIV, 1901—5. Вейнбергъ, Воронежскій край, вып. I, 1885, його ж Матеріали по исторіи г. Острогожска, 1886. Багалъй, Краткій историческій очеркъ торговли, особенно ярмарочной въ Харьковскомъ краѣ въ XVII и XVIII в. (Харьк. сб. II, 1888). Миклашевскій, Къ исторіи хозяйственнаго быта Московскаго государства — Заселеніе и сельское хозяйство южной окраины XVII в., 1894. Альбовскій, Исторія Харьковскаго полка, 1895 (з IX т. харьков. Сборника) і новіше обробленне тої ж теми: Харьковскіе козаки, вторая половина XVII ст., 1914 (тут чимало про Остриянову еміграцію і московську „жесточ“ як причину її краху); його ж: Валки, украинный городъ Москов. госуд. 1905 (Сборникъ харьк. ист. фил. общ. XVI). І. Левицкій, Городъ Путивль, 1902 (Труды XII арх. съѣзда) і його ж: Историческое прошлое г. Сумъ, 1905 (Труды XIII арх. съѣзда). Багалъй и Миллеръ, Исторія г. Харькова за 250 лѣтъ его существованія, т. I, XVII—XVIII, 1905. Рябининъ, Исторія о Путивлѣ, уѣзд. гор. Кур. губ., 1911 (безвартісна компіляція). В часоп. Україна (1914, II) надрукований був витяг з отсього тому п. заг. „Українскій рух на схід — росселенне за московською границею до 1648 р.“ В книжці Василенка, Очерки по исторіи Зап. Руси и Украины, остання глава присвячена кольонизації Східньої України, вона збирає результати дотеперішніх дослідів її. Нарешті дисертація А. Яковлева, Засѣчная черта Московскаго государства в XVII в., 1916 (головно про нову організацію „черги“ 1638 р.).

Важніші збірки матеріалів по исторіи зарубешної української кольонизації крім згаданих публікацій Беляева і арх. Філарета: Второва й Александрова-Дольника Древній грамоты касающіяся Воронежской губ., I—III, 1850 до 1853. Зайцева Царскія грамоты на Корочу, 1859 (моск. Чтенія). Де-Шуже Матеріали для исторіи Воронежской губ., 1861. Холмогорова Акты относящіяся къ Малороссіи, 1885 (моск. Чтенія). Вейнберга Воронежскіе акты т. I, 1887. Багалія Матеріали для исторіи колонизаціи и быта степной украинны Московскаго государства въ XVI—XVII ст. т. I—II, 1886—90, Замѣтки и матеріали по исторіи Слобод. Украины, 1893, і Матеріали по исторіи г. Харькова въ XVII в., 1905 (з Сбор. ист.-фил. общ. т. XVI).

3. Джерела до исторіи Хмельниччини й исторична традиція її. Хмельниччина як рідко богата джерелами й літературою. Почавши від перших початків її, то горячим слідам подій, являють ся в значнім числі записки й літописи, які дають її дуже багато уваги, переходять далі в спеціальні праці присвячені їй і близько звязаним з нею подіям, а незадовго починають являти ся й більш або менш наукові розвідки, які або спеціально займають ся нею, або ставлять її в центрі сучасних подій. Повна бібліографія Хмельниччини дала б цілу книгу, яка могла б мати чималий інтерес, тому що на відносинах историків до сеї доби, на тих точках поглядів, з яких розглядали вони її, дуже характеристично відбивалась исторична і національна ідеологія

тих кругів. Я ж, не претендуючи ні на бібліографічну повноту ні на всестороннє освітлення історичної літератури в рамках цих невеликих приміток, зберу тільки дещо важніше або цікавіше з становища мого розсліду фактів і відносин Хмельниччини.

Починаю від писань сучасників. З-поміж мемуарів приватного характеру, які присвячують більшу увагу Хмельниччині, насамперед треба пригадати кілька вже привотованих попереду:

Записки Якіма Єрлича *Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terażniejszych czasów z wieku i życia mego*, інтересні особою свого автора, православного українського шляхтича, і місцем написання (в Києві, в захисті київських монастирів). Освітлення дане тут подіям має через се свою спеціальну цікавість як голос певної суспільної верстви. Записки були розпочаті 1620 р., доходять до 1672, досі маємо їх тільки в доволі лихим виданню Войціцького *Latopisiec J. Jerlicza, I—II, 1853*; нове видання було приготовлене пок. Орестом Левицьким, в збірці літературних матеріалів XVI—XVIII, розпочатій київською археографічною комісією. Друковані аркуші були прислані мені покійним до Москви в 1916 р. Випущеним сього тому я не бачив.

Записки Альбрехта Радивила, канцлера в кн. Литовського — *Memoriale rerum gestarum in Polonia, morte Sigismundi III inchoatum*, доведене до р. 1655 (в польських друкованих текстах — див. ч. I прим. 2, вони кінчать ся 1653 р.). Оригінал мемуарів в бібл. Чорторийських в Кракові, копія в Бібл. Осолінських — з неї я користував ся. Плянувалось нове, наукове видання при вкраївській академії.

Записки Станіслава Освенціма, про котрі була вже мова вище. Автор — маршалок двору Ст. Конецпольського, ум. 1657 р. Записки дуже цінні, але заховали ся в фрагментах (pp. 1643—1647 і 1650—1), в одинокій рукописі бібл. Осолінських, з котрої й видав їх Чермак, з пропуском тільки менше важних вставних виписок (*Stan. Oswiecimsa Dyaryusz 1643—1651*).

Авоніміні літописні записки 1647—1656 pp., опубліковані в новім виданню київських „Памятників над Києв. комісією“ (т. I, 1898, с. 173). Вони не мають ні заголовку ні ймення автора, про походження їх знаємо тільки, що рукопись ся була передана до київської археографічної комісії з тутьчинського архіву Потоцьких, письмо „кінця XVII, а не пізніше поч. XVIII в.“ Може бути, що се тільки уривок з яких небудь більших мемуарів, або вибірка фактів виключно воєнних і політичних. В авторі часто видко близького участника подій: правдоподібно, се Поляк-військовий невисокої ранги. Про сю літопись статейка Каманіна: „Къ подробностямъ о началѣ войнѣ Б. Хмельницкаго“, в кн. Унив.серіт. Ізв. 1905 і в збірнику *Eranos, 1906*.

Менш інтересні аналогічні записки Миколая Ємельовського землянина Белзького воеводства, „товариша“ польських військ, участника війн — обіймають pp. 1648—1679; видав їх у Львові 1850 р. Авт. *Бельовский п. т. Pamiętnik Mikołaja Jemiolowskiego*.

Записки Мартина Голінського, райці казимирського під Краковом — починають ся компіляцією з старших історичних писань, потім переходять в замітки сучасника, переписані сучасними документами й літературними творами, які попадали до рук автора. Перша частина, доведена до 1648 р., остаточно *zterminowana i przepisana 1658 р.* Друга частина — *Termina roznych rzeczy, ktore sie działy r. 1648 do r. 1664, sporządzona 1665 р.* Записки

сі досі не видані і навіть мало використовувані, але мають інтерес як своїми вставками, так і замітками, що віддають поголоски, які ходили в тодішній Польщі. Автограф в бібл. Осолінських, ч. 188 і 189.

В дечім споріднена з сими записками — бо також відбиває в собі краківські настрої, погляди й чутки — літопись Станіслава Темберського, уже не приватна (хоч і не призначувана до друку) — ведена при краківській академії, з спеціального фонду призначеного для такого академічного історіографа. Заховала ся в двох частих, які обіймають pp. 1647—1656 і 1667—1672. Перша частина виготовлена була коло р. 1670, на підставі матеріалів зібраних разом з подіями; її видав Чермак в видавн. *Scriptores rerum polonicarum*, т. XV: *Stan. Temberskiego roczniki 1647—1656, 1667—1672*.

Маємо також опубліковану — переважно в вибірках, серію монастирських хронік — католицьких кляшторів м. Львова. Садок Баронч в своїм *Ramietnik-u zakonu ww. oo. Bernardynów w Polsce* (1874) видав хроніку бернардинського кляштора, Антонович в *Сборнику літописей къ истории Ю. и З. Россіи* (1888) виімок з літописи кляштора кармелитів, Тошівський в VI т. *Жерел* виімки з хронік єзуїтської колегії, кляштора францішканів і домініканів.

Переходячи до більш монографічних оброблень чи цілої історії Хмельниччини чи певних стадій її, треба насамперед згадати такі річі, як принотовані і обговорені тексти в ч. III с. 86, 2 вид., сучасні історії облоги Львова Кушевича й Чеховича. Вони не були сучасно друковані, хоч Кушевичева призначала ся для публічного відомости й широко популяризовала ся. Новіше видання її — Тошівського в IV т. *Жерел*. Реляція Чеховича, менш популярна, видана під іменем Гросвайера Зубрицьким в його *Kronika m. Lwowa*. Сучасно друкована була аналогічна історія облоги Замостя *Obsidio Zamosciana quam perduelles Cosachi iunctis viribus Tartarorum... tempore sub interregnum a. D. 1648 fecerunt, a m. Ioanne Bytomski phil. et i. u. professore et canonico zamoscensi, tantae calamitatis consorte et spectatore exhibita Zamoscii a. D. 1649 mense ianuario*, передрукована недавно в VI т. львівських *Жерел*. Вона досить богата фактичним змістом. Натомість ниньша брошура з тої хвилі: *Fawor niebesky m. Lublinu czasu gwałtownego niebezpieczeństwa od swawolnych kozakow pokazany, 1648*, — не має в собі нічого історичного⁴⁾.

Офіціальна реляція про Зборівську кампанію *Relatio gloriosissimae expeditionis, victoriosissimi progressus et faustissimae pacificationis cum hostibus... Ioannis Casimiri regis P.* була виготовлена в двох редакціях. З них одна призначалась для заграничних дворів: *relatio altera quae ad exteros missa est*, Осолін. 225 л. 262; 1649 р. видрукований був її латин-

⁴⁾ У Костомарова в його реєстрі джерел до історії Хмельниччини фігурує ще кілька друків з перших років Хмельниччини, навіть з звіздкою (знаком історичної вартости); тому зазначу тут, що деякі з тих писань не мають ніякого історичного інтересу. І так книжечка *Planctus Poloniae super ingenti suorum clade a kozacis rebellibus illata* Сям. Вонхоцкого (1649) се школярська перерібка Горациєвих віршів злегка пригтерта до обставин 1648 р.

Dyskurs jednego miłosnika oyczyzny naszej, w ktorым sie pokazuje dowodnie, ze z wieczną hańbą tego zasnego krolewstwa Pan Bog skarał woysko nasze potężne tego roku częścią pobite częścią rozproszone od kozakow dla tego że ich moc panowie zolnierze y kwarciani y insi rozmaicie krzywdzieli poddane osob duchownych y w Litwie y w Mazowszu y w Polsce y na Ukrainie i yndzieu — не має в собі нічого історичного, а містить тільки канонічні міркування на тему недотичальности церковних маєтностей.

ський текст, а 1650 р. польський переклад п. т. *Relacya chwalebney expeyrciey...* те і друге без імені автора. (Порівняння обох редакцій у Кубалі, *Szkice I*, дод. 2). Про історичну вартість див. в ч. III с. 198.

De rebus anno 1648 et 1649 contra Zaporovios cosacos gestis, Vilnae typis Academiae, 1651. (Автор називає себе в присвяті — *Albertus Wuiuk Koialowicz*). Це збірка статей: *Copiarum magni ducatus Lituaniae adversus Zaporovianos cozacos anno 1648 et 1649 gesta comp. narrata* (становить половину книжки); *Ducis in Wisniewiec et Lubnie Hieremiae Michaelis Koribut... contra Cozacos Zaporovios a. 1648 gesta comp. narrata*; *Regii exercitus cum Taurikani principis copiis anno 1649 ad Zboroviam congressus comp. nar.*

Статі ці передруковано потім в Відні, 1653 р. п. з.: *Ioan. Lobzynski Epitome de rebus 1648 et 1649 contra Zaporovianos cosacos in Polonia et Lithvania gestis*, з додатком статі: *Appendix relationis aliquanto plenior eiusdem gloriosissimae expeditionis.*

Невеличка брошура з безконечним титулом: *Gründliche und denkwürdige Relation der newlichen Cosaken-Unruh wider die Cron Polen unter commando gen. Chmielnicki als gen. Hauptman, Putorock Cosaku Obristen, und Krziwanos Obristen als vornemsten Häuptern der Cosaken von Anfang bis zur newlichen (Goth sey Lob!) unverhofften Friedens-Composition, so hiebei gefuget und darauf ertheilten Köngl. Perdon, nach bewusten und zum Theil selbst erfahrenen Umbständen kürztlich verfasset durch einen namhaftten Officirer jedoch dabey des Friedens Liebhabern, anno 1649* — дуже баламутно оповідає про повстання 1648 р., дещо докладніше про події 1649 р., кінчаючи зборівською угодою.

Rerum in magno ducatu Lithvaiae per tempus rebellionis russicae gestarum commentarius, in quo obiter et succincte attinguntur quae in annexis regno Polono provinciis eodem tempore evenerunt, перше видання в Королевіці 1653 р., друге в Ельбінгу 1655, з деякими відміннями — книжка написана в кружку Януша Радивиля і має головною метою дати образ його заслуг; кінчить ся білоцерківським трактатом.

Натан Ганноверер, Жида-емігранта з Заслава „Явейн-Мецула“ — двозначна назва: глибоке болото, і zarazom: козацьке болото (болото в значінню біди, а козаків автор зве біблійним іменем Яван—Йоняне), описує головно події 1648—9 рр., коротко 1650—1. Дуже популярна книга, багато разів видавана в жидівським тексті; перше видання в Венеції 1653 р. (Натан емігрував до Італії). Єсть переклад французький, німецький, російський, і найновіший — польський, М. Балябана, в часоп. *Rus*, 1911. В передмові перекладчик вчисляє иньші, менш важні жидівські мемуари про Хмельничину.

Йоахим Пасторій ab Hirtenberg, канонік гданський, незвичайно плідний письменник (ум. 1682), обробив історію Хмельничини в кількох виданнях. Поміняючи річі аноніми, що тільки наздогад вважають ся його творами (так дехто вважає його виданням і *Relatio glor. exped.* — див. у Естрейхера т. XIX с. 402 і XXI с. 117), варте уваги особливо його *Bellum scythico-cosacicum seu de coniuratione Tartarorum, Cosacorum et plebis russicae contra regnum Poloniae ab Ioanne Casimiro profligata*, перше видання в Гданську 1652 р., друге тамже 1659, третє 1665. Описує війну 1648 р., кінчаючи переяславською комісією на поч. 1649 р. В передмові автор згадує книжку Кояловича, реляції А. Мясковского і Януша Радив-

вила. Книга ся мала великий вплив на всю піанійшу історіографію завдяки своїй популярности. Заповіджена в ній книга автора про початки війни мабуть та що вийшла 1680 р. під тит. *Historiae polonae pars prior: de Vladislai regis extremis* і т. д., в пяти книгах. По смерті автора, р. 1685, її випущено наново, з зміненою обгорткою, і до неї додано *pars posterior, de Ioannis Casimiri regis expeditione Zboroviana* і т. д. — *ad annum usque 1651.*

Самійло Кушевич, райця львівський, уважливий свідок козацької війни, носив ся в гадках обробити історію сеї війни, то в виді збірки вибраних листів, які б малували крок за кроком розвій подій, то в виді прагматичного оповідання. Ні оден з сих плянів не був ним доведений до кінця. В одинокій, оригінальній рукописи зістали ся разом і та вибірка листів, що обіймають час від початків повстання до зборівської угоди включно, і проби прагматичної повісти про війну, в найширшій пачерку доведеної також до зборівської війни; крім того фрагментарний начерк війни 1657 р. (*Acta Transilvanica*). Фрагменти сі видані в VI т. Жерел до історії України-Руси.

Samuel z Skrzypny Twardowski Woyna domowa z kozaki i Tataru, Moskwa, potem Szwedami i Wegry przez lat dwanascie toczaca sie — віршована історія, інтересна для нас особливо своєю популярністю в старій Україні. Автор писав по горячим слідам подій, в 1650-х рр. (умер 1660 р.). Притоку до писання дав йому триумф над козаками під Берестечком, він зачав від описування сеї радісної хвилі і потім уже приробив початок. Частина його праці вийшла друком 1660 р., ціла 1681 р., в Каліші. Польська прозаїчна перерібка її видана була 1840 р. в Вроцлаві п. т. *Pamiętniki o wojnach kozackich przez nieznanego autora*, і вдруге ще 1842 р.; російський переклад сеї перерібки вийшов 1847 р. п. з. *Краткая история о бунтах Хмельницкаго (московські Чтенія, т. 8)*, а правдивий Твардовський так і досі не діждав ся нового видання.

З старих українських перекладів його праці видана перша частина перекладу зробленого 1718 р. Стеф. Савицьким, полковим писарем лубенським, — при літописи Величка, в IV томі. Величко положив працю Твардовського в основу своєї історії Хмельниччини (про відносини сих двох авторів новіша розвідка В. Петрикевича: *Літопись Самійла Величка а Woyna domowa Самійла Твардовского*, Тернопіль, 1910, відбитка з Справоздання укр. гімназії). Піанійше Твардовського же раз переклав на українське Лукомський, але переклад сей не заховав ся.

Laurentii Rudawski Historiarum Poloniae ab excessu Vladislai IV ad pacem Olivensem usque libri IX. Автор був сучасником Хмельниччини, обертав ся близько двірських кругів (батько й вітчим його були секретарями кор. Володислава), але з кінцем 1650-х рр. емігрував до Австрії, і тут десь в 1660 рр. написав свою працю, присвятивши її цїсареві Леопольдови, від котрого дістав різні бенефіції. Видана вона була тільки в 1755 р., Міндлером в Липську. Польський переклад, виданий в 1855 Спасовичомъ, до певної міри теж вивів з уживання оригінал.

Pierre Chevalier, Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne; кінчать ся білоцерківською згодою, апочатку вийшла анонімно в колекції Thevenot, *Relations des diverses ouvrages curieuses*, 1663, і тогож року особно, з іменем автора, в Парижі. Нове видання 1859 р. в серії *Bibliothèque russe et polonaise*, VII, librairie Champion.

Linage de Vauciennes, L'origine veritable du soulèvement des cosaques contre la Pologne, Париж, 1674 — оповідає без усяких, мовляв, змін, з захованнем діяльничної форми, те що чув від Радзейовського в домі дюка Арпажон (бувшого посла в Польщі), коли Радзейовський відвідував його в Парижі; кінчить ся зборівською угодою.

Samuel Grondski, Historia belli cosacco-polonici — писана на вигнанню, в Семигороді, де автор, польський протестант, доживав свій вік і вмер 1676 р. Бувавши в посольстві у козаків від польського і потім від шведського короля, до котрого пристав, посилаєть ся на відомости про Хмельниччину, котрі мав від Виговського і від свого товариша в посольстві Стан. Любовіцького. Книга вийшла тільки 1789 р., в Пешті (видав проф. Коппі).

Alberto Vimina, Historia delle gverre civili di Polonia, Венеція, 1761. Автор був венецьким висланцем у Хмельницького в 1650 р., пізніше послом при палській курії — як значить ся на титулі книги. Головна праця, поділена на пять книг, обіймає історію pp. 1648—51, до сього додана коротенька статя про московсько-польську війну: *Breve racconto dei profitti dell'armi de Moscoviti contra la Polonia, i geograficni statii pro Moscoviu i Sveciu*. Не вийшли до сей книги й були видані тільки за наших часів інтересні записки автора з посольства на Україну цитовані вище (с. 162).

Vespasiani Kochowski Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV. climacter primum (1648—1655) в Кракові 1683. Другий „клімактер“ (climacter — ступінь або критичний рік), 1655—1661, вийшов 1688. Третій доведений до абдікації Яна-Казимира, вийшов незадовго перед смертю автора (ум. 1699), року 1698. Четвертий зівстав ся невиданим і вийшов в польським перекладі в 1853 р. Се найбільша і найпопулярніша з старих праць про Хмельниччину, — але занадто „літературна“. Автор дістав за свої праці титул королівського історіографа і річну пенсію — доказ, що його історія відповідала поглядам і почуттям польських верхів. Під впливами Коховського писав наш Грабянка і за ним пізніші козацькі історики. Прикра латина, котрою писана літопись Коховського, була причиною, що вже з XVIII в. почали зявлять ся толковання його праці на польське. Такий переклад видав 1840 р. Рачинський, не пізнавши автора, п. заг.: *Historia panowania Jana Kazimierza przez nieznanego autora*. Потім, коли йменне автора викрито, видаю сей переклад, провіривши з оригіналом, вдруге вже з іменем Коховського, але в обох виданнях без початку, і з великими недокладностями не тільки в першій, а і в другім виданню.

В повній залежності від Коховського (чи від друкованого видання, чи може якогось ранішого начерка) стоять в сій часті дуже популярні въ історичній літературі *Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza, Wyd. K. Wojcicki, 1846.*

Переходимо до історіографії української.

Одинокую вповні сучасну історію Хмельниччини — дуже коротку і संबідну від всяких літературних претензій, але цінну своєю непосредністю маємо від звісного козацького дипломата Силуяна Мужилівського. Вона була написана ним в Москві в лютім 1649 р. для інформації царя, й оповідає події 1648 р., до замирення. Заховалась в актах посольства в дуже сумнім стані і була видана з початку в витягах з московського перекладу Востоквиным в статі „Первыя сношенія Б. Хмельницкаго съ Москвою“ в Киев. Стар. 1887.

В оригінальній українській тексті (наскільки його можна реставрувати в знищених частях) видав її в часоп. „Україна“ 1914.

Перший історично-літературний твір присвячений Хмельниччині маємо в так званій „Літописи Самовидця“ — анонімним творі, охрещеним так Кулішем в передмові до першого видання. Але як самовидець, літописець говорить в ній про події тільки з 1654—5 рр. (виразно говорить про себе як свідка під р. 1655 — с. 42—3), писати ж свою літопись почав не раніше 1670-х рр. (Ор. Левицький в своїй студії приймає р. 1672). Користування писаними джерелами для історії Хмельниччини в ній не помітно — принаймні досі нічого певного в сім не вдалося викрити. Літопись таким чином віддає ті оповідання, які ходили в українській суспільності в 1650—1660-х рр., головню в Сіверщині, де очевидно здебільшого пробував автор, в кругах тодішньої інтелігенції (Ор. Левицький вважає його військовим канцеляристом, але міг він належати й до низшої полкової ерархії). Імя автора зостає ся невідомим. Праця його заховала ся тільки в копіях XVIII в. Перше виданне Куліша-Бодяньського, в московських Читенях 1846 р. (і осібно) було зроблене з пізніших і досить недокладних копій (тут напереді приставлений шанйший компілятивний вступ, що не належить Самовидцеві). Друге виданне було зроблене Ор. Левицьким і випущене київською археографічною комісією 1878 р., з вступною розвідкою про саму літопись.

Григорія Грабянки „Дѣйствія презѣльной и отъ начала Поляковъ кровавой небывалой брани Богдана Хмелницкого, гетмана запорожского съ Поляки вая на высѣйшихъ королей полскихъ Владислава потомъ и Казимира въ року 1648 отпраовати ся начатой и за лѣтъ десять по смерти Хмелницкого неоконченной“. На заголовку значить ся, що ся історія, продовжена літописними записками до р. 1708, вложена була в 1710 р. Григорієм Грабянкою, а про джерела її автор в передмові пояснює, що збирав свої відомости „отъ дѣаріуша нашихъ воиновъ въ обоѣхъ писанного, и отъ духовныхъ и мерскихъ лѣтописцевъ, елика въ нихъ возмогохъ обрѣсти достовѣрнѣе написанного, ово отъ повѣствованія самобытныхъ тамо свѣдѣтелей, еще въ живыхъ обрѣтающихся, ихъ же повѣсть вѣроятню лѣтописцевъ утверждаеть“. Молодість автора припадає на 1680-і рр. і про Хмельниччину міг він чути тільки від старшого покоління (біографічні відомости про автора в Малорос. Родословнику Модзалевського I с. 328). Але текст показує, що головним джерелом Грабянчиної повісти був Коховский, з українських очевидне користуванне Самовидцем, иньші джерела не ясні, і для докладнішої аналізи бракує самої підстави — наукового видання тексту. Тим часом праця Грабянки була на Україні дуже популярна, багато списувалась і перероблялась, і сей рукописний матеріал досі не вистудіований.

В більшості копій хроніки заховала ся без імени свого автора¹⁾ і безіменно була авісна в традиції XVIII в. Безіменно видав її Туманський в своїм журналі „Россійській Магазинь“ 1793 р., і навіть в реєстрі джерел „Б. Хмельницького“ Костомарова вона зістала ся без імени автора як „Исторія дѣйствій о презѣльной брани“. Друге виданне зроблене київською археографічною комісією під редакцією Самчевского (1854), вийшло з іменем автора, але з цензурними пропусками і без усякого наукового апарату. Для історії Хмель-

¹⁾ Даваревський навіть сумнівав ся в автентичности сього імени, поки на свої очі не побачив копію, спорядженої 1756 р., з іменем Гр. Грабянки — див. його замітки в Київ. Старині 1894. XI і 1897, II.

ничини, що займає більшу частину „Дійствій“, вони не мають сливе ніякого джерелового інтересу, а тільки історично-літературний, — і сей чималий!

Самійла Величка „Сказаніє о войнѣ козацкой зъ Поляками чрезъ Зѣновія Богдана Хмельницкого... въ осми лѣтъхъ точившейся, а до дванадцати лѣтъ у Поляковъ зъ иншими панствами провлекшейся“. Се „сказаніє“ становить першу частину історичної праці Величка, доведеної в захованім автографі до р. 1700, а написаної, як значить ся на заголовку, „в селі Жуках уїзду Полтавського р. 1720“, коли Величко, „бувший канцелярист війська Запорозького“, проживав там на спокою. Уродженням він був старший від Грабянки, але про Хмельниччину міг знати теж тільки з писаних джерел і оповідань. Джерелами своїми він зве трох Самійлів, собі під імя: Сам. Пуфендорфа, Сам. Зорку і Сам. Твардовского. З Пуфендорфа (з російського видання його історії) Величко одначе виписав тільки коротеньку звістку про козацькі війни, котра йому на ніщо не придалась: се джерело тільки для рахунку. Основою свого „сказанія“, як сам признається, він положив працю Твардовского, доповнюючи її „де чого не ставало“ з „діаріуша Самоила Зорки, секретара Хмельницкого“ і „зъ иншихъ лѣтописцевъ и записокъ козацкихъ“.

Про сей дневник Зорки, що ніби то містив в собі дуже докладну історію цілої Хмельниччини і листуванне Хмельницкого, Величко оповідає дуже докладно (I с. 34), і можна бути різної думки про те, чи він тут тільки містифікує, чи сам був жертвою містифікації. Але що сей Зорка і його дневник, як вони виступають у Величка, тільки апокріф, в сім трудно мати які небудь ілюзії, хоч цілий ряд визначних дослідників до останніх часів вірив в його автентичність (Костомаров, Антонович, Лазаревський). З другого боку, ряд коментів і листів, включених в літопись Величка, на стільки близько споріднені з стилем його власного оповідання, що трудно ухилити від нього закид містифікації: вона, очевидно, лежить в його літературній манері.

Для пізнійшої традиції про Хмельниччину важне значінне мало безіменне „Краткое описаніє Малороссіи“, зложено десь в 1734—40 рр., головню на основі Грабянки. Хмельниччина описана тут доволі коротко (займає всього 30 друк. сторін 8°), але завдяки великій популярности сеї короткої історії України, скоро опублікованої друком і в російсько-українськім тексті і на иньших мовах — французькій, німецькій, її оповіданне про Хмельниччину мало великий вплив на пізнійші праці — аж до по половині XIX віку, можна сказати. Останне виданне її при літописи Самовидця 1878 р.

З компіляцій другої половини XVIII в., українських або опертих на українських матеріалах, Хмельниччині присвячують більше уваги „Краткое описаніє о казацкомъ малороссійскомъ народѣ“ Симоновського (1765) і „Лѣтописное повѣствованіє о Малой Россіи“ Рігельмана (в останній редакції 1785 — 1786 р.). Крім старших українських літописей вони оба користають з книжки Шевальє. Симоновський включив його історію „першої“ і „другої“ війни (1648—1651) в свою працю майже в цілости і тим виповнив сі роки у себе. За ним пішов і Рігельман, тільки поруч оповідання Шевальє (с. 50 до 100) дав і свою власну, компілятивну історію сих літ (с. 101 і д.). З иньших компілятивних робіт XVIII в. згадаємо ще Мілера „О малороссійскомъ народѣ и Запорозцахъ“ (видане Бодянським в Чтеніях за 1846 р.).

Нарешті на книжній українській традиції опираєть ся й просторе оповіданне про Хмельниччину в „Історії Русовъ“. Самостійного користування

якимись джерелами поза тими, які були використані компіляторами XVIII в., в ній не помітно, але сей матеріал в ній густо розпущений власними фантастичними іменами, цифрами, фактами власної авторської інвенції. Видана Бодянським в москов. Читеніях за р. 1846 і осібно.

Поруч сеї „Історії“ треба поставити досі не обслідувану зовсім „Повѣсть о томъ что случилось на Украинѣ съ тоя поры какъ она Литвою завладѣна ажъ до смерти... Богдана Хмельницкаго — повѣстію скажемъ пространно“. Вона звісна досі лише з копії присланої Срезневським і виданої Бодянським в московських Читеніях за р. 1847. Походження її досить загадкове. Дивно виглядає обіцянка „пространної повісті“ при дуже короткім змісті — через се Бодянський вважав сей текст витягом з якоїсь дійсно просторої повісті. В оповіданні її звертають на себе увагу екстраваганції не звісні в старшій традиції. Походження вона, без сумніву, дуже пізнього. Богато користувався нею Костомаров, і її ж оповідання положив основою свого „Марка Проклятого“ Стороженко.

Осібну категорію творять поетичні пам'ятки Хмельниччини — народні й книжні. Першу збірку їх дав Костомаров в третім виданню свого „Б. Хмельницкаго“ (1870 р.), в т. III, п. з. „Народныя пѣсни объ эпохѣ Богдана Хмельницкаго“. Тут подані були народні пісні, думи й вірші, без апарату, тільки з деякими варіантами і без усяких коментаріїв. Потім в другім томі „Исторических пѣсень малорусскаго народа“ Антоновича і Драгоманова (1875) дано було відрізки для свого часу виданне пам'яток народньої творчости на теми Хмельниччини — з варіантами і багатими історичними поясненнями; в додатку повторено з деякими доповненнями Костомарівську вибірку пам'яток книжної поезії на сі теми. Виданням сям потім „покористував ся Костомаров для поповнення своєї збірки в 4 вид. „Б. Хмельницкаго“ (1884 р.) — але характер її вістав ся тойже. Його перегляд сеї пісенної літератури тодіж вийшов в часоп. Русская Мысль (1883, кн. 7—8): „Історія казачества въ памятникахъ южно-русскаго народнаго пѣсеннаго творчества. Хмельничина“. Доволі поверховий, по правді сказавши. Потім 1898 р., в юбилейнім томі львівського наук. товариства присвяченим Хмельниччині пок. Франко надрукував цікаву збірку польських віршів про Хмельниччину (Хмельничина 1648 до 1649 рр. у сучасних віршах, Записки т. XXIV). В своїй „Студіях над народніми піснями“ бажаючи дати нову ревізію корпусу Антоновича-Драгоманова він як раз підійшов до цікля Хмельниччини, коли недуга загальмувала сю роботу. Останні розділи праці, присвячені Хмельниччині, в львівських Записках т. 98 і далі, р. 1911—3.

Історично-літературна традиція, при своїм значнім багатстві, може таким чином похвалити ся досить добрим станом: переважно маємо її в досить приступних виданнях, а єсть чимало таки й дуже добрих видань, і в тім напрямі до самої світової війни велає інтензивна робота. В далеко гіршій становищі вістаєть ся матеріал документальний — правительственні акти й дипломатична кореспонденція, приватні листи й дневники. Того роду матеріалом Хмельниччина теж дуже богата, і в сей бік за останні десятиліття вельше переносить ся вся вага наукового розсліду сеї доби — з творів літературних, на котрих опиралась старша історіографія. Але сей документальний матеріал досі розроблено далеко не так, як би годилось.

І так дипломатарія чисто українського, то значить збірки актів гетьманського й військового правління з сеї доби досі не маємо. Уривки гетьман-

ської дипломатичної кореспонденції вийшли в збірки польських і московських матеріалів сей доби. Гетьманські універсали й розпорядження військових властей, що позаховувалися по різних міських, монастирських і приватних архівах, а особливо по різних російських урядах, куди російська адміністрація збирала акти українських інституцій і приватних осіб, як докази їх маєткових прав, вийшли в різних збірках (напр. в V т. Актів Західної Росії видана збірка універсалів і надань Б. Хмельницького, більш двадцяти; поодинокі листи гетьманські й різних урядів розкидані по річниках Київ. Старини, по різних спеціальних збірниках). Чимала кількість актів гетьманських і військових урядів з різних оригіналів — що правда, теж не завжди певних, заховала ся також, — тільки в копіях і не дуже докладних, — в пізніших ревізіях, як генеральне слідство о маєтностях 1729—1730 рр. і Румянцівська опись Малоросії. Частина їх видана — при генеральнім слідстві поодиноких полків. Значніші збірки при слідствах Ніжинського і Чернігівського полку — Матеріали для історії економічного, юридичного й общественного быта Малоросії, изд. подъ ред. Н. П. Василенка, кн. I и III, 1901 і 1909; ним же зачатє було видання найбогатшої з описей — Стародубського полку.

Виданне дипломатарія, який би зібрав до купи сей розкиданий, виданий і не виданий матеріал, в можливо науковій формі, зістаєть ся одною з найбільшійших потреб української історіографії.

Краще стоїть діло з московським урядовим матеріалом. Реляції послів, агентів і вістників і урядова кореспонденція в українських справах та зібраний в них сучасний матеріал заховані в московських приказах, а тепер зібрані в московських архівах міністерства заграничних справ і міністерства юстиції, в значній мірі опубліковані. Зробила се головно пет. археографічна комісія, заходом пок. істориків Костомарова, Куліша і Карпова, в Актах Южной і Західної Росії.

В 1861 р. в III т. сеї колекції вийшла велика збірка актів з 1638 — 1657 рр., зложена Кулішем і Костомаровим, що доповнив її потім меньшими додатковими збірками документів з рр. 1648—1654 в тт. VII і VIII — р. 1872 і 1875). Разом з сими доповненнями самого Костомарова стали виходити ще більші додаткові збірки, зроблені Карповим, що виступивши против Костомарова з закидами тенденційности в виборі матеріалу і його освітленню (див. низше), опублікував великі вибірки матеріалу поминеного Костомаровим. Вони займають два окремі томи Актів ЮЗР. — т. X (акти сполучення України з Москвою 1653—1654, випушені р. 1878) і т. XIV (акти окупації Білоруси в рр. 1654—5), і ще додаткові доповнення в т. XI (1879). В сумі сі матеріали до історії епохи Б. Хмельницького становлять великий корпус, понад 1700 сторін 4° самих актів, але він далеко не вичерпує всього, що містить ся ще й нині в архівній спадщині старих московських приказів.

Так напр. в виданих петербурською академією наук Актах Московского государства, що містять вибірку з „стовбців“ „московського стола разрядного приказа“ є багато реляцій з часів Хмельниччини (в т. II, 1894). Недавно описані стовбці білгородського й сівського столів (див. вище с. 199) — так само цінні. В актах інших приказів московського архіва мін. юст. і по інших державних архівах досі зістаєть ся багато невиданого матеріалу до сей доби, не кажучи про приватні (див. напр. акти Кікіних в Симбирскім Сборнику 1845 р.).

Сі московські матеріали набирають головної ваги в дальших роках. Для перших років Хмельниччини вони мають не велике значіння в порівнянні з польським матеріалом, що за недостатчею сучасного українського матеріалу грає головну роль в розслідї її перших стадій. Він багатий, сей польський матеріал, але в протилежності до московського походить не так з урядових, як з приватних збірок. Тут маємо листування польського правительства і магнатів з українським військовим правлінням, розпорядження польських властей, донесення про події на Україні різних висланців і кореспондентів, кореспонденцію різних учасників і свідків дипломатичних і воєнних акцій против козаків. Матеріал дуже цінний, хоч і односторонній, що вимагає все дуже уважної перебірки, так як і московський, розумієть ся. Заховавсь він, кажу, не в державних польських, а в різних приватних архивах і збірках, і не так в оригіналах як в копіях або вибірках, що списували ся для памяти для різних магнатів, або для себе, не раз дуже скромними репрезентантами польського громадянства (в тім роді як згаданий вище Голінський райця казимирський). Між сими збірками багато невеликих і доволі випадкового складу, але є й незвичайно багаті й добре дібрані, які дають дуже інтересний збір документів до сеї епохи і нераз звязані з людьми, що грали в ній визначну роль. Такі напр. часто цитовані в тексті збірки бібл. Осолінських ч. 225, 231, бібл. Чорторійських, збірка Русецких в архиві м. Кракова, не кажучи про збірку Яг. Міхаловського (див. нижше). Сюди належать також споряжені вже в новітнім часі і з науковою метою „теки Нарушевича“, переховані в бібл. Чорторійських (для сеї доби ч. 141 і дальші).

Сьому всьому ми завдячаємо багатство сього матеріалу — і заразом ті трудности, які виникають при користуванні з нього. Копії, що заховали ся по різних збірниках, роблені для приватного ужитку, без претензій на наукову вартість або офіціальну авторитетність, часто бувають скорочені, недокладні, мають помилки і пропущені місця, без дат, підписів і адрес, так що для наукового вжитку вимагають провірення при помочи иньших копій. Тим часом ті публікації сього матеріалу, які були досі зроблені й захопили певну частину сього матеріалу, робили ся без такої провірки, з одної котроїсь збірки копій. В примітках до тексту я нераз вказую відмінні між ріжними копіями, які змінюють часом доволі значно самі відомости їх. Але проробити в повноті сю роботу не можна так сказати „по дорозі“, вона вимагає спеціальної, великої, колективної археографічної роботи й зостаєть ся одним з цильніиших дезідерат наукового розроблення сеї доби.

До недавна мали ми дві головні збірки польських документів і листів з сього часу. Перша вийшла в „Памятниках издаваемых киевскою временною комиссією“ в т. I, II і III, 1845—52 рр. Зладив її Іванишев. Для 1648—9 рр. використано тут якийсь близше не описаний збірник з бібліотеки бар. Шодуара (всі документи I тому взято звідти), для дальших — якусь збірку чи збірки з щорівського архиву Литавров-Хребтовичів, очевидно в копіях, які подав місцевий польський колекціонер К. Свіданський, кількадесятя оригіналів з збірки Свіданського, кілька облят з актових книг житомирських і київських, і т. и. При деяких документах зовсім не означено, звідки їх взято, деякі видані з кількох копій, але без зазначення варіантів. 1898 р. се видання повторено з деякими доповненнями: наново видано згадану вище, с. 200, анонімну літопись і кільканадцять листів з часів Хмельницького, що більш-менш przypadково зібрали ся в комісії.

Друга збірка — се вибірка листів і дневників до історії Хмельниччини з сучасного збірника (копіарія) спорядженого в 1657 р. люблинським війським Якубом Міхаловским, а перехованого в бібліотеці гр. Морштинів. Збірник сей обіймає листи, реляції й дневники з рр. 1646—1655, а найбільше з 1648 р. Видавець, А. Гельцель пропустив деякі документи, не звязані з Хмельниччиною й тим чином надав своїй збірці досить суцільний характер — корпусу листів і інших писань до історії Хмельниччини. Вийшов він в 1864 р. п. з. *Jakuba Michałowskiego wojskiego lubelskiego, a później kasztelana bieckiego księga pamiętnicza... wydana staraniem c. k. towarzystwa naukowego w Krakowie*. Змістом вона багатша від попередньої, багато листів має тих самих, все копії, часто позбавлені підписів, дат, адрес, дописок і в самих змісті часом покорочені, як показує порівняння з иньшими копіями.

До сих двох старих збірок, введених в науковий ужиток уже давно, в останній часі (вже підчас друку присвячених Хмельниччині глав сеї книги) прибула ще третя збірка — видана в Архиві Юго-западної Росції ч. III т. IV, 1914 п. з.: *Акты относящиеся къ эпохѣ Богдана Хмельницкаго (1648—1654)*, як продовження збірки Антоновича в I т. тої ж часті Архива, доведеної до 1648 р., — зроблене Каманиним. Збірка ся має доволі різнобарвний склад. Головну частину, що до великості, становлять тут судові акти місцеві (найбільше волинські), що ілюструють участь в Хмельниччині й відносини до неї різних верств тутешньої людности та рефлекси її подій в місцевім житю. В певнім внутрішнім звязку з ними стоять також різні розпорядження польських властей, облятовані в місцевих судах. Але крім того сюди ж ввійшла чимала вибірка з одної з ціннійших збірок матеріалів до Хмельниччини 1648—9 рр. — Пет. Публ. Бібл. ркп. 129, та дещо з московських дипломатичних актів.

Збірка волинських судових актів сеї збірки характером своїм підходить до иньшої збірки місцевого матеріалу для часів Хмельниччини — ширшої й більш витриманої в сім характері: галицьких матеріалів до історії Хмельниччини й її рефлексів на галицькім ґрунті в рр. 1648—1651, зібраних С. Томашівським і виданих в Жерелах до історії України-Руси (т. IV і V, 1898 і 1901) з нагоди 250-літнього ювілею Хмельниччини. В переважній часті се скарги й судові справи против збунтованих українських селян, міщан і шляхти та різних привидців і учасників тутешніх рухів, далі — ухвали місцевої шляхти, розпорядження против повстань, заяви про понесені шкоди. Відмінну категорію становлять листи місцевого обсерватора подій, райці львівського Кушевича: сі матеріали звязують сі томи з третім томом тої ж серії, виданим в 1913 р. (Жерела т. VI), що містить галицькі хроніки Хмельниччини і між ними також другу частину збірки Кушевича (див. вище с. 203).

Крім сих більших є кілька менших збірок листів і актів з часів Хмельниччини (не рахуючи спорадично розкиданого по різних виданнях): збірка Грабовского в II т. його колекції *Ojczyznie spominki* (1845); збірка Зубринького, видана пет. арх. комісією в *Supplementum ad historica Russiae monumenta* (1858); збірка Шайнохи в додатку до II т. його книги *Dwa lata dziejów naszych* (1865) — листи з 1648 р.; вибірка Антоновича в книзі „Сборникъ лѣтописей относящихся къ исторіи Юж. и Зап. Россіи“ (1888) — листи Хмельницького до львівського магістрату; вибірка польських універсалів 1648—1651 рр. Томашівського п. з. Матеріали до історії Хмельниччини, в XVI т. львівських Записок (1896); збірка Каманина п. з. „Документы эпохи

Б. Хмельницького 1656 и 1657 гг. извлеченные из Глав. Москов. архива Мин. Иностр. Дѣлъ — Сборникъ статей и матеріаловъ по ист. Юго-Зап. Россіи, изд. кiev. ком., I (1911).

З дипломатичних актів інших держав, крім Польщі й Московщини, треба одмітити зроблену пок. Молчановським вибірку актів шведського державного архиву що стосують історії України (Архів ЮЗР. ч. III т. VI, 1908). М. Кордуба в XII т. Жерел до історії України Русі видав вибірку до епохи Хмельницького з дипломатичних реляцій австрійських з Польщі, з депеш австрійського резидента в Царгороді, венецьких депеш в Німеччині, з польської кореспонденції Ракоція й воеводи молдавського Стефана. Під час друку останніх глав отсеї книги виявилася нарешті зладжена пок. Антоновичем вибірка з реляцій нунція Торреса з Польщі 1648—9 рр. (редактори доповнили її деякими витягами 1650 р.) — в II т. тогож Сборника кiev. ком. (1916). Перед війною львівським товариством ім. Шевченка приготувлялась до видання ширша збірка депеш папської нунціатури в Польщі з часів Хмельниччини, але, здається, досі не виїшла.

Чимало для історії української дипломатії сеї доби містять угорські видавництва, особливо недавня колекція видана Сілядієм: *Transsylvania et bellum boreo-orientale*, т. I, 1910 р., акти з років 1648—1655. З румунського дипломатарія Гурмузакі *Dokumente privitore la istoria Romanilor* сюди належать т. IV і V і додатку (Suplement) т. III.

5. Науова література Хмельниччини. Першою науковою працею, що в трактованню Хмельниччини зближаєть ся вже до наших наукових вимог, буда історія України Енгля. В виданю 1796 р. (*Geschichte der Ukraine und ukrainischen Cosaken, wie auch Königr. Halitsch und Wladimir*) він присвячує Хмельниччині коло 70 стор. великого формату (стор. 140—221). Користуєть ся головню польськими джерелами: Пасторієм, Кояловичем, Лозинським, Грондским, Рудавским, Коховским; з українських писань мав тільки „Краткое описаніє“ в різних виданнях (Рубана, Шерера й ин.); користає також з Шевальє й Ліважа. Не вважаючи на свою залежність від польських джерел стараєть ся знайти об'єктивну точку для оцінки подій: ставлячи поруч себе посмертні оцінки Хмельницького з „Краткого описанія“ й Коховского він, очевидно, вважає більш справедливим першу і підносить, що неважачи на різниці в поглядах, всі мусять згодити ся на високій оцінці самої індивідуальности Хм., його здібностей — *dass er ein Genie, ein Mann von Kopf gewesen sey* (с. 211).

Сею працею Енгля широко покористував ся потім для історії Хмельниччини Дмитро Бантис-Каменский в своїй „Історії Малороссіи со времєнь присоединенія оной къ Россійскому государству“ (т. I 1822). Відіававши ся про книгу Енгля з великою похвалою, як про „книгу вєсьма любопытную и дѣлающую великую честь составителю“, Бантис-Каменский широко користав з неї, замість звертатись безпосередню до польських і інших заграничних джерел, котрими покористувавсь Енгель (безпосередню Б.-К. звертав ся тільки до Пасторія, маючи його в рукописнім російським перекладі). З українських літописей крім „Краткого описанія“, авісного Енглеви, Б.-К. користував ся працями Грабянки, Симоновського, Мілера й Рігельмана. Центр ваги його роботи лежав одначе не тут, а в московських дипломатичних актах—документах архива загран. справ, почасті описаних батьком Дмитра Б.-К. Милолоу Б.-К. (акти польські), почасті простудіюваних ним сам („дѣла малороссійскія“).

Витяги з них почасти були подані в додатках до „Історії“, почасти видані пізніше Бодянським („Источники малоросійской истории, собранные Д. Н. Бантышемъ-Каменским“, 1858, в московських Читеній).

Сі доти майже незвісні матеріали й надавали головну вагу й вартість праці Б.-К. взагалі й його історії Хмельниччини з-окрема, досить бліді і сухі, „мертво-холодної і небогошибочної“, як характеризував її Максимович, — при тім і дуже короткої: історія 1648—9 рр. подана у вступі на 20 стор. дуже ровноного друку, трохи докладніше описані рр. 1651—7; освітленне сильно офіційне. Передмова до першого тому має дату 29 липня 1817 р., Полтава. Цікава тут же замітка автора, що до написання сеї історії понудив його звісний малоросійський генерал-губернатор кн. Микола Рєшнін, і він же написав історію Берестецької кампанії (що справді своїм стилем досить відбиває від Бантишевого оповідання).

Майже в однім часі з Бантишем-Каменским над історією Хмельниччини працював звісний український патріот Олексій Мартос, що в перерві своєї дуже неспокійної службової кар'єри проживав тоді на Україні. Приступивши до писання своєї історії України десь в 1820 р., 1822 р. він мав уже три перші томи в цензурі, і в них історія України була доведена до смерті Б. Хмельницького, а в дальших двох томах (що в тім часі теж були вже написані), Мартос дійшов до скасування гетьманства. Відомости про Бантишеву історію його не бентежили: він сподівався, що „дикое поле дѣлитсяиі Украины“ може вмістити „больше оратаевъ“. Се була надія оправдана з того погляду, що Мартосова історія (перші томи) доповняла Бантишеву, розроблюючи ширше історію козаччини перед прилученням до Москви, а не витримуючи конкуренції з Б.-Каменским що до своєї документальности—розпоряджаючи тільки друкованими джерелами, і то небогатыма (Пасторієм, Шевальє, Грабянкою), Мартос міг взяти тору більш живим літературним стилем—посвідченим видрукованими уривками.

Але в цілости надрукувати своєї історії йому не вдалося. В осені 1822 р. його кинули на службу в Сибір, вернувши ся відти по смерті Александра I, він знов вертаєть ся до своїх плянів видання історії. Сподіваючись, що може йому тим способом удасть ся дістати кошти від правительства, він предложив три перші томи міністрови освіти, просячи предложити їх цареві. Міністр Уваров передав їх на рецензію проф. Устрялову і той дав досить прихильний відзвів, між иньшим підніс „направительную идею“ праці — „что народъ сей и по происхожденію и по духу и по вѣрѣ своей всегда былъ частью великаго цѣлаго Россіи и силой естественнаго влеченія, долженъ былъ не смотря на временное свое отдаленіе отъ ней, опять войти въ историческую ея орбиту и составить съ ней одну душу и одну мощь“. Не вважаючи на сю похвальну ідею, коштів на видання Мартос, мабуть, таки не дістав, хоч і переробив свою історію по вказівкам Устрялова—додав напр. цитати на джерела, як того бажав рецензент. Вийшли тільки дві глави, для розбуження інтересу на виривки надруковані Мартосом в часоп. Сѣверный Архивъ (1822, ч. 13—4—битва під Берестечком і в 1823 ч. 6 похід Тимоша й війна 1652—3 рр.), рукопись же цілої історії десь запропастилась. (Про сю історію у Лаазаревського Очерки, зам. и докум. по исторіи Малороссіи, II—тут передруковано другий уривок, опублікований Мартосом).

Ще менше маємо понятя про історію Хмельниччини, що входила в працю третього історика України сеї доби Максима Берлінського. Його „Історі-

ческое обозрѣніе Малороссіи и города Кіева“, судячи по главам, присвяченим часам Мазепи (надрукованим в „Молодику“) мусіло чимало місця уділити Хмельниччині. Але воно досі не обслідовано зовсім.

З черги мусимо згадати тепер працю, яка не бувши історичною в властивім значінню слова, мала чималий вплив на дальший розвій української історіографії сеї доби. Розумію „Запорожскую Старицу“ Срезневского, що почала виходити 1833 р. (шість частей, від р. 1500 до 1707, 1833—1838). Інтерес її в тім, що вона вводила нову категорію джерел в студіюванне української козаччини — історичну пісню й думу. Коли ми і в українській історіографії XVIII в. можемо місцями підозрівати впливи української історичної поезії, а декотрі її репрезентанти в свій виклад, для оживлення його, залюбки вводять і вірці поетичної віршевої літератури (Грабянка, Рігельман), то все таки офіціально, так би сказати, українська історична поезія в круг джерел історичного дослїду досі не була введена. Свідомо й рішучо з такими замірами виступив Срезневский в отсій своїй молодечій праці (над своєю збіркою він працював маючи заледви 20 літ). „Бідність історії Запорожа (Запорожем він зве взагалі козаччину) в джерелах писаних змушує дослідника шукати иньших джерел, і він знаходить для своїх дослїдів багату, невичерпану копальню в народній традиції“ — в піснях і оповіданнях бандуристів. Припускаючи, що в „зверхній історії“ тут можуть бути помилки в іменах, в порядку подій, Срезневский вважає „рішучо дорогоцінною“ їх традицію у внутрішній історії — що до побуту й звичаїв. В своїй книзі він подає читачеві розложені в хронологічнім порядку тексти дум, і поруч історичну компіляцію, зложену з відомостей літописних і зачерпнених з поетичної традиції, аж до смерті Мазепи.

Ся проба історії за помічю народньої поезії зробила вражінне. За Срезневским пішов не тільки Куліш у своїй „Україні — од початку України до батька Хмельницького“ (1843), але також і Костомаров, що стояв взагалі під сильними впливами Срезневского в сих часах. Положивши проголошену Срезневским тежу основою своєї дисертації „Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи“ (1843), він і в своїй історії Хмельниччини, до котрої забрав ся по сій праці, задумував ужити народню поетичну традицію для доповнення й оживлення історичного образу Хмельниччини.

Навіть апокріфічні мотиви, введені до своєї збірки Срезневским, не зістались без впливу на півнійшу історіографію, і деякі з них покутують і досі в історії Хмельниччини (як напр. історія Линчая й Линчайців).

Тим часом не здійснений Мартосом план видання живо й літературно написаної історії козаччини сповнив в самий рік його смерті (1842) иньший український патріот, поет і аматор української старовини Микола Маркович (Маркевич). Досі ми не маємо якої небудь авторської сповіді його, котра б пояснила, що подало йому гадку написання історії України, які завдання він ставив собі при тім, і т. п. Але з того, яке значінне має в його історичнім апараті „Історія Русів“, можна здогадуватись, що одним з головних мотивів в тім була обставина, що таке дорогоцінне джерело, яким М. уважав „Історію Русів“ — така багата скарбниця літературних і патріотичних мотивів, зіставалась не використаною в українській історіографії. Перші чотири томи його „Історії Малороссіи“ мають цензурний дозвіл 7. V. 1840, таким чином їх написанне припадає на 1830-і роки. Історія починаєть ся коротким поглядом на минувшину України до початків XVI в. — близше нею займатись автор

не вважає потрібним, тому що вона містить ся „історіях Росії, Польщі й Литви“ (с. 5). Потім в девяти розділах (с. 27—145) оповідає ся історія від першого виборного гетьмана Лянцкоронського до повстання Хмельницького, в дальших дванадцяти (с. 149—387) історія Хмельницького й Хмельниччини, що таким чином займає в сій праці центральне місце. Науковий апарат, з котрим Маркович приступив до оброблення сеї епохи, не підіймався над рівнем Бантши-Каменського і Маркович також щільно використовує Енгля і з його рук бере цитати на літературу, користуєть ся Бантшием і головню — щедро розписує своє оповідання „фактами“ Історії Русів.

Невважаючи на сеї апокріфічний елемент, що мусів будити сильні підозріння навіть при тодішнім стані історичних відомостей (навіть Срезневский в Запорозжській Старині ставивсь до екстравагантій „Історії Русів“ досить скептично), — історія Марковича мала в українськїм громадянстві визначний успіх. Суровий документаліст Максимович при кінці 1850-х рр. похваляв його „живой и увлекательный рассказ о гетьманствѣ Хмельницкаго, напомнимъ иногда художественность первоначальника малороссійской исторіи Коныскаго“, хоч і не вважав оправданим занадто вже велике довіре до сього „Коныскаго“ (Історії Русів). Чарновский переробив історію Марковича по польськи (Україна і Загороже czyli historia kozaków ... według najlepszych źródeł napisana, 1854, цензурний дозвіл 1852). Але в сїм часі вже готовилась до виступу на публичну арену иньша праця, що мала безповоротно вирвати з рук Марковича пальму історика-артиста — була нею історія Хмельниччини Костомарова.

В автобіографії своїй Костомаров каже, що він узявсь до сеї праці ще в Харкові, весною 1843 р., скоро після своєї історичної трагедії з епохи Хмельниччини — „Переяславська ніч“. Потім він працював над нею в Києві, і Максимович згадує, що вже на початку фатального 1846 р. Костомаров читав йому вступ до Хмельниччини — правдоподібно те, що потім (1856) вийшло під назвою „Борьба украинскихъ козаковъ съ Польшею въ первой пол. XVII в. до Б. Хмельницкаго“. Але його коханне, арешт і висилка перебили сі занятя, і він вернувсь до них згодом на заслання, виписуючи книжки від К. Свідзінського. Діставши при кінці 1855 р. дозвіл на приїзд до Петербурга, в формі ще відпустки з заслання, Костомаров поставив своїм завданням за сю відпустку довести до кінця свою працю над Хмельницьким, і за чотири місяці книга була справді готова й віддана до цензури. Потерпівши доволі від цензурного олівця, вона все таки була дозволена і віддана автором до друку часописи „Отечественныя Записки“, де й зачала ся друком від першої книжки 1857 р. (друковалась в книгах 1 до 8, разом коло 450 стор.). Рік піанійше вийшла особним виданням, справлена й доповнена, в двох томах (1859), а в 1870 р. вже в трьох, з додатком вступу — про історію козаччини до Хмельницького, і збіркою поетичних творів про Хмельниччину при кінці праці. Потім ще раз за життя автора вона була перероблена й вийшла 1884 р. як видання четверте.

Публікою і ширшими науковими кругами твір Костомарова був прийнятий не звичайно прихильно, можна сказати — ентузіастично. Костомарова проголошено незрівняним істориком-артистом, якого досі не бачила російська, а з нею й українська історіографія; порівнювано його з Амедеєм Тьєрі, і як головний твір в сїм напрямі вихвалювано „Б. Хмельницького“. Але серед істориків спеціалістів поруч похвал артистичній стороні почали слідом висловлятись і більше або менше різкі оцінки фактичної, наукової сторони твору, які не зістались

без впливу на самого Костомарова і його дальшу роботу над „Б. Хмельницьким“. Він, очевидно, прийняв до серця поклик Максимовича — наново переглянути критично свій матеріал, зібраний для Хмельниччини, аби живість і мальовничість оповідання не осягались коштом фактичної вірності, і хоч не зробив своєї праці на-ново, але при кождім новім виданню старав ся наблизитись до наукових вимог. Кінець кінцем одначе не дійшов кінця сього заддання й віставив свою працю на дорозі між півбелетристичним образом, яким задумував його з початку, і чисто науковим твором, якого хотів від нього Максимович.

Власне, при оцінці „Б. Хмельницького“, навіть таким, яким він лишивсь по смерті Костомарова, після кількох основних ревізій, переведених над ним покійним істориком, не треба забувати того початкового пляну, з яким забирав ся він до сього твору, — бажаючи дати оповідання для широкої публіки, можливо живий і яскравий образ, а не гелергерський твір. В передмові до вид. 1859 р. він поясняв, що свою книгу писав „не въ видѣ систематической истории, а рассказа, не для ученаго круга специалистовъ, а для публики“. Вона стояла в генетичнім звязку з одного боку — з пробою поетичного відтворення драматичного конфлікту Хмельниччини („Переяславська ніч“), з другого боку — з ідеєю історичної вартости народньої поетичної традиції („Мысли“). Супроти „жертво-холодної“ історії Б. Каженського, що в тім часі, до 1842 р. (себто виходу Історії Марковича) все ще була одиноким підручником української історії (в 1842 р. вона вийшла новим виданням), Костомарову, очевидно, усміхалась гадка — дати громадянству щось зовсім протилежне: живий суцільний образ, оповитий красою й поезією народньої традиції.

Як бачимо з його автобіографії, в сій першій, харківській стадії своєї роботи він головню оперував українською традицією XVIII в. — тими пам'ятками її, які кілька літ пізнійше опублікував Бодяньський в московських „Чтениях“. Але до „Історії Русів“ Костомаров, правдоподібно, вже тоді ставив ся досить критично, під впливом скептичних заміток Срезневского, і тому поява історії Марковича, де на „Історію Русів“ була положена головна вага, а народна поетична традиція грала ролю зовсім малозначну, не могла відвести Костомарова від задуманого. Навпаки, поява сеї книги могла ще більше заохотити його до пляну дати образ сеї центральної доби історії козаччини, свободний від апокріфів псевдо-Кониського, а за те перейнятий елементами суто-народньої поезії.

Потім перейшовши до Рівного, а потім до Київа (1844—5), Костомаров мав змогу підійти ближше до польської історичної традиції, досі чужої йому, як і всім попередникам його в новій українській історіографії (з російською разом). Тим часом як всі вони черпали польські звістки з Англія, Костомаров звернувся до польської історіографії безпосередню, і не мог не почувти також і в сій своїй переваги над попередниками. З другого боку в Київі в його руки попала що йно відкрита літопись Величка, поручена йому до видання київською комісією. Вона зробила на Костомарова сильне вражіння і до певної міри заступила в його матеріалі те місце, яке для Марковича в ряді його джерел займала „Історія Русів“.

Під такими впливами й настроями виробляв ся „Б. Хмельницький“. Ми не будемо після сього дивуватись, що Костомаров не тільки подишав в устах своїх героїв ті промови й діалогі, які повкладали їм, за клясичними вірціями, різні історики XVII в., але творив і нові від себе, з різних джерел, і вкладав

в уста своїх діячів: перетворював в діалогі те, що джерела оповідали в формі описовій, свobodно складав образки з різних побутових подробиць, перемінював історичне оповідання в белетристичну повість, драматизував його розмовами й висказами діячів, подаючи їх в зовсім категоричній формі, зіставляючи читача-неспеціаліста в переконанню, що він має до діла з джереловим матеріалом.

В своїм матеріалі Костомаров шукав, очевидно, не стільки фактичної достовірності, як літературної повноти — змісту для живого й повного образу, поводячись критеріями не стільки наукової, як поетичної творчості.

Під впливами критики й власних замічень він пізніше старався пересіяти сей матеріал через густіше сито. В однім пізнішій листі (1880) він згадує, як його „Б. Хмельницькій“ „очищався, очищався отъ этого навоза... и все-таки до сихъ поръ, послѣ третьяго изданія не совершенно очистился“ (Р. Архивъ 1890, X с. 218). Він говорить се про впливи „Запорожської Старини“, але се можна б повторити взагалі про ті апокрифічні елементи, котрим був переповнений „Б. Хмельницькій“ в своїх перших редакціях і не увільнився від них і до кінця.

Так само незмінним зівставсь і загальний характер праці — більш епічний, ніж критичний — повість про подвиги героя Богдана, в дусі української традиції XVIII в., а не образ політичних, тим менше — соціальних і економічних обставин і змагань його доби. З сього становища треба й опіювати сей славний твір, і не жадати того, чого й не мав заміру дати в нім автор.

Правда, що сам Костомаров инакшими очима задивлявся на свою книгу по новій ревізії, яку дав їй перед виданням 1870 р. Він пропустив уже тут рекомендацію „Б. Хмельницького“ як твору для публіки, а не для учених, згадку про обмеженість своєї знайомості з джерелами. Ближше познайомивши ся з московськими актами архиву загран. справ в 1860-х рр., використавши деякі збірники польських листів і актів в пет. публ. бібліотеці і переглянувши дещо гострійше свій давнійший матеріал, він, очевидно, готов був дивитись на свій твір як на працю вповні наукову. І треба сказати — такий був чар його таланту, що при всіх своїх слабих сторонах його книга на довгі часи зістала ся не тільки артистичним образом, але й головною науковою працею про сю добу, не вважаючи на всі критики і поправки, і на появу новітших праць, які мали дати „поправлений“ образ сеї доби й головного її героя.

Першим зробив ряд поправок до „Б. Хмельницького“ Максимович при виході його особною книжкою в 1859 р., в улюбленій своїй формі — літературних листів. Перші чотири були надруковані п. т. „Письма о Б. Хмельницкомъ къ М. П. Погодину“ в Максимовичевім збірнику „Украинець“ 1859; пятій — „О пріѣздѣ Б. Хмельницкаго въ Кіевъ изъ Замостья“ в час. „Рус. Бесѣда“, 1859; решта, числом 13, були вже адресовані самому Костомарову й друкувались з початку в Спб. Вѣдомостях (1860), а потім в „Основі“, як та стали виходити. Зібрані вони разом в I т. „Собранія сочиненій“ Максимовича.

В першій листі він висловлює свій принципіальний погляд на Б. Хмельницького — з становища політичного унітаризму („Двѣ стороны одного Русскаго міра, надолго разрозненныя и даже противстоявшія другъ другу, сошлись воедино — усиліями Богдана. Его постоянное устремленіе къ Московской Руси... и то что въ 1654 г... положено было счастливое начало великому историческому дѣлу — воссоединенію всей Владимировой Руси, и

понягъ еще не оконченому: все это даетъ Богдану полное право, чтобы память его была драгоценною и для Великороссіянина, и для всей Руси“).

Далі М. подає загальну характеристику твору Костомарова і в делікатній формі закидає йому, що в своїм півбелетристичнім трактуванню теми він нагорував багато подробиць непевних, які характеризують польсько-українській конфлікт взагалі, а не мають фактичної певности. По сім переходить до детальних прикладів різних недокладностей в „Б. Хмельницькім“, але при тім обертаєть ся переважно в дрібних подробицях: невірних іменнях, датах і т. и. Питання достовірности різних джерел, ужитих Костомаровим, зісталось майже незначеним: Максимович напр. теж в повним довірем приймає відомости Величка і в спочутем повторює різні апокріфічні звістки, внесені в своє оповідання Костомаровим. Круг джерел, в котрім обертав ся Максимович, взагалі був досить тісний — хоч він і знав зате свої джерела дуже добре. Ще більше може ніж Костомаров, обома ногами стояв він на українській традиції XVIII в., на її фактах і поглядах, і в сього боку нічого нового й не міг вказати Костомарову. А його наклик до критичнішого оброблення матеріалів, супроти тих конкретних поправок, які подавав він сам, для Костомарова мусів звучати як заохота до „крохоборства“ — точнішого провірювання дат, імен, цитат, і тому не міг зробити на нього особливого вражіння, бо для всякої такої дрібязковости Костомаров менше всього мав і хисту і охоти.

Але разом з „листами“ Максимовича (1860) вийшов десятій том „Історії Россії“ Соловйова, де останні розділи були присвячені Хмельниччині. Як бачимо тут з збірної нотки про джерела для історії війн 1648 і 1649 рр., круг історично-літературних джерел Соловйова був не великий, значно менший від Костомарова (з українських Самовидець і Величка, з польських Ерлич, Твардовский, Рудавский, Коховский, з деякими перерібками їх, і збірник актив кийської археограф. комісії). Але Соловйов використав московські акти далеко ширше, ніж свого часу зробив се Бантиш-Каменский, і положив їх основою своєї праці; завдяки тому вона становила на той час важне і ціне доповнення до твору Костомарова і правдоподібно — не зісталась без впливу на новий напрям його занять. Власне в 1861 р., ставши членом археографичної петерб. комісії, він прийняв на себе видавання московських актив до історії України і виписавши їх собі в археографичну комісію до Петербурга, за помічю Куліша приступив до їх видавання. Третій том, присвячений Хмельниччині, вийшов в українській друкарні Куліша 1861 р. (том перший „Актив“ вийшов пізніше, в 1864 р.).

Своїм звичаєм Соловйов в своїй праці не входив в ніяку полеміку з Костомаровим; за нього до певної міри зробив се, в дуже різкій формі його ученик Генадій Карпов з нагоди нового видання „Б. Хмельницького“ (1870). Того ж року він випустив книжку „Критическій обзоръ разработки главныхъ русскихъ источниковъ до исторіи Малороссіи относящихся за время: 8. I. 1654 до 30. V. 1672“. В ній вказує він як на хибу всеї дотеперішньої української історіографії на мале використання московських актив, і то тільки частинне — поминення матеріалів архива мін. юстиції, вперше вказаних Соловйовим. Обнижуючи джерелову вартість літописної й мемуарної літератури, він підносить, що „съ момента соединенія Малороссіи съ Великою Россією для исторіи первой нѣтъ другихъ главныхъ источниковъ кромѣ дѣлъ нашихъ архивовъ“ (с. 126). Суворо розкритикувавши „Історію Русів“ і Марковича, він таже суворо взявсь і за Костомарова, закидаючи йому, що він „сочинилъ“ свого

„Б. Хмельницького“ подібно як автор „Історії Русів“ „сочиняль“ свою історію (с. 128). Дорікав йому не тільки за неповноту і недокладности його праці, але й за тенденційність — не тільки в представленню й освітленню подій, але навіть і в виборі й видаванню матеріалів: що Костомаров, сам не працювавши в архіві, виписував акти для видання по вказівкам історії Соловйова, і ще й сих вказівок не вмів використати, та навмисно упускав те що не підходило під його та Кудшів український, антимосковський патріотизм, і т. д. В тім дусі відповідав він потім і на замітки Костомарова, що вийшли в часоп. Бесѣда (1870, I) під заголовком „Отвѣтъ г. Карпову на его статью „Критическій обзоръ“. Карпов випустив против них брошюру: „Г. Костомаровъ какъ историкъ Малороссіи“ (1871), написану навіть ще рѣше ніж „Обзоръ“.

Але власне сей занадто гострий тон, се втягання до наукової полеміки політики і односторонність поглядів до решти ослабили все те значинне, яке самі по собі, очищені від всякої ненаукової домішки, могли б мати критичні замітки Карпова. Від його книги й брошюри відвернулись взагалі як від чогось негідного, „чорносотенного“ по теперішньому кажучи. Не зробила після сього користного вражіння й проба Карпова по своїому критично розібрати історію Хмельницького. В 1873 р. вийшла його книжка „Начало исторической дѣятельности Богдана Хмельницкаго, историко-критическое изслѣдованіе“, де огляд подій доведено до походу Хмельницького з Низу, а властиво дано критику української традиції й поглядів українських істориків на жите і діяльність Хмельницького до сього моменту. Критика була б користнійша, колиб не знизала її вартости велика обмеженість власного наукового апарату Карпова, що політично на боці все польське з виїмком самих „Памятників кiev. комисіи“ не було б знов того неможливого „полемічного“ тону з натяками на „неблагонадійні“ тенденції противників. А так книга була, можна сказати, страчена для науки, і єдиноким позитивним вкладом, прийнятим науковими кругами від її автора, зістались його додатки до збірки Костомарова в Актах ЮЗР, агадані вище (с. 208).

Не завадить одначе навести принципіальний погляд на Хмельниччину, котру сей крайній оборонець московської традиції хотів противставити українській автономистичній точці погляду Костомарова: „Вся Малороссія, народъ и козаки, воевали съ Польшею, но только, какъ вѣсьмъ извѣстно, не изъ-за правъ, а для защиты гонимой вѣры. Условія, на которыхъ Малороссія соглашалась подчиниться Польшѣ, были обыкновенно двоякія: всенародныя и козацкія. Всенародное требованіе было только одно, которое и стояло всюду на первомъ планѣ — это свобода православія. Такое условіе Польша менѣе всего могла исполнить, — и Малороссія отложилаь отъ нея. Переяславская рада, 1654 года, была дѣломъ не однихъ казаковъ, но всего народа. Нужно было малороссійскому народу на этой радѣ читать какія-либо права и предлагать какія-либо условія Великой Россіи? Малороссія могла только одного желати, чтобы ея не выдавали Польшѣ. Но это само собою разувѣлось изъ рѣшенія Великой присоединить къ себѣ Малую. Да и большая разнища Польша и Россія: отъ Польши отбивались, а къ Россіи христа-ради просились въ подданство“. (Г. Костомаровъ какъ ист. Малор. с. 18). Самого Хмельницького, як діяча, Карпов цїнив дуже високо, ставлячи поруч Вільгельма Оранського і Вашингтона, і тільки наставляв на невідповідне освітлення його діяльности.

З иньшого становища — різко осуджуючи Хмельницького як діяча і як індивідуальність, і так само й викликаний ним рух і цілу козачину, виступив

проти Костомарова й його твору Куліш. Уже в своїй популярній книжці „Хмельниччина“ (1861) він, кажучи його шанійшими словами (Народ, 1892 с. 248), „виробив иньшого Хмеля Хмельницького“, ніж яким представив його Костомаров в своїй творі. Куліш мав на меті внести поправки в погляди Костомарова, дати иньше освітленне тим фактам, на котрих спиняв ся Костомаров, в котрих він тоді був ще в добрих відносинах і разом працював над виданням актів Хмельниччини. По словам Куліша, на критику Костомарова підбивав його тоді Максимович, але Кулішеви не хотілось критикувати, тільки дати свою конструкцію сеї епохи. Він задумує велику історію України за козацьких часів „проникнутую идеєю слиянія русскаго народа“, від перших конфліктів з Польщею в XVI в. до поділу її. Історія ся представлялась йому в трьох тритомових трильогах, в котрих першу становила „Історія возсоединенія Руси“, середню історія Хмельниччини, названа ним „Історією отпаденія Руси отъ Польши“, і останню історія пізніших часів „до цариці Катерини і лядської халепи“. Так начеркує Куліш плян сеї праці в листах 1874 р., відкриваючи при тім і провідні мотиви сеї роботи: розвнчати в другій трилогії Хмельницького, як розвнчав уже в „Історії Возсоед.“ К. Острозького, „аби стидно було йому ставити пам'ятник“, і заразом — знищити Костомарова, що, мовляв, як чужошлеменник, органічно був невідібний зрозуміти й відповідно представити українську історію (листи до Хмельчеського, К. Старица 1898, I с. 137 і д.).

Неприхильний осуд, яким стріло українське громадянство „Історію“ возсоединенія“, очевидно, на якийсь час прохолодив сі пляни, і в споминах своїх друкованих 1885 р. (Новь ч. 13) Куліш навіть покаяв ся прилюдно в своїх замислах на Костомарова. Але три роки пізніше (1888) в московських Чтеннях таки появилсь, рецензовані Карповим, перші томи Кулішевої історії Хмельниччини, перейняті незвичайним завзятем і проти Хмельницького і проти української історіографії (або як він її прозиває — „одичалої въ нашей украинщинѣ Клію“ III. 394), а конкретно — проти Костомарова. Заразом вийшли сі томи й осібю (Отпаденіє Малороссіи отъ Польши 1340—1654, три томи, 1888—9). Але слочути ні в російських, ні в українських кругах вони не знайшли — хіба в польських. Гострі атаки на Костомарова, тоді вже покійного, викликали неприємне почуте (вираз йому дав напр. Пипи, Історія рус. етногр. III с. 211). Карпов разом з третім томом „Отпаденія“ надрукував в „Чтеннях“ простору статю „Въ защиту Богдана Хмельницкаго“, де оправдував надрукування Кулішевої праці тільки негатиною користю, яку вона може мати для розсвітлення Хмельниччини, і т. и.

В межичасї між виходом „Історії возсоединенія“ й „Історією отпаденія“ вийшли ще дві російські праці до історії Хмельниччини, котрі мусимо тут принотувати. Одна — „Польская анархія при Ягѣ-Казимирѣ и война за Украину“ Н. Павлицева (1878. Друге вид. в Сочиненіях, 1887), робота компілітивна, головню на підставі Костомарова й Соловйова, також Шайнохи. Більш претенсіозна була друга книга, що правда — не звернена так гостро проти Костомарова, як Кулішева, але також обрахована на те, щоб розвнчати Хмельницького й змінити загально приняті погляди на нього — себ то костомарівські перед усім. Була се дисертація харківського професора П. Буцінського: „О. Богданѣ Хмельницкомѣ“ (1882). Свою працю він мотивував тим, що акти польської метрики моск. архиву загран. справ — між ними кореспонденція Хмельницького, захоплена Поляками під Берестечком, і деякі иньші акти того ж

архіву, „які, здається, не попадали в руки ніодного з наших істориків“, кидають зовсім нове світло на особу і діяльність славного гетьмана“, і се нове освітлене мала дату книга Буцінського — перевести нову ревизию діяльності Богдана на підставі сих матеріалів. Одначе сі матеріали, особливо в тій мірі як їх використав в своїй книзі Буцінський, ніякого перевороту в поглядах на Хмельницького не спроможні були зробити. (Треба одмітити, що на особливо сенсаційну групу сих матеріалів, що в інвентарях архіву загр. справ носять назву „перехоплених Поляками“, і Буцінским були ототожені в „шкатулку листів“, захопленою під Берестечком, звернув увагу сам же Костомаров в своїй статі: „Б. Хмельницькій данникъ отоманскої Порты“, Вѣст. Европы 1878, і можливо, що ся статя дала привід і Буцінському до його книги.)

Головну роль грає, очевидно, принципіальний погляд на особу Богдана. Для Буцінського він багатий пан, Поляк і шляхтич, навіть маґнат по переконанням і звичкам, далекий від усяких національних чи соціальних визвольних мотивів; з чисто особистих причин попавши в конфлікт з польським режимом, він і далі не перестає стояти вповні на ґрунті панських поглядів і в своїй діяльності виявляє самі негативні прикмети свого характеру. Все се переводить ся одначе самим примітивним способом, з повною байдужістю до вимог наукового методу. Автор ще раз повертає до апокріфічних відомостей „Історії Русів“ і „Запорозької Старини“, поводить ся з своїми джерелами незвичайно недбало, хибно інтерпретує їх і т. и.

З убійчою критикою поглядів автора й його наукового методу виступив Антонович—офіціальний рецензент дисертації (в Київ. Старині 1883. II). Рецензія цікава заразом і як одно з небогатих писань, де сей авторитетний історик України висловляв свої погляди на Хмельницького і Хмельничину. Признаючи в Богдані високі таланти вождя й правителя, він добачав у нього незрозумінне сучасних народніх бажань і заперечував які небудь змагання до української державности. Як вислів київських (українських) наукових кругів, має певний інтерес також статя про Хмельницького покійного тепер Ор. Левицького в книзі „Историческіе дѣятели юго-зап. Россіи“ (1885), написана за Костомаровим. Річ характеристична, що з київських кругів взагалі виійшло сорозмірно дуже мало про Хмельничину: в Київ. Старині за 25 літ її істнування лише кілька документальних дрібниць, і навіть на відкрите пам'ятника Хмельницькому вона не відкликнулася ніякою значнішою статєю про славного гетьмана.

Щоб довести сей перегляд до початків ХХ в., треба згадати ще II т. „Історії запорожскихъ козаковъ“ Еварницького (1895). Хмельничині присвячено тут тільки оден розділ, трохи більше як аркуш друку, компілятивного характеру. Чимало присвятив він уваги історії Хмельниччини у вступнім викладі своїм: „Главнѣйшіе моменты изъ історіи запорожскаго козачества“ (Рус. Мысль, 1897, I), але історія її оповідає ся по Величку (див. мою рец. в XXVI т. Львів. Записок). Натомість з принципіального погляду певний інтерес мали загальні погляди на сю епоху, висловлені Антоновичом в його „Бесѣдахъ про козацкіе часи“ (1897), і в ювілейній промові 1898 р. (опублікованій одначе тільки в режюме). Наукове тов. ім. Шевченка з нагоди сього ж 250-літнього ювілея Хмельниччини видало спеціально присвячену Хмельничині збірку (т. XXIII—XXIV Записок), між иньшим з мою статєю (Хмельницький і Хмельничина, видана потім і осібно, 1901), студією С. Томашівського „Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р.“, згаданою вище

збіркою сучасних віршів про Хмельниччину, зібраною й обробленою пок. Франком, і т. ин. Але ся збірка по духу ваять ся вже з літературою Хмельниччини останніх десятиліть, до котрої перейду слідом, а тепер мушу сказати ще про Хмельниччину в історіографії польській. Розвій літератури про неї в історіографії українській і російській я оглянув всуміш, бо діяльність істориків часто переходила з одної до другої й перепліталась тісно,—польська ж історіографія стояла більш відокремлено.

Довгий час одначе тут і не можна було одмітити ніякої важнійшої праці для сеї епохи. Невиданою зісталась історія Радзівільського—її знав і користувався нею Маркович, але різні поліцейські прикрости, які впали на сімю Радзівільського за сю історію (про них оповідає Костомаров, Литер. Насліддіє с. 57), мабуть мали своїм наслідком, що далі про сю історію й слух загинув—мнї принаймні не довело ся стрінути ближних відомостей про неї. Загальнійші праці як К. Kwiatkowski *Dzieje narodu polskiego za panow. Władysława IV (1823)*, Baliński *Dzieje panowania Jana Kazimierza od r. 1656 (1846)*, не дали нічого важного для історії Хмельниччини, так само як і пізнійші *Dzieje gzeszyprospolitej polskiej* Морачевського (в VII томі, 1853, доволі багато уділено місця Хмельниччині), або *Dzieje Polski* Шуйського (III, 1864).

Поява „Б. Хмельницького“ Костомарова викликала цікаву статтю Єжа-Мілковського в львівській часоп. *Dziennik literacki* (1861). Не дуже входячи в фактичну сторону праці, він головню виступав против провідних гадок Костомарова, доказуючи, що Русь не можна противставляти Польщі, що Хмельниччина була конфліктом соціально-економічним, боротьбою з шляхецтвом і т. и. — погляди взагалі дуже поширені в польських кругах.

Чотири роки пізнійше зявила ся рец. Шайнохи. Він дуже вдаряв на некритичність твору Костомарова, але заразом—всупереч Мілковському—закидав брак всякої провідної гадки, повний індіферентизм, і ще більше—недостачу артизму і всякого темпераменту в викладі: „*żadna iskra dowcipu, żadne uderzające porównanie lub dostrzeżenie nie strzeli w dzieło . . . Dzieje te płyną jak cicha, leniwa rzeka, po której żadna fala nie plusnie nad powierzchnią, żaden promień słońca nie odbije się na falach rozgrananych*“ (Czas, 1865, передр. в IV т. збірки *Szkice historyczne*). Шайноха мав до певної міри право се казати: він писав се, коли вже були надруковані його статі, видані того ж 1865 р. осібно під назвою *Dwa lata dziejów naszych* (друковались з початку в *Bibl. Warszaw.*, 1862—3). Другий том сеї праці містив історію війни 1648 р., написану живо, талановито і з різко переведеною антишляхецькою тенденцією. Як я вже сказав (с. 196), Хмельницький для Шайнохи був знярядом суду божого над еґоїстичною, отяжелою польською шляхтою, що не послухала ридарських покликів Володислава. Праця Ш. була також свободнійша від апокріфічного елемента, ніж твір Костомарова—хоч повною свободою таки не могла похвалитись (навіть від Величкових апокріфів вона не була чиста), а при тим мала й свої хиби—не мала напр. ніяких цитат, та й провіденціальне освітленне цілої історії не причинялось теж до її наукової вартости.

Більш для куріозу, а в тим—і як певний симптом польських настроїв на Україні, згадаю сільветку Падурри, Bogdan Chmielnicki, надруковану в одній з львів. часописей в 1874 р. і потім включену в його *Русьма*—повну різних фантазій, з котрих деякі знайшли одначе місце і в новійшій

польській „монографії“ Р. Гавровського. Але в тім же часі, від р. 1873 почавши, в львівській же час. *Przewodnik nauk. i literacki* почали виходити писання иншого калібру—студії Л. Кубалі в часів Яна-Казимира, зібрані потім разом в два томи п. заг. *Szkice historyczne* (1880—1, четверте вид. 1901). Значна частина їх безпосередно входила в історію Хмельниччини (*Obleżenie Lwowa w r. 1648, Obleżenie Zbaraża i pokój pod Zborowem, Bitwa pod Beresteczkiem, Krwawe swaty, Wyrpawa żwanienska*). Студії гарні, солідно і досить об'єктивно зроблені, по часті на підставі невиданих джерел. Про їх продовження—третю серію, що стала виходити після 1900 р., скажу ще низше, тепер хочу покінчити з літературою минулого століття. І вже небогато вісталось тут одмітити чогось важнішого.

Старий знавець української колонізації Едвард Рудіковський в варшавським вид. *Słownik geograficzny* (т. IX, 1890) під формою статі про Суботів дав невеличку, але інтересну біографію Хмельницького, за якою потім пішов А. Ролле в своїх статях про приватне жите гетьмана. Пожеміка Куліша-Карпова викликала інтересну статю Корсона *O Chmielnickim sądy Kulsiza i Karpowa* (*Kwartal. historycz.* 1892), де він висловляє власні погляди на Хмельницького, його характер і політику, її мотиви й змагання. В 1893 р. вийшли згадані начерки А. Ролле: *Kobiety na dworze Czehryńskim* (*Biblioteka warszawska*, 1893, кн. VII і далі)—проба блище вийти в інтимне жите гетьмана—інтересна, хоч написана більш белетристично, ніж документально; за життя авторови не вдалось докінчити свою роботу, і частина її вийшла вже по його смерті п. з. *Chmielnicki w Czehrynie* в часоп. *Przegląd Polski* (т. 119. 1896, лютий). В 1895 р. зявила згадана вище (с. 197) цінна студія Чермака про военні пляни Володислава, що вводила в перші початки Хмельниччини.

В двох останніх десятиліттях ся богата й інтересна, не тільки з чисто історичного, а і з суспільного погляду література, в якій так сильно і симіотично відбивались різні політичні й національні змагання й орієнтації дослідників українських, російських, польських, оживилась ще більше, збагативши ся цілим рядом праць, які з різного становища і з різних сторін підходили до Хмельниччини, чи то стараючи ся збагатити фактичний матеріал для її пізнання, чи то пробуючи дати їй нове освітлення. Вихідним моментом їх можна прийняти 250-літе великого повстання 1648 р., що означило ся згаданою ювілейною промовою Антоновича, ювілейним збірником Наукового тов. львівського і виданням галицьких актів Хмельниччини в його „*Жерелах*“, за котрими потім пішов мій проєкт корпусу матеріалів до історії козаччини—на жаль здійснений тільки в часті (т. VIII і XII *Жерел*).

Др. Кубаля поновив свої студії над Хмельниччиною (*Zajęcie Kijowa przez Moskwę w r. 1654 i zatarg prawosławnej cerkwi ruskiej z patriarchem moskiewskim*, 1901, *Przysięga w Pereislawiu i staty B. Chmielnickiego*, 1904, *Zaprzeczona kraina*, 1907) і вінчав їх видаюко 1910 р. суцільною історією прилучення України до Москви і польсько-московської війни (*Szkice historyczne, serya trzecia, Wojna moskiewska r. 1654—1655*). По мысли автора вона мала послужити першою частиною історії „семилітньої північної війни“ 1654—1660 pp.: друга частина її вийшла в переддень війни—*Wojna szwedzka w roku 1655 i 1656* (*Szkiców histor. serya IV*, без року).

Др. Кордуба дав ряд розвідок і матеріалів по історії дипломатії Хмельниччини (Венецьке посольство до Хмельницького 1650 р., в львів. Записках

т. 78, 1907, Проба австрійського посередництва між Хмельницькими і Польщею, тажже т. 84, 1908, Боротьба за польський престіл по смерті Володслава IV, в Жерелах т. XII, 1911).

Ів. Каманин паралельно з публікуванням матеріалів до Хмельниччини присвятив їй ряд розвідок і заміток, котрі маю нагоду нераз згадувати при тексті; останні мінні звісні: Походження Б. Хмельницького в кн. Записках т. XII, 1913. Участіє кожно-русского населенія въ востаніи Богдана Хмельницького въ т. IV части III Архива ЮЗР., 1914, і Договори Б. Хмельницького съ Польшею, Швецією и Россією въ II т. Сборника кiev. ком., 1916.

Ів. Франко в своїх Студіях над українськими піснями (див. вище с. 207) забрав за до розсліду легендарної Хмельниччини, але через свою недугу не міг допровадити до якихось позитивних результатів.

З загальних праць більші або меньші розділи присвятили Хмельниччині курси історії України і Росії сих років: мій „Очеркъ історії українського народа“, 1 вид. 1904, Ол. Єфименкової „Історія українського народа“, 1906, Ллоайского „Історія Росії“ т. V, 1905, М. Н. Покровского „Русская історія“, т. III, 1911.

До суцільного оброблення Хмельниччини взяв ся Фр. Равіта-Гавронський—1906 р. випустив він перший том п. т.: Bohdan Chmielnicki do eleksyi Jana-Kazimierza, а 1909 вийшов другий і останній: B. Chmielnicki od eleksyi Jana Kazimierza do smierci. Джерелового матеріалу, особливо нового, автор до сеї праці приніс небагато, очевидно—його завданням було дати своє освітлене Хмельниччині й її головному героєви. Становище автора до крайности неприхильне Хмельниччині, Хмельницькому і цілій козаччині, яку він вважає елементом виключно руйним—зібранням всіх негативних сторін немилої йому української стихії. Заразом дуже різко вдаряє він на українську історіографію, особливо на Костомарова, котрому закидає тенденційне й агітаційне фальшованне історії. Сам одначе не грішить ні трохи ні об'єктивністю ні точністю і критичністю, уживаючи й апокріфічного елементу, де він йому подобаєт ся, і більш ніж свобідно поводячи ся з своїм матеріалом. Коли я ширше слиняюсь над сею зовсім слабою з наукового і неспадною з літературного погляду працею, то роблю се головню з огляду на те признание, яке вона при тім усім знайшла в польських кругах,—нагорожена премією краківської академії наук! . . .

Повним контрастом до неї явилась польська студія Вячеслава Липинського Stanisław-Michał Kryczewski, разом з кількома меньшими статями уміщена ним в збірнику Z dziejów Ukrainy, 1912. Праця ся інтересна і з чисто наукового становища, бо порушує досі мало освітлене питання про участь шляхти в Хмельниччині і вплив на її політичний характер, і спиваючись на визначнійших шляхетських учасниках, вносить чимало нового і користного в студіюванне доби. Але особливу увагу звернула вона на себе як відгомін старої традиції—як голос нащадків тої шляхти, що в конфлікті козаччини з польським режимом стала по її стороні. Останніми часами автор приступив до нового оброблення свого матеріалу, випустивши в 1920 р. книгу: Україна на переломі, 1657—1659, як т. III своїх „Студій“ і заповів як II т. нове виданне студій про участь шляхти в Хмельниччині і Стан. Кричевського.

Апольгетичний, а навіть ентузіастичний характер що до Хмельниччини і особливо самого Хмельницького мала також иньша праця з тих літ—С.

Томашівського „Перший похід Богдана Хмельницького в Галиччину. Два місяці української політики 1648 р.“ (в VI т. Жерел і осіб, 1913).

Прихильником політичних завдань Хмельниччини виступив також і І. Розенфельд в праці: Присоединение Малороссии к России (1654—1793), 1915, в розділі присвяченим її політичним здобуткам; що до наукового свого переведення праця одначе стоїть не високо, бо не орієнтуєть ся в джереловім матеріалі.

Таке оживленне студій над Хмельниччиною, очевидно, має всі шанси відновитись ще раз з відновленням більш сприятливих для наукових занять обставин, і дати ще багато нового і цінного для зрозуміння сеї доби, для котрої наука далеко ще не розпоряджує всім потрібним. І на сю свою працю я дивлюсь тому тільки як на ступінь до тої історії Хмельниччини — очищеної від кори леґенди і уруженої всім науковим матеріалом, який зістав ся нам в спадку, — а може бути результатом тільки дуже інтенсивної колективної роботи. Уважливий читач помітить, яку непропорціональну частину праці мусів я віддати очищенню Хмельниччини від хашів леґенди і тій передвступній роботі над необробленим науково матеріалом, яка властиво повинна бути уділом студій приготовчих.

Зміст ¹⁾

„Золотий спокій“	3
Український кольонізаційний похід на схід	41
„Початок і причина війни Хмельницького.“ Українське громадянство перед Хмельниччиною	79
Повстання Хмельницького	140
Весняна війна 1648 р.	174
Примітки	196

¹⁾ Докладний зміст всіх трьох частей VIII тому при 1 часті 2 видання.

0160114

DN PO, - aut

UX 001 187 842

PLEASE RETURN TO
ALDERMAN LIBRARY

DUE

18/1/23/91

DUE

